No. ५६२-घ

Title रसमञ्जरीटीका "रसमञ्जरीविकास:"

Author गोपाल: बोपदेवापरनामधेयः।

Extent १२३ Age

Subject अलङ्कारशास्त्रम्

रसमंजरी विकासाभिधटीकासहिता

५७२ १२३

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ निगमानुगीतकी

र्त्तिं चिंतितमूर्त्तिं विरिंचिमुख्याद्यैः ॥ नाशितभक्तजनार्त्तिं वंदे

सम दक्षिणामूर्त्तिम् ॥१॥ भूषितभस्मपरागः कृतानुरागः कचिज्ज

टी १ टामुकुटी ॥ फालविहारभूषणगात्रः स्वर्ड्डुकवेः शिवो जयति ॥२॥ ल ६

विलसत्नूतनभूतं विस्तृतमन्तमसुखबुभूतानां ॥ आद्यापि

वाक्प्रयंतन्तु दनुमहोमयांतरं तिमिरम् ॥३॥ उक्तविधूनमू १

लं स्वैरमजं तमनुकूलम् ॥ विधालतालवालं शिववालं

नमामि निगमभालम् ॥४॥ आत्मीयदत्तसिद्धिं नतकृतबुद्धिं

प्याचकृतमृद्धिः ॥ शाब्दिनविपदां वृद्धिः कुलदेवो विद्धलो जयति ॥५

मा यत्नुमालवालं श्रीयोन्यस्य कल्पकलापरनामा ॥ फणिपतिरुरुमीश्र
तमेतमहं विज्ञानदं वंदे ॥ ६ ॥ श्रीनृसिंहाचार्यसंज्ञं तातं गुणगणान्वितं ॥
गौरीमिव गुणैर्युक्तां सुरवाबांच ननाम्यहं ॥ ७ ॥ कृष्णतीर्थनिकेतनं ध्र
तरुशाः कौंडिन्यवंशोद्भूता चार्यारव्या गुणांबा स्वयस्य पितृसुखैः सु
धाशीकरः ॥ मंत्रः केननुबालसुधाद्रवन्मृतं तमेयप्रणीतं दनोविद्वांसः
कतिनाम वान्विति महान्त्वं धीरांधिनास्पदं ते ॥ ८ ॥ चौमिदुठुलपादसे
वनपरिप्राप्ते द्भावान्देवता पूर्वं गृहं विधानदीप्तिनधियस्तेनं तरामा
दयः ॥ गोपालं च पितामहं सम्वयधीकृतप्रियं भातुकाः पूर्वेषस्य

जयंति तत्र वसुधागीर्वाणगीर्वाणकाः ॥९॥ यो विद्यानिखिलमहार्णो
र्णावगाही धत्ते यः सकलकलोपनामसार्थे ॥ यत्कीर्तिर्शुद्धिविवितनतास
मेंगनायोविप्राग्र्याजयंतिपस्यसानंतातः ॥१०॥ अत्र च पंडितानान्य
लभ्योर्विप्रेशो धत्ते यस्यानंदतेवापयोस्मी ॥ कन्यवीतविंध्यसत्या
गवाद्धोः प्रख्याराद्धं तमिहराद्धमस्ति ॥११॥ तत्राजस्त्रहुतावितः स
जवलग्राम्येलकासा [illegible] गोपालो तस्य जनुर्नृसिंहतनयो गोपालनामा
बुधः ॥ साहित्यार्णवपारगस्य च सांभानोर्मनोहारिणी व्याख्या पुरवा
तसांपदार्पविविद्धोधानतनोति स्फुटाम् ॥१२॥ क्रीडासहं यः कुरुते शिरी
षमम्लानयन्त्वारसमुद्धरन्नपि ॥ अवाच्यतां याति विवेचयन् सः

र म
होर २
२

२

ध्रि २

साहित्यमार्गनिपुणाः कदापि वा ॥१३॥ वाग्जालमाकलयतापि सु
पद्यदूत्यभावोधनिरस्य चिरेणा कथंचसुलभ्या ॥ वल्लीवितानमनुसं
ततिमोहमानः कोशापि किंनु कुसुमावचितो विदग्धः ॥१०॥ क
लयन्नपि तर्कककेशमी न्नेहि साहित्यकलाविदां समः स्यात् ॥
अपि यत्र द्विजतां सवर्णतां वान हि कोकः पि करम्पनिस्वनो
स्ति ॥१५॥ दधतोद्यत [illegible] सासुमा खचत्रिं नहि साहित्यकलासु
ते प्रवीणाः ॥ हृयदामनुधायिनः पुलिंदा नहि पुष्पन्यसने पि
ते प्रवीणाः ॥१६॥ शिवपूजनमंतरेण लभ्यं न हि साहित्यविदः
त्वमेकमेव ॥ पुनरेव यदीदमस्ति शास्त्रे सहलभ्यं किमतः परं
हि नाम्यमर ॥१७॥ इति यद्यपि शास्त्रचंचुनाबुधसाहित्यमज्ञा

र मं
ठी २
3

नतामयापि॥ विवृतिर्येच सस्ता प्याविधस्यतु पहासाय तथापि
नोपहास्यम्॥१८॥ श्लोकं किंचिदिह ब्रवीमि सुजनाः प्रासंगि
कं विस्तराद्गीतेस्तात्कलयंतु निर्मलतया श्रोध्यं तथा वा पस
त॥ सामन्यं यदि कुत्र चित्तदिह च प्राच्यात सञ्चेत सां प्राचां तद्ग
रतादिकाव्यरसिकाम त्राव धार्येबुधैः॥१९॥ इहखलु यश
से र्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कांता ३
संमिततयोपदेशयुज इति प्राचीनवचनप्रामाण्यात् काव्यस्य
कीर्त्यादिधनेक मनीषितसंपादकतामनुगच्छन्तो देदीप्यमाना
यौसगुणावेन लेकतीति न वा विवत्याविशिष्टंलतादितरस्य
काव्यालापतेन का व्यालापांश्च वर्जयेदिति निषेधं चानुजा

नन्वरसमंजरीनामकग्रंथविशेषं चिकीर्षुर्भानुकरनामा कविः चिकी
षितनिर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनप्रयोजनविशिष्टशिष्टाचारा
नुमितमंगलाचरणमनुमत्याशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वा त पि
न्मुखमित्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबंधमुखलक्षणत्वाच्च प्रकृते
पद्ये मस्वरलक्षणं वस्तुनिर्दिशन्नादौ पलक्षणं नमस्क्रियालक्ष
णं मंगलाचरणमातनुते ॥ आत्मीयं चरणं दधाति पुरतो निम्नो
न्नतायां भुवि स्वीयेनैव करेण कर्षति तरोः पुष्पं श्रमाशंकया ॥
तल्पे किंच मृगत्वचापि विरचिते निद्राति भागैर्निजैरंतःप्रेमभराल
सां प्रियतमामंगे दधानो हरः ॥१॥ यो हरः निम्नोन्नतायां निम्नाया
मुन्नतायां भुवि प्रदेशे नीचोच्चप्रदेशे क्षिति यावत् निम्नं गभीरं

रमित्यमरः॥ म्लानं निरवग्लानमित्यमरः॥ भ्रशाद्वेनोन्नेकृतप्रदे
शात्कद्यत्तेनीचोच्चप्रदेशेषुपुरतः अग्रतः। स्यात्पुरः पुरतोग्रत इ
त्यमरः॥ अस्यप्रयोगस्यसर्वैरप्यनिहितेरादनत्वाद्यथातपास्यग
तिश्लिष्टांननीया॥ पंचनेत्यापुरतोविडंवनेत्यत्रदुर्घटवृत्ति
कारः॥ विपर्यैर्घ्यस्थकविधानमितिकप्रत्ययेतदन्तात्तसिलि
ति॥ नचित्यं विवक्षितत्वात्सिद्धेः। आन्मीयं आत्मनोयमात्मी
यः छकचोछ इतिछप्रत्ययः। आमेन्नि स्वजनेनिरवनप्राकीना
छस्त इतिछस्येयवकादेशः। स्वीयं चरणापादं दधातिनिक्षिपति॥
दद्या तिवापाठः। अतिसुकुमारसरोजायाउमायास्तथा
त्वेसति पीडाजन्यवेदितिकल्पयेनिभावः॥ अस्यस्वेदस्यार्थकाकुरोत्स

हल्लइत्यइ इति तर्कः तथा पार्वत्या इति शेषः। सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः।
शोत्रासवितर्के चैतिविश्वः। अमोमवेत्नु किमिति यावत्। यद्वा अमादासं
कात्रनिसृष्टप्रतिसंघानं। पंचमीति योगविभागात्समासः। नशोर्वेत्स्पपु
ष्पंस्त्रीयेनतिजेव। रत्नादित्वाच्छप्रत्ययः। करेणहस्तेनकर्षतिआकृष्या
वतिनोति। किंचान्यदपि। मृगतत्वचामृगाजिनेनविरचितेसज्जितेतल्प
शायनीये। तल्पंशयनीयमितिविश्वः। निजेः स्वीयैरेवभागैरेकदेशैर्निद्रा
तिस्वपिति। निद्रा। पूर्वोद्द्राति। उमांगलतिकातत्संपर्केणानपीडयेत्रिमि दि
येतिभावः। किमित्य वस्त्रयमेवचेष्टितवानित्याह। पतः अत्र अभ्यन्तरे
प्रीतिभरेणाल्लसांनिर्व्याजांप्रियतमांनायिकां। आतिरायेनतमविष्टेना
विजितमपुनश्चहरस्यप्रियांतराभावेनयंप्रियासाप्रियतमेतिवत्कुम

युक्तत्वेन प्रियतमामौलिं धारणफलकेन न मया विशिष्टं विशेषणमयुक्तमिति
वाच्यं। प्रियाशब्दस्य संबंधिशब्दत्वेन येषां याः प्रियास्तासामियं प्रियतमेत्यु
क्ते तदितरदंपत्यनुगतप्रियत्वापेक्षया हरस्येत्यस्य समाधानमिति व
२ मं क्तुं शक्यत्वात्। इयमासां प्रियतमेत्युक्तेन लोकस्येवेति नियम्यते। न च वर्ग
टीप ५ गयाकौतांतरं संभावनीयम्। हरस्य तत्र स्त्रीत्वानभिमानात्। तामंगे शरी
5 रार्द्धभागे दधानो बहुनरइतिहेतुरूर्ध्वमिदं विशेषणम्। एवंविधो हर ईश्वरः तु ५
यतीत्यध्याहारः। यत्न छेद्वो वाध्याहर्त्तव्यो। यस्मादसौ प्रियतमामंगे दधा
नः सर्वदश्यति कर्षति निद्रां निःस एवंविधो जयतीति फलमंतमंगलं
स्फुटमवगम्यते। अन्यथा प्रियामंगे दधानो हरस्य स्वरसात् दृशति पुष्पं
कर्षति भागे निद्रां तिप तावताप्रकृते किमायातं। वस्तुनिर्देशात्मकं मं

गले चेत्किं वस्तु निर्दिश्यत इति संदिह्यते। संबंधोप्यसमंजसस्त्रुटित इव ल
गति। तथापि यथारुचि विधाय तामित्यपि ब्रवीमि। अंतः प्रेमचरालसद
निवापाठः। अत्र तादृशस्यापि हरस्य तादृशव्यापारकरणस्य प्रियतमाम
ति विशेषणं तु कूलतमुचितं॥ अथवा हर ईश्वरः। मृगलतचामृगस्य पशु
प्रायस्य तचात्र वरसोन अज्ञानेन विरचितनिर्मिततल्पे मोहस्याने
पुत्रवित्तादौ प्रपंचेपि निजेरात्मीयेरनिद्रा जिमागे रनिदूरमोहरतिमा
गे रतिमजनेः पुष्पं पुष्पमिवाचरं तं मोदनविकसं तं आत्मीयं मन्त्रं नि
म्नोन्नतायां श्रुतिनीचोच्चयानावपि पुरतो निकटे भूतारसां शब्दं तारकं
ब्रह्मोपदेशं ददाति। यद्वा चरसांपादावलंबं अर्थात्स्वीयं ददाति। किंच पु
नरपि अमापेत्तया केवलं पादस्पावलंबमात्रेदत्ते तत्केनो नैव नावता

र मं
टी६
६

व्यापारेणाभक्तस्य भ्रमो [?]वेदितिकूपयावितर्केणास्वीयेन स्वव्यापृते
न स्वकरेणाङ्गं गेस्वम् नीदधानः निधातुकामः स्वसायुज्यं दातुमिच्छ
न्निति यावत् तरोरिव विस्मृतिशीलान् संसारान्प्रेममरालः सः मनसि
भक्तप्रेम्नव्याप्तश्चेत एव प्रियतमान्भक्तान मतिप्राप्तो तीतिप्रियतमा
म श्रमते विचुप्रत्ययः स जयतीत्यध्याहारः इति ध्वनिः प्रकृते प्रियत
माधरस्य स्पहेतोः स्मरणात्रयपदार्थत्वेन काव्यलिंगमलंकारः तदुक्तं हे
तोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगमुदाहृतमिति शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ लक्ष
णं तु सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितं ॥१॥ इदानीं प्रयो
जनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तत इति न्यायेन रसिकानां मध्यान्हे रसां प्र
हेतवे ग्रंथकरणप्रयोजनं निरूपयन्प्रतिजानीते ॥ विद्युत्कुलमनो ६

ंगाररसस्यासंगहेतवे। एषा प्रकाश्यते श्रीमद्भानुना रसमंजरी॥२॥ विदुषां वि
पश्चितां। विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञ इत्यमरः। कुलं गणः। सजातीयगणः। गोत्रे दे
हेऽपि कलितं कुलमिति विश्वः। तस्य पद्मानसा दूवभृंगो द्विरेफः द्विरेफपुष्प
लिड्भृंग इत्यमरः। तस्य यो रसस्यासंगः रसः शृंगारः पुष्परसश्च तस्यास्या
संगश्च आस्वादसंबंधेन प्राप्तिः स एव हेतुः निमित्तकारणं हेतुषु सर्वासां
प्रायदर्शनामिति वाचिनेकी चतुर्थीकारणे तस्मै। श्रीमद्भानु[illegible]ः प्र
तिज्ञाकवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः इति यावत् तद्वता भानुनाम्नाक
विना एषा बुद्धिस्था रसमंजरी रसः शृंगारादिस्तद्वती मंजरी मंजरीव मं
जरी न तु इयं केयं रसवती। यतो रसो नाम विभावैरनुभावैः स्वसात्विकैर्व्य
भिचारिभिः आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसस्मृत इति विभावा

नुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः काव्योपात्तैरभिनयोपदर्शितैर्वा श्रोतृप्रेक्षकाणा
मंतर्विपरिवर्तमानो रत्यादिस्थायी स्वादगोचरतां निर्भरानंदसंविदात्मता
मानीयमानो रसः इति तेन प्रेक्षकाणामेव रसवत्त्वं युक्तम् । सत्यं । इयं तु तथा
२ मं विधानंदसंविदुन्मीलनहेतुभावेन रसवतीत्युच्यते आयुर्घृतमित्यादि
टी० ७ व्यपदेशवदिति अस्तु महाविचारेण प्रकाश्यते स्फुटीक्रियत इत्यर्थः ॥ ७
अन्यापि रविरश्मिविकासिता रसवती मंजरी भृंगरसव्यासंगहेतुकामव
7 ति । अत्र रसव्यासंगहेतोरुत्तरार्द्धपदार्थत्वेन काव्यलिंगमलंकारः । रसव
त्येव छेकानुप्रासानुप्राणितः । अनेन विषयादिसाधनचतुष्टयमपि
दर्शितं ॥२॥ इति प्रयोजनं निरूप्य प्रकृतमनुसरति । तत्र रसेषु शृंगार
स्याभ्यर्हितत्वेन तदालंबनविभावत्वेन नायिकास्तावन्निरूप्यते तत्र ता

स्यां प्रतिज्ञातायां मंजर्य्यां रसेषु हास्यादिषु शृंगारस्याभ्यर्हितत्वेन प्राधान्ये
न तथा च । शृंगं प्राधान्यं । शृंगमियर्तीति शृंगार इति गगता विन्यस्मा
के मेरा पररम प्रत्ययः । श्रेचाशितीति वृद्धिः । श्रुतस्तदुपन्यसनं प्रथममिति
भावः । तयाचेवतस्य च शृंगारस्यावलंबनविभावत्वेन नायिकायाः इति श
षः । तथा च भरतः । ज्ञायमानतया यत्र विभावो भावपोषकृत् । आलंब
नोद्दीपनत्वं प्रभेदेन स च द्विधेति । एवमियममयमेव त्यतिशयोक्तिरू
पकाव्यव्यापाहितविशिष्टरूपकतया ज्ञायमानो विभाव्यमानः सन्नलं
बनत्वेनोद्दीपनत्वेन वा यो नायिकादिरभिमतदेशकालादि वो स विभा
वः । यमालंब्य रस उत्पद्यते स आलंबनविभावस्तत्वेन । विशेषविचा
रस्तु विस्तरभियान प्रपंच्यते । तेन प्रतिपाद्य शृंगारसंबोधितया नाव

र मं
हो २
8

त्र प्रथमं नायिका निरूप्यते प्रपंच्यते न च स्वीयापरकीयासामान्यत्वेनना
यिकानामनेकत्वान्नायिका निरूप्यत इत्येकवचनं न संगच्छत इति वा
च्यम्। नायिकात्वावच्छेदकावच्छिन्ना नायिकेत्युक्ते सर्वासामपि संग्र
हात् नायिकात्वस्य सर्वानुगतत्वेन सर्वप्रतीतिग्राहकत्वात्। तदुक्तम्
गोत्वावच्छेदकावच्छिन्ना गोरानीयतामित्युक्ते ह्यनेकासामप्यानयने २
स्यात्। तथा च व्यक्तेः रूपगात्मकत्वेन न तद्द्विवचनाय एकादिसंख्या
परिकल्पनेन तदर्थस्यान्यथासिद्धत्वात्। गावः इति बहुवचनप्रयोगान
पेक एव स्यात्। अवच्छेदकविशेषणानां स्थानादिव्यावृत्त्यर्थे। व्यक्तौ संकेते
गृहीतेऽश्वत्वावच्छिन्नेऽपि पिंडे गोत्वभ्रमत्वात्। एकस्यां व्यक्तौ कृतस्य संकेतस्य
परस्यां प्रकारभिन्नायां विस्मृतत्वात्। व्यक्तीनामनंतत्वात् संकेतग्रहणा

स्याप्राकालात्। किंच। एकत्वविवक्षायामुत्पन्नमेकवचनमेकामेव व्यक्तिं प्रत्या
पयेन्नानेकाः। अत्रोच्यते। जात्यभिप्रायमेकवचनमेतद्व्यं अत्राप्येवं वि
चार्यते। किं जातिरसन्निहिता सन्निहिता चापदार्थः। नाद्यः। क्रियासंबंधा
न्नोदनावाक्यार्थानां निर्विषयत्वेन साधनवैकल्यफलविरहात्। द्विती
येऽपि प्राधान्येनाप्राधान्येन वा। तत्र प्रथमे प्रथमदोषापातः। न द्वितीयः।
ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादेरेकब्राह्मणावधेऽनिषेधस्य सावकाशत्वेनैक
ब्राह्मणवधे याद्दच्छिकत्वात्। कस्तर्हि पदार्थः प्रतीयतामिति चेत्। अ
त्राश्रयपर्यायेणानयनेनान्तरीयकत्वमप्राधान्येनोपावयीति ब्रूमः। [illegible]
हि जात्यभिप्रायेणोत्स्यस्य गतिः। प्रकाशावस्थेः प्रथमप्रतीतत्वं ज्ञातेर
पि प्रथमप्रतीतत्वादित्येतदपि समर्थ्यते। अत्र सूत्रपरंपरा तेऽप्यलमति

र मं
टी० ९
१

प्रसंगेन । नन्वेतित्तद्धृदस्य नायिकानिरूपणेन संबंधः । ननु लोहितोष्णीषा
ऋत्विजः प्रचरंतीत्यत्र मात्विक्प्रचरणस्यान्यथासिद्धत्वेन लोहितोष्णीष
मात्रं विधेयं । तथा दध्ना जुहोतीत्यादौ हवनस्यान्यथासिद्धत्वेन दध्यादेः
करणत्वमात्रं विधेयमिति वत्तत्र रसव्यासंगस्यान्यथासिद्धत्वेन नायिका
निरूपणमात्रमिह विधेयमिति सिद्धं तथा च विद्धाकुलेति पद्यात्मकग्रंप ९
करणश्रयोजनीकृतरसनिरूपणस्याविधेयत्वे प्रतिज्ञाहानिविरोधापी
तिचेत् । सत्यं । अत्र नायिकानिरूपणं रसव्यासंगश्चेत्युभयं विधेयं । त
थाहि । नायिकानिरूपणस्य । उद्देशभेदेनान्यथासिद्धत्वेन पद्योपनिब
द्धत्वेनादिविभावत्वेनानितरसव्यासंगस्य विधेयत्वम् अत एव रसमंजरी
तिनामकरणपूर्वकं हि कार्ये निरूपणमिति रसालंबनकारणत्वेन नायि

कानिरूपणं ॥ रसनिरूपणस्यापि ग्रंथांतरवदन्यथासिद्धत्वेन इह च बाहुल्येन
तद्भेदस्य भावाबस्यानिरूपणस्य प्राधान्यान्निरूपणमपि विधेयमिति उभयस
प्यत्र प्रधानमिति तस्य विस्तरः सोपि प्रकारैर्भिद्यत इत्याह ॥ साच त्रिविधा स्वीया परकीया
सामान्या चेति ॥ साचापि पूर्वाभिप्रायेणैकवचनं तदेव विवृणोति ॥ स्वकीयेति ॥ ननु ग
हादिभ्यश्च इत्यत्र जनपराभ्यां कुक् चेति गणसूत्रेण जनेपरयोरेव छे कुगागमविधाना
त्कथमत्र कुगिति चेत् ॥ सत्यं ॥ स्वशब्दात् स्वार्थे कप्रत्यये तदंताद्गहादित्वाच्छप्रत्य
यः ॥ परकीयेति ॥ जनपराभ्यां कुक् चेति परशब्दात् कुक् छ प्रत्ययो ॥ सामान्येति ॥
सामान्यैव सामान्येति चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ॥ सर्वसाधारणेत्यर्थः ॥ ननुगं
प्रामूके स्वान्यासाधारणस्त्रीति तत्कुतो नायिका त्रिधेति ॥ तत्र स्वकीयां लक्षय
ति ॥ तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया ॥ न च परगृहीतायां परगामिन्यामव्याप्तिः ॥ तास्वित्य

र्थः। अनुरक्ता स्वीये तु केचिदनुरक्ताया: स्वीयात्वं स्यात् अत: स्वामिनीति। स्वामिश
ब्देनात्र पतिरभिधीयते। एवमपि परगामिन्यापि कदाचित्स्वामिन्यप्यनुरक्तेति तत्रा
तिव्याप्तिः। अत: एवकारः। यत एवकारस्ततोन्यत्रावधारणमिति स्वामिन्येवानुर
र मं क्ता न कदापि जारे सा तु जारेष्वनुरक्तेति नातिव्याप्तिः। एवं च लक्षणे निवेश्य निश
टी १ ष्टं किं न श्रूयेवादिनं उत्तरवादी उत्तरयन्नाह। न चेति। परिणीतायामुद्वाहितायां परगा १
10 मिन्यामव्याप्तिः। अत्र लक्षिता स्वामिसंबंधिनी तदेकदेशानुरक्तत्वधारणव्यावर्तितप
रानुरक्तत्वरूपेलक्षणस्य व्यावर्तनेन रूपामव्याप्तिमनिष्टं यत्प्रतिसंदधासि तन्न च मं
तव्यं परगामिन्याः स्वलक्षणत्वादेतदनिष्टमेव न भवतीत्याह। अत्र पतिव्रताया एव
लक्षणत्वात्। [illegible]। अत्र च लक्षणे पति
व्रता एव नान्यास्यात् त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः। मातर्हि किं जातीयेत्याह। तस्या

स्वपरगामितयापरकीयात्वमुपयाति। परिणीतत्वेनस्वामिसंबंधिनीत्वंपर
गामितयापरकीयात्वमपीत्यपिशब्दार्थः। साकिंव्यापारेत्याह। अस्या
श्चेष्टामन्तुःशुश्रूषाशीलंरक्षणं। आर्जवंक्षमा। स्वीयायाइत्यर्थः। त
मेवविवृणोति। मन्तुरित्यादि। प्रेरणातःसनेतादत्ययेशुश्रूषेतिव
रिवस्यातुशुश्रूषापरिचर्याप्युपासनमित्यमरः। शीलस्यसद्वृत्तस्य
संरक्षणं। अनन्यथाकरणं। शीलंस्वभावेसद्वृत्तइतिविश्वः। आर्जवंअकौ
टिल्यं। क्षमाशान्तिः। तामेवचेष्टामुदाहरणमुखेनस्फुटयति। यथेति। य
थेदंचेष्टाव्यंजिकाफक्किकानतुलक्ष्यंपद्यमत्रोदाह्रियतइतियथाशब्दार्थः।
एवंसर्वत्रज्ञेयं॥ गतागतकुतूहलंनयनयोरपाङ्गावधिस्मितंकुलनत
भ्रुवामधरएवविश्राम्यति। वचःप्रियतमश्रुतेरतिथिरेवकोपक्र

मःकदाचिदपिचेत्तदामनसिकेवलंमज्जाति॥१॥कुलस्यनततनुवःनते
नेप्रमदनचापवदितिभावःभुवोऊर्द्धेदृम्म्यांनुवोस्त्रियामित्यमरःयस्सांकु
लनततनुवोकुलनततनुपाद्देनात्रपतिव्रतागम्यते।कुलस्यान्वयस्य।संततिर्गो
२ म त्रजननकुलान्यभिजनान्वयादित्यमरः।तस्यसंबंधिन्यइत्युक्तेसर्वथाकुल
टी११ संबंधनत्यजंतीत्यर्थः।सदाचारवान्वंशःकुलमित्युच्यते।इतरस्तीलामेवं ११
॥ व्यापाराभावप्रतिपादनायकुलस्याद्यप्रयोगः।श्लोकीयपदसार्थक्यप्र
दर्शनेप्रस्तावादेपस्यानुपयोगितातर।नासांनयनयोर्नेत्रयोः।लोच
नंनयनंनेत्रमित्यमरः।गतागतकुतूहलंगतेप्रेरणेआगतेमाकुं
चनंतद्विषयकंयत्कुतूहलंकुतुकं।कुतुकंतुकुतूहलमित्यमरः॥
अपांगावधिअपांगोनेत्रप्रांतोअपांगोनेत्रयोरंतावित्यमरः।तदवधि

तत्परिधिं नं परिधेरे विलेवधि रित्यमरः॥ कुलनतमुखामित्यस्य सर्वत्रापि संबंधः
स्मितं हसितं चेदधरपल्लवस्य धरोष्ठ एव। ओष्ठाधरौ त्वित्यमरः॥ विश्राम्यतीति विश्रांतिं
याति नतमुखत्वेन घ्राणगघ्रतीत्यर्थः। ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः। अन
द्धितद्विजं धीरमुत्तमानास्मितं भवेदितु उत्तमत्वं धन्यते तथा वचनं प्रियतमस्य तेरे
वनायकस्य श्रवणस्ये वत्येवकारो भिन्नक्रमः। गतिर्थिरावेशकाः स्पुरावेशकस्यागंतु
रतिर्यन्त्रो गृहागत इत्यमरः॥ वचनं तु यथा कथंचिन्नायकस्य तेर्गोचरः॥ तथा कदा
चिदपि केन चित्कान्ताविशेषेत्यर्थः। कोपक्रमः कोपारामस्वेतर तदा केवलमेकेषास्व
वामनासिमज्जाति लीनो भवति केवलमिति त्विंगत्वेकक [illegible] स्वयोरित्यमरः॥
स्वभावोक्तिरलंकारः। लक्षणं च। स्वभावोक्तिस्तु डिंभादेः स्वक्रियारूपवर्णनमि

सेयंक्रमसोल्लज्जाभय[illegible]रतिर्नवोढा मीयते ४
न २

ति। पृथ्वीवृत्तं। जसौजसयला वसुग्रहयतिश्च। पृथ्वी गुरुरिति लक्षणात्॥१ एवं लक्षि
तां स्वीयामुद्दिश्य सिध्यर्थं त्रिधा विभजमानः प्रकृतमनुसरन्नाह॥ स्वकीया तु त्रिविधा
२ म टी १२ मुग्धा मध्या प्रगल्भा चेति। तत्रांकुरितयौवना मुग्धा सा चाज्ञातयौवना ज्ञातयौवना च।
सेयं क्रमसोल्लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढा। अस्याः स्वस्थाः ह्रिया मनोहरा। कोपे मार्द क्रिया १२
12 वी। नवविभूषणे समीहा। इत्थं विध्यमाह॥ मुग्धेत्यादि॥ उक्ता च। मुग्धा मध्या प्रगल्भेति
स्वीयाशीलार्जवादिगुणेति। यथोक्तं लक्षणं यास्तु तास्तु मुग्धां लक्षयति। तत्रे
ति तत्र तासु इत्यर्थः॥ अंकुरा संजाता यस्येति तदस्य संजातमिति तारकादित्वादित
च्प्रत्ययः॥ एवं यौवनं तारुण्यं यस्या इति। उद्भेदोन्मुखं वयस्तारुण्यमित्यर्थः। एतच्च
लक्षणं॥ अंकुरितमनंतरमेवाग्रे स्फुरयिष्यते॥ मुग्धामपि स्वरूपेण विभ

ज्ञातेसाचेति।अज्ञातमनवगतंवंधुजनेनतयावेसविशेषोसोतत्पर्यः।यौव
नंयस्याःययेतिवा।एवमन्यत्रापि।अंकुरितंहिस्फुटमस्फुटंचभवती
तिउभयभावेनयुक्तमेवविभजनं।परंतुप्राचीनैरिदमतिसूक्ष्मतयानोप
वर्णितं।अनेनतूपदर्शितमितिस्वचातुरीप्रकटिता।तथाचदशरूपकेपि
मुग्धानववयःकामारतौवामामृदुधीरातिलज्जोनवशाद्वससाधारण
त्वेनोभयमपिसंगृहीतमित्यनादृतं।अतएवनपृथक्भेदान्तरं।तामेव
पुनर्व्यवहारेणविशेषयति।सैवेतिज्ञाताज्ञातयौवनासामुग्धैवक्रम
शोज्ञातयौवनाअज्ञातयौवनाचेतियथाक्रममित्यर्थः।लज्जात्रधार्ष्ट्य
मतएवमयंचिरंरतेरपरिचयेनाशंकाताभ्यांपराधीना।परतंत्रातत्राधी
नेतियावत्।रतिःसंभोगक्रीडायस्याःसानवोढेतिव्यपदिश्यते।नवेअभिनवे

र मं
टी १२
13

ऊढामन्त्रीसंभोगादिव्यापारं प्रापितेत्यर्थः । न च क्रमस्य इत्यनेन विशेषणवि
शेषणयोर्यथासंख्यत्वेनाज्ञातयौवनालज्जापराधीनरतित्वेन यौ
वनाभयपराधीनरतित्वमिति शंकनीयं तथात्वे व्यभिचारात् ।
प्रत्येकमुभयव्यापारदर्शनात् । तामेव पुनर्व्यापारांतरेण विशिन
ष्टि । सैवेति । क्रमशः लज्जाभयपराधीनरतिरज्ञातयौवनाज्ञातयौ १२
वना च क्रमेणास्य प्रश्रया प्रश्रयाविनयः नम्रता गात्राकुंचनमिति
यावत् । तत्सहिता विश्रब्धनवोढेति व्यपदिश्यते । सा किं व्यापारेत्या
ह । अस्याइति । तामेव विशिनष्टि । कियाक्रियेति । क्रिया व्यापारस्तद्वि
षयकया क्रियालज्जया मनोहरा सक्रीडं व्यापारवत्या युक्तमेव वशीकर
णात् । कोपे मार्दवं कल्पापनेयता । नव विमृश्य तो समीहा जिघत्सा

अत्र कोपास्पदत्वमेव कारणम्॥ मुग्धामुदाहरति मुग्धेति। अंकुरितयौवना मुग्धेति
यल्लक्षणं तल्लक्ष्यमुदाहृयते चेत्याह। मुग्धा यथा॥ आज्ञप्तं किल कामदेवधर
रणीपालेन कालेनमधुमेवस्तु वास्तु विधिं विधास्यतीति नो तारुण्यमेणीदृ
शः॥ दृष्ट्वा खंजनचातुरी मुखरुचासौधाधरी माधुरी। वाचा किंच सुधास
मुद्गलहरीलावण्यमामंत्र्यते॥२॥ कामदेवधरणीपालेन। दीव्यतीति दे
वो विजिगीषास्तिकायः कामो मदनः स एव धरणीपालो महीपालस्ते
न यद्यपि देवशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपातप्राप्तेन तथापि विशेषणवि
शेष्यभावे कामत्वाद्विजिगीषायाः प्राधान्येनोपसर्जनत्वविवक्षया
न पूर्वनिपातः एवं धरणीपालशब्देपि द्रष्टव्यं। आज्ञप्तं। त्वयि तत्र

स्थितवति ममापि स्थितिरुचितैव संगच्छते किंच तत्साहाय्येनाहमपि सर्व
जेष्यामीत्यवबोधितं संमतमिति यावत् । यथा कोपि राजा दुर्गाद्याश्रितः
रमंटी सन्मंत्रिसाहाय्येन सर्वानपि परान् जयतीति लौकिकं ज्ञातमिति
१८ ज्ञावबोधने रागविमुक्तिमित्याद्युक्तनिष्ठायां यस्य विमोचेतीरुप्रति १८
14 बंधे रागरनिटीतिरागलोपः । अत एव कामतारूप्ययोर्बंधुता व्यज्यते ॥
अवबोधानामानुकूल्यतया विविक्तावर्जनं । स च बंधूनामेवोचितः न प्रेष्या
णां दूतानां । एवं स्थिते बंधुतयोचितमेव कामतारूप्ययोः सहावस्थानमि
ति सिद्धं ज्ञातमिति यथा श्रुतेः तु, यम, परितापः । यः कामेन तमत्रातिष्ठे
ति प्रेरितेतारूप्यस्य स्थितत्वं पर्ये वा स्तु विधिं कुर्वंतिन तावतां कामस्यापि

स्थितिरागतानचकामन्स्थितिं व्यंजकपदमस्ति॥ वस्तुमितिपदमिति चेत्। तर्हि का
मेनस्वास्थित्यर्थमाज्ञप्तं कार्ये कुंवेन्नारु एपेननत्रस्थित्य र्थं भवति। स्वामिनाप्रे
रितोनुचरादिर्गृहादिसंपाद्यस्वयमेवप्रभुवेश्मनिनतिष्ठति। तदनुज्ञातकार्य
वत्तयातदेकदेशास्थितावपिनसर्वांगी। एतातारुण्यस्येत्पलंपथानिदर्शने
पिनसमंजसं लगतीतिप्रथमेवयौजननागरीयसीति सिद्धं। तथाचकामेनेत्यनेनै
वसिद्धेदेवधरस्याीपालेति सार्थकंभवति। किन्तु निर्धारे रत्नांकुमेगलरूपेकाले
समयेतारुण्यं यौवनं एणी हृदयामनलोचना या स्तनोशरीरवस्तुमवस्थानुव
सनेरनिद्धतुमुनइडभावः विधास्यतिकरिष्यतीतिहेतोरितिअप्युपाहार। हृद्या
खंजनचातुरीखंजरीटवेदग्धीचतुरशब्दात्ष्यञ्। तदनातरपिओरादिभ्यश्च
तिङीषिवियस्यपत्यकारलोपेहलस्तद्धितस्यतियकारलोपश्चामंत्र्यानइति

सर्वत्रसंबध्यते। किंचमुखरुचाचुरुकांतासुधायाः धरस्पंदस्तस्यपर्यंतस्यदमित्यपारा
टिप्पुराणामीतिडीपू। माधुरी आह्लादकोलावण्यविशेषः। चातुरीतिवक्त्रसाधना।
रसमं किंचवाचावाण्यासुधासमुद्रलहरी लावण्यसुधायाः पीयूषस्यसमुद्रस्तस्य
टी १५ लहर्यो भंग्यस्तासांलावण्यमनोहरत्वंत्राणमित्यते। आकार्यते। पतिभ्यां कामतारू
15 ण्याभ्यांस्पर्धिविधीयत इति। भवद्भिरप्यागत्यतत्रस्थातव्यमित्याकार्यत इत्य १५
र्थः। अप्रेरितत्वेपिदृष्ट्यादीनांपुत्तोसवस्वजनामंत्रणे। किमुनादितः प्रियहितार्थ
कृतेः। कृतिनोभवतिसुकृतः सुकृतामितिभावः। चातुरीतिपदेनस्वायन्तितसक
लमनस्कविल्लक्ष्यते। तेनचालौकिकचमत्कारिताव्यज्यते। यच्चपेशलोदरा इत्यने
नदृशोविशालत्वचपलत्वंप्रतीयते। तपापिनतावताभंग्यन्तरेणाप्रसक्तनीलि
मकटाक्षावलोकनमागतमितिरवंजनचातुरीतिविशेषणं। माधुरीत्यनेन

वाक्यादेकत्वं लक्ष्यते। तेन च तदेकधीतया चर्वणीयता व्यज्यते। लावण्यपदेन सदेम
स्मितज्योत्स्नात्वं लक्ष्यते। तेन चातरुणहृद्यया चित्रमोनुदता व्यज्यते। मुक्ताफल
स्य छायास्तरलत्वमिवांतरा। प्रतिभाति यदंगेषु तल्लावण्यमिहोच्यते। इति भू
पालः। अत्रांगेषु चित्तपल्लवेषु सां। अत्र निवासोनुकृतकोसततारूप्य चिकीर्षितवास्तु विधा
नस्येतरवाक्यार्थहेतुतात्काव्यलिंगमलंकारः। लक्षणं तु प्रागभिहितं। स च प्रस्तु
तनायिकादृगादिप्रशंसनापेततुल्यगुणप्रस्तुतखंजरीटादिचातुर्यादिप्र
शंसनात् तुल्ये तदन्यतुल्यात्वेप्रस्तुतप्रशंसानुप्राणितः। उक्तं च। अप्रस्तुत
प्रशंसा स्यात् सा एव प्रस्तुताश्रयेति यद्वा कर्णदृगादीनां खंजरीटादिचातुर्या
दिसंबंध इति सादृश्यपर्यवसानादुपमापरिकल्पनान्निदर्शनालंकारः।
उक्तं च। असंभवद्वस्तुसंबंध उपमापरिकल्पकः। निदर्शनेति ॥ स चासंबं

धेसंबंधातिशयोक्त्यनुप्राणितः। असंबंधे संबंधरूपातिशयोक्तिरिति लक्षणात्॥ एवं व्यक्ताव्य
क्ताअलंकारसंसृष्टिः॥ उक्तं च॥ तिलतंडुलवद्व्यक्ता छायादर्शवदेव च॥ अव्यक्ता क्षीरजल
वत्पांसुपानीयवच्चसा। व्यक्ताव्यक्ता तु संसृष्टिर्नरसिंहवदिष्यते इति॥ वृत्त्यनुप्रासस्य सा
रसमं द्यालंकारः। एकस्यापि सकृत्पर इत्यत्र एकस्यानेकस्य वा द्विर्बहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्त्यनुप्रा
टी१६ स इति लक्षणात्। ननु अंकुरितयौवना मुग्धेति लक्षणोल्लसिता मुग्धोदाहरणमितरत्। न चा १६
त्र वास्तविकविधिं विधास्यति ननु विहित इति तारुण्यावस्थितेरप्युदाहृतेति कुतस्तेऽन्त
16 स्यांकुरितत्वमिति लक्षणोदाहरणयोरसंबद्धतेति चेत्। न च दृगादिभिः स्वजनचातु
र्योद्यामं त्रणमेव तदंकुर इति। तथात्वेपि तेषां कार्यकाले दृगादिसंबंधत्वेन गौ व
नोपकारकत्वात्। कामं त्रणकालस्य वा। तत्संबंधेपि यौवनानुप्रवेशात्प्रागेव तद्दृणं
नेऽसंप्रदायात्॥ अनुपलंभाच्च यौवनप्रवेशानंतरमेव दृग्विलासवर्णनमुचितं॥

उपलभ्यते च । किंच । ओल्लुण्ठे मकुरसुन उत्तीर्णे तारुण्ये उत्कृष्टमगणासौ । वृद्धावि
राणां च ढण्ढापरवदृश्यते हहहहरहनुहहिश्च यस्मिन्नित्यादौ उत्तीर्णापि तारुण्ये सापत्न
दृतेसा वृद्धापि नवोढवनानाविलासैस्तावद् हृदयं हरतीति यौवनापचये
पि चिल्लासस्तत्वात् दृष्टविलासादीनां यौवन परिवारत्वेनानवयवत्वेनां
कुरत्वाभावाच्च । न च कार्यं स्यात् दृष्टविलासादिनाकारं तस्य यौवनस्य निय
तपूर्वावस्थितिकतयानुमानमितिविधास्यतीति भविष्यत्कालेन सह
विरोधात् । न च विधानसंभावेपकारकत्वेन पूर्वमागतेनाङ्कुरणेन विरो
ध इति । गृहपतेः समकृतेकालएवप्रवेशस्योचितत्वात् । कार्यकालमा
गमनेनाक्षिप्तदोषापत्तेश्च । किंच । भोक्तुं व्रजतीत्यत्र व्रजनक्रियायाः
पूर्वकालत्वेनाविवक्षितत्वात् तु विधेः पूर्वकालत्वं अनन्तरं वसतीति नियुक्ते

भविष्यत्कालेन विरोध इत्युक्तं। तथा च लक्षणोदाहरणयोरसंबद्धतेति दोषस्तदवस्थ
एवेति चेत्। सत्यं। कुसूलस्थबीजेष्वंकुरकारकारयेतानि बीजानीत्युक्तेन तदानी
रसम मंकुरकारकत्वमिति कालसाधारण्ययोग्यताविवक्षेति यत् यौवनस्याप्यंकुरयो
टी १० ग्यताविवक्षा। अंकुरयोग्ययौवनामुग्धेत्यर्थः॥ यौवनस्यांकुरयोग्यत्वं त्ववाधित
17 मिति सिद्धमिष्टं॥ विषय उपन्यासः॥ युक्तं कुसूलस्थबीजानामंकुरकारकत्वा १०
संभवयोग्यताविवक्षा॥ प्रकृते तु संजातांकुरयौवनेत्यत्रांकुरजनने भौजनकालि
कतया योग्यतासंभवात्॥ एवं तर्हि अंकुरितयौवनेत्यत्रांकुरस्यैव द्वारे दे
र्भः॥ स च यौवने बाधितमुख्यार्थ इति अंकुरितशब्दोल्लक्षणया विकाशोन्मुखता
रुण्यलक्षयन् शोभोत्कर्षादिव्यंजयति॥ यदंकुरितं तद्धि कालेनोन्मुखं भवतीति
वर्तितएव सुप्रतिष्ठितं निरुपद्रवं जरतीति कास्मा विधिपूर्वकं स्तुतानुतानु नि

वालत्त्वलक्षणविकासोन्मुखता यौवनस्येति। अंकुरितयौवनविकासोन्मुखयौवनेति
लक्षणार्थस्यात्रपर्यसंबंधः सुलभमतिसर्वमनवद्यं॥ यद्वा किलेतियत्साहसजमेवै
णीदृक्कृतत्रापिपुनः कामसंमतं यौवनंवास्तविविधिपूर्वकं निवसतीतिकीदृशान्नाव
रापवतीसान्नवेदितिचिवीकरसं चित्रीकरणायेकिलशाब्दयोगेविधास्यतीति
मोक्षेल्लडयदाविति भूतेलृट्प्रत्ययः। वास्तुविधिपूर्वकेन रूपेणावस्थितिः
कृतेतिमवद्धिरप्यागंतव्यमित्यामंत्र्यत इति। एवंचभूतकालस्यसाधारण
त्वेनलक्षणोदाहरणायासंवद्धतास्फुटैवेत्यलमतिविस्तरेण। लक्षितार्थ
स्यत्रापिपद्येग्राह्यः॥ शार्दूलविक्रीडितंछंदः॥ लक्षणांतरंकं॥२॥ एवंसामान्य
रूपोमुग्धावयःसंधिरूपेणोदाहृत्यविशिष्टासुदाहरति। अज्ञातयौवने

ति यथेत्याह। नीरान्तीरमुपागताभवसाययोः सौम्निस्फुरन्नेत्रयोः श्रोत्रेलग्नमिदं
किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति॥ शैवालांकुरशंकया शशिमुखी रोमावलीं
प्रोंछति श्रांतास्मीति मुहुः सखीमविदितश्रांसा भरापृच्छति॥३॥ नीरादु
रसमं दकान्तीरं तटमुपागता निकटायाता शशिमुखी चंद्रवदना नायिकासीमा
टी१८ मर्यादा तन्नस्फुरन्ती विलसितेन तत्र विश्रान्ता इत्यर्थः नेत्रे विलोचने ययोस्त १८
18 योः स्तापेक्षते पिगमकतान्तामासः अवसाययाः कर्णयोः किमिदमुत्पलंकुव
लयं लग्नं संबद्धमिति ज्ञातुमवगंतुं श्रोत्रे श्रुती करं न्यस्यति प्रेरयति कर
रं न्यस्यतीत्यर्थः कोत्र स्याकोदा पूरसाध्येतादुक्तियोध कलांको त्रइतिनपो
नरुक्तं उत्पलदृगंचलयोः साधारस्याघस्मेतेन वितर्कइति भावः किंचाक्रेवा

ले जलनीलीजलनीली तु शैवालमित्यमरः ॥ तदंकुराः प्ररोहास्तेषां मोकया
विभ्रमेण ॥ समानगुणत्वादिति भावः ॥ रोमावली रोमोद्गमश्रेणीं प्रोक्तिस्त्र व
चिनोति ॥ उंछावचयने स्पर्शनीयार्थः ॥ अविदितसौरभराअविज्ञातनि
तंबभारा ॥ न च विभाषागमहंनविदविशामितिविकल्पितेड्ढेतेयस्य विभा
वेतीड्प्रतिषेधे कथमविदितइतिवाच्यं ॥ आदितइतियोगविभागज्ञापित
यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इत्यर्थेन लाभार्थस्य विभाषेति कथं ज्ञा
नार्थस्य प्रतिषेध इति यस्य विभाषेति प्रतिषेधानावादिद्धिद्धेः ॥ तत्र विशि
नानोदादिकेन साहचर्यात् नोदादिकस्यांगीकारात् ॥ आत्तास्मीतिस्मंगा
तास्मीतिसखीवयस्यां मुकुः प्रकृति ॥ जिज्ञासापूर्ववक्तीत्यर्थः ॥ उ
लविलोडनेन श्रमस्य संभावितत्वादिति भावः ॥ अत्र नेत्ररोमावली रा

रोप्यमाणायोः तत्र शैवालांकुरयोरज्ञातत्वलक्षणप्रकृतोपयोगितयापरि
णामालंकारानुप्राणितो द्वितीयचतुर्थचरणयोर्द्रष्टव्यः संशयालंकारः ।
रसमं आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगितया परिणाम इति लक्षणात् संशयलक्ष
दो १९ णं काव्यप्रकाशे । ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशय इति । स चात्र संबंध
19 असंबंधलक्षणातिशयोक्तिकोद्भावितभ्रान्तिमदलंकारांशसंसृज्यते । १९
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥३॥ ज्ञातयौवनामुदाहरति ॥ स्वयं तु [illegible] नुरंमो
जलोचने त्वत्पयोधरगगनरखनकस्य धन्यस्य चेड्डचूडामणिष्यति ॥४॥
कचित्सखी परिहसति । भो अंभोजलोचने कमलनयने स्वयं भवतीति क्वि ३
रस्वयंभुरनुत्पादितः तथा शंभुः शं सुखं तस्मै भवतीति शंभुः सुखास्वाद
कः तत्पयः । मितंद्वाद्विभ्य उपसंख्यानमिति भवतेर्डुप्रत्ययः । यद्वा शं भवत्ये

स्मादिति शंभुरिति। नन्वर्थविशेषानिर्देशात्तदभावेपि विशेषाभावे सामान्यमेवो
पतिष्ठते इति चेन्न औत्सर्गिककर्तृविहितादित्यस्यापवादस्यापि तौ कर्त्तरि कृत्प्रत्ययप्राप्तौ अ
पादानकत्वनिरसंगतेर्निवाच्यं। सत्यमनुवर्त्तते। कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुल
ग्रहणान्यथानुपपत्त्याज्ञापकेन कृन्मात्रस्य स्वार्थव्यभिचारे यथासंभवकार्थ
कतेनापादानार्थस्याप्युपचितत्वात्। कृतो बहुलमिति वक्तव्यमित्यादिव
दतोकात्यायनादीनामयमेवाशयः। क्षीरस्वामिनाप्यमरव्याख्याने यथा
संभवार्थमेव कृद्वृत्तिर्विहिता। तत्पयोधरः। भवत्कुचः। पयोधर इत्यत्र
साधारणधर्मपूरणप्रयोगितां गीकारे चास्यास्तनेन्द्रे तया च स्तुतत
याकुपमन्वर्थं पयोधरत्वमिति चेत्। सत्यं। बाधकाभावात्पयो न धर
तीति न ब्रवीमि। परं त्वस्फुटतया धरति। तदेव प्रसन्नो बहुरुत्तया स्फुट

यतीति युक्तैव योग्यकता तथा नायुर्वेदशास्त्रे पादीरनाड्याः कुमारीसंजातल
नपरिपूरिताः ॥ द्वीरं न भवते तस्मादातैवं चाधिकं यतः ॥ प्रसूतास्तु च नारी
दुर्वलिनसहस्रयतो तेन औत्रचिशुद्धिः स्यात् द्वीरमास्तु प्रवर्तत इति ॥ कस्या
रससं टीर २. विज्ञातस्य धन्यान्यस्य सौभाग्यवतो नरवनकररुहन चंद्र इव चंद्र इति नि २.
20 दर्शनालंकारः ॥ चंद्रशब्दोत्र वक्रिमांशलक्ष्ययनोत्कृदकत्वं व्यनक्ति ॥
सचूडायां शिरसि यस्येति । चूडाशब्दोत्र नीलिमांशलक्ष्ययनशोभां व्यन
क्ति एवं च चंद्र इव चंद्रचूड इत्यपि निदर्शना ॥ भविष्यति सत्यतिको ॥ नामस
धन्यो भविता यस्य नरवेनायं चंद्रचूडतामेष्यतीति । चंद्रचूडोप्युक्तविशेषण
णाविशिष्टः ॥ ननु समानाधिकरणानां वहुव्रीहिः स्यात् इति वहुव्रीहिः स
मानाधिकरणपदानां विधानात् कथं चंद्रश्चूडायामस्येति वैयधिकरण्य

बहुव्रीहिरिति चेत् । सत्यं । चूडानामकेऽप्यापाशः चंद्रस्य च तत्त्वासंभवे सामानाधिकरण्या
नुपपत्तौ । वर्तते च चंद्रमौलिरित्यादि महाकविप्रयोगः इति तन्निर्वाहत्वायाभिधान
वशाद्व्यधिकरणमपि प्रार्थ्यते । तथा चायमभिधानस्वभावो सिद्धो र्थः । यदभि
धानाय चक्रवृत्त्यादिवृत्तयः प्रयुज्यंते न च व्यधिकरणानां बहुव्रीहि विवक्षितार्थाभि
धानमस्ति । तथाहि नवा सिर्दृतमस्येति वा वराद्यो र्थः प्रतीयते न सहृत्तेन शब्दा
त्प्रतीयते । स्त्वनभिधानान्नेत्यर्थः । यत्र प्रतीते तत्र भवत्येवगमकत्वात्सामा
सः । गमकत्वं च शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । तथा चित्रेतोपि समानाधिकरणानामिति व
चनेयं च मुक्तवंतोस्य तत्र कथं न भवति समासः । वर्तते च व्यसमानाधिकरणप
दत्वं । तत्राप्यनभिधानमेवेत्युत्तरे सर्वथानभिधानमेव शरणं प्रयुक्ते तेष्वमी

रसमं
टी२१
21

त्तव्यं ॥ तत्र परा समानाधिकरणानामपि यत्र विवक्षितार्थाभिधानं तत्र समासः ॥
यत्र समानाधिकरणेष्वपि न विवक्षितार्थाभिधानं तत्र समासो न भवती
त्यकिंचित्करत्वमिष्टेः ॥ तथा च भाष्यकारः ॥ सर्वथा ॥ नभिधानमेवाश्रयि
तव्यं ॥ अन्यथा कृतेपि परीमाणेन इह बहुव्रीहिः प्रसज्येत पंचचभुक्तवन्तो
स्येति ॥ तथा वायं अभिधानस्वभावः सिद्धस्यार्थस्य प्रपंचः सर्वस्ति भाष्यकाराद्य २१
भिमतं तथा च वामनः ॥ अव्ययो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इत्यास्ता
मतिप्रसंगेन ॥ अपमर्थस्त्वस्माभिरुदाहरणे घवटीकायां विशेषेण प्रत्ययादि
तत एवाचं गतव्यः सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहाविति चूडाग्रादेः स्वपूर्वनिपा
ते प्राप्ते गडादिभ्यः परवचनमिति परनिपातः ॥ गडुकण्ठः प्रयोगतोनुसर्त

व्याऽइतिपदस्य जारीकारः कस्येत्यनियतत्वेन प्रतीतावपरिसीतत्वेन कन्याख्यप
रकीयत्वे च तस्यास्तद्विधेवपरिसंख्यानेन मुग्धादिभावाभावेन कथं मुग्धो
दाहरणे परकीयाजिनरूपणमित्यसंबद्धमिति चेत् ॥ सत्यं ॥ कस्यचधन्यस्य
त्युक्ते कोऽसौ धन्यस्तं भर्त्तारं यस्य न खे नायं यदिंद्रचूडस्यादित्यसंकेतितत्वादि
का सखीयं पृच्छतीति निर्वाह्यं ॥ न च चंद्रचूडतादात्म्येन धन्यस्य भवनेतात्प
र्यात्किमशुद्धस्य तत्रैव विश्रब्धत्वात् परणीतेवंति नियामकाभावात्प
रिणीतास्वीयैवेदं नायिकेतिवाच्यं ॥ नखक्षततदातुरनिपतत्वेन जार
त्वे पर्यवसानादूढत्वेपि परकीयात्वस्य तादवस्थ्यात् ॥ यद्वा भवतु वा य र
कीयेयं ॥ न चोक्तरीत्या[illegible]त्वादिकं परकीया[illegible]नुपपन्नं ॥ बाधकाभा

वेनस्वकीयायामिव तत्रापि संभवात् ॥ न च द्विविधैव परांगने ॥ ति विभागवश
नात्संभवेपि न वर्ण्यत इति । तत्रापि संभवादेव बीजमिति तात्पर्यात् ॥ किं च वे
रसम यो मुग्धा या सा तदुदाहरणं वयो मुग्धात्वं च परकीयायामपि न निषिध्य
टी २२ ते । द्विविधैव परांगनेत्यनेन भाव मुग्धात्वं च परकीयायां न संभवतीति वि
22 भागेन तदेव निषिध्यते ॥ न नु वयो मुग्धात्वमिति लक्षमतिप्रसंगेन ॥ अत्र २२
श्लेषेणानुगतः पयोधरस्योपमेयस्योपमानेन च चंद्रचूडता धर्मेण
साक्षात्संबंधासंभवाच्चंद्रचूडशब्द शब्द इति प्रतिबिंबकरणात् निदर्श
नालंकारः ॥ १३ ॥ तेन चात्र भवद्धस्तसंबंधादुपमानोपमेययोः ॥ प्रति
बिंबक्रियागम्या यत्र सा स्यान्निदर्शनेति सच्चमदंके भेदलक्षणा

नियायोन्तुपमासंकीर्णः। नचात्रसमासोक्तिरितिशंकितव्यं। उपमेयाग्रहणो
केवलंविशेषणसामात्रसास्याद्प्रस्तुतप्रतीतौतद्ग्रहणात्।। नचेतरासाधा
रणेपि उपमेयस्य चचंडचूडत्वाशौर्यौन्नत्यगुणात्तु उपमानास्यनसत्वेना
धिक्ये व्यतिरेकः इति शंक्यं। उपमेयस्यैवाधिक्ये तस्यैवात्रात्। उभयोरेकत
राधिक्यं व्यतिरेक इति यदपि सामान्येनालंकारिका वदंति। तत्रापि एकत
राधिक्यमित्युपमेयाधिक्यंविवक्षितमिति विवेचनीयं। अत एव काव्यप्र
काशकारोपि उपमानाद्यन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः इति लक्षणं तु कार
त्वादावित्यनेनोपमानाधिक्यमनच्युप्रत्याचष्ट्यत तत्त्वनुप्रासस्य शब्दा
लंकारः। ननु श्लोकादेरलंकारमात्रव्यंजनसाहस्येपि स्वरभेदात्कथं व

रीसाम्याभावादनुप्रासत्वमिति। उच्यते। स्वरसादृश्यस्यानियतत्वेन व्यंजनसादृश्य
मेवनियतमिति सर्वालंकारिकाणामाशयइति सिद्धमित्यलं प्रपंचेन॥४॥ से
रसमं वक्रमश इतिलक्षितां न वाढामुदाहरति। नवोढेति। यथेतिवक्ष्ति॥ हसो
ढी२३ घन्तापिशायनेविनिवेशितापिक्रोडेन्तापियनतेवहिरेवगेनु॥ जानीम ४३
२३ हेवनवधूस्पन्तस्यवस्यायः पारदं स्थिरयितुंदमनेकरसा॥५॥ नकेवलंवा
गाद्यवरुद्धैवापितुहस्तिकेरेधत्वा अवलंवितापीत्यपिशब्दार्थः। नकेवलक
रावलंवनमेव विश्रंभजनकमपितु शायनेतल्पेविनिवेशितास्यापितापी
त्यपिशब्दार्थः। नकेवलं तल्पारोपणामेव विश्वासकमपितुक्रोडेनुतात्र
रेक्रोडेमुञ्जान्तरमित्यमरः। हृतायापारितापीत्यपिशब्दार्थः। नववधू

र्वेबोः बहिरेवागंतुं यतते प्रयत्नं कुरुते तज्ज्ञानं च परमार्थीनत्वादिति भा
वः यद्येवमपि जानीमहेव यमितितर्हिमः नवोढा यः कृतीपारतंत्रपत्नेच
पत्नोरसः स्नेतस्य पारतंत्र्यमः अत्रामरसिंहः हीरस्वामिप्रादतेनपार
तमितिपठितत्वं अभिधानेतत्क्रमेव तत्र हीरस्वामिनापिव्याख्यानंपिपृत्ति
तिपारतः पारंतनोतीतिवा पारदमितिपाठस्तुगतानुगतिकतयाप्रयुक्तोप्यु
पेक्ष्यः ॥ करेस्तास्थिरयितुमित्यत्र यत्किंचित्परिगणनेनन्मतेतद्दृशास्त्रावात्
आतिदेशिकस्यानित्यत्वात् नदभावः स्थिरीकर्तुं सोमनेदस्तोमेवतितस्यव
स्यातदा क्रमसौयाभवेदित्यर्थः चपलाक्रमसास्यपरिचितत्वादितिभावः ॥
अत्रोपमानोपमेयसमानधर्माणां बिंबप्रतिबिंबतयानिर्देशात् साधर्म्यरा
दृष्टान्तालंकारः दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिंबनमितिः सतत्वभावेप्य
नुगतः वसन्ततिलकावृत्तं ॥ उक्तंच वसंततिलकानमजाजगौगः इतिलक्षणान्तप

विस्रब्धनवोढामुदाहरति ॥ दरमुकुलितनेत्रपालिनीवीनियमितबाहुकृतोरु
युग्मबंधं ॥ करकलितकुचस्थलेन नवोढा स्वपतिसमीपमुपैति कस्य यूनः ॥ ६ ॥
दरं ईषत् न तु ईषदर्थे दराव्ययमिति विश्वः ॥ मुकुलिते मुकुलीभावं च प्रापिते लज्ज
रसमं येति भावः ॥ नेत्रपाल्यौ यत्र क्रियायां तथा दरमुकुलितनेत्रपालि ॥ लज्जिता चेयं
टी २८ दृष्टिः ॥ उक्तं च ॥ मनागंचितपक्ष्माग्रत्रपास्रस्तकनीनिका ॥ संसक्तार्धपुटा दृ २८
२५ ष्टिर्लज्जिता लज्जिते स्त्रियइति ॥ देहरागभयेनेति च का व्याख्या योदाहृरसंग
तास्यात् ॥ दृष्टिलज्जयोरसे बद्धत्वात् ॥ न च भीतायां दृष्टौ मुकुलितत्वमिति सं
प्रदायः ॥ तथाहि नतावङ्का ॥ लज्जितेति विधानात् ॥ नापि शंकिता ॥ फुल्ली
लेव चकिततारका तेन च लोलताभिधाने मुकुलितत्वासंभवात् ॥ नापि मुकु
ला ॥ ग्लानेति विधानात् ॥ तादृशानंदस्य च मध्याप्रगल्भास्वभावत्वेन मुग्धा
यामसंभवात् ॥ नापि कुंचिता नेत्रो दुःप्रेक्ष्या विलोकनेनोत्पत्तेः ॥ नाप्यर्धमुकु

त्वा। सुखविशेष एव तदुत्पन्नत्वात्। नापि भयान्विता स्यादियं दृष्टिरपि। त्रासनिः
क्रांतमध्येव विस्फारितपुटा भिया। विलोलतारका भीत्या दृष्टि रूक्षा भयान्वि
तेति लक्षणात्। पोषेगात्। तस्मादनुपपन्नेयं व्याख्या। यद्येवं नहि कथं महाक
विः सपदि मुकुलिताक्षी रुद्रसंरंभभीत्येति उक्तविधयानुपपन्नत्वात् इति
चेत्। सत्यं। किं कर्तव्यं महाकवेरुपरोधेन प्रकृतरसानुगतं भीत्या ध्यमिधं दृष्टं
तरस पूर्वमंगीकरणीयं। यद्येवं तत्प्रकृते प्युपयोगमेष्यति। भवतु उपयुज्य
तां नाम तल्लक्षप्रसंगेन। यद्वा। क्रोधात्पुरुषरुद्रनेत्रसमुद्भूतवीतिहोत्रदर्श
नभयेनाकुंचिताऽपि दृष्टिः सपदि मुकुलिताक्षीमित्यत्र वक्तुं शक्यते। आ
कुंचिता लक्षणां च। आकुंचत्तु टपत्माग्रासम्यक् कुंचितकनीनिका॥ या दृष्टिः
कुंचिता सा ज्ञानेऽतोऽदुःप्रेक्ष्य वस्तुनीति। प्रकृते तदुपपत्तेरभावात् यपापर्वेया
जनीयं। नपानीवीनियमितवाकुनी व्याकर्षं मुकग्रेथो। नारीकर्षं मुकर्षं

योनीवीस्यादिति वैजयंती ॥ नियमितोनन्यकर्मैकतयास्यापितो वौकुर्य
त्रतस्याः । नपाहृतसंपादितऊरुयुग्मस्य वंधः परस्परालग्नतायत्र तथा
रसमं तथाकरकलितकुचस्थलेकरेणाकलितकुचस्थलेयत्र तत्पानवोढ
टी२५ कस्याविदग्धस्यनवोढायूनस्तारुण्यस्य समीपमंतिकमुपेत्यासाद्यस्वपिति २५
25 निद्राति । अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः । सचयुवसमीपस्वापस्यपादत्रया
पेहेतुलाङ्काव्यलिंगानुप्राणितः । पुष्पिताग्राहृतं ॥ अयुजिनयुगरे
फतोयकारोयुजिचननौजरगाश्चपुष्पिताग्रेतिलक्षणात् ॥ १६ ॥ इति
मंजरीविकासेगोपालाचार्यविरचितेमुग्धानर्मुग्धारब्धंकुसुमनिभंविक
सितमास्वादयंतुरसरसिकाः ॥ एवंमुग्धांनिरूप्यावसरप्राप्तांमध्यांनिरू
पयति ॥ समानलज्जामदनामध्या ॥ एषैवचातिप्रश्रयादतिविश्रब्धनवो
ढा । अस्याश्चेष्टा ॥ सागसिप्रियेयसिधैर्येवक्रोक्तिरधैर्येपरुषवाक्यपा ॥

समानौ तुल्यबलतया परस्परं परस्परप्रसराविति तात्पर्यं लज्जामदनौ यस्या इ
ति। सामर्थ्येति व्यपदेशाद्वैनौत्यर्थः॥ यद्यपि रूपैव चातिप्रश्रयादति विस्र
ब्ध नवोढेति कश्चित्वाह। तथापि सर्व्वसंमतत्वादनुदाहृतत्वाच्चायं पाठः इ
ति। यादृशमतीव धार्ष्ट्यभाववतीतस्यां तद्रूपं धार्ष्ट्यं प्रयुक्तं च रूपमारामधा
व्यवहारं संभवइति। सा किं क्रियावतीत्याह। छाया स्याद् इति साग सिसापरा
धेऽप्यागो परा धीमं तु श्वेतत्वमः। प्रिय सिकोतसतीति शेषः। धैर्य्यं धैर्य्यवत्वेव
क्रोक्तिः। कैवेसा का कावाच्यान्तरप्रत्यापकं वचनमित्यर्थः। वक्रवाक्यप्रबं
धिकेत्यर्थः। अत्र चैवंविधपरुषानिष्ठुरावाक्यस्याइति। एवं लक्षितैतद्विशेषम
ध्यानुदाहरति। यथेत्याह॥ स्वापेक्षिया ननविलोकनमहानिरवस्थापच्युतो
प्रियकरस्मरहरागसंगः। रे स्यं सं रहमुखीपरिचिंतयंतीस्वापेविधातुमपहातुमपि
रा

प्रपेदे ॥७॥ स्वापेति द्राघयां प्रियाननं विलोकनं हा निरवेक्षांतमुखावलोक
नरूपेण नाशोच श्यं भावीत्यर्थः ॥ मदनरसरभसतया नि द्राया पि कांत
रसमम मुखावलोकनविघ्नीभूतया जीवितेनैष्फल्यं मन्यमानेत्यर्थः ॥ तथा स्वा
टी २६ पच्छलतो निद्रातया नप्रियकरस्पर्शग्रहणं रत्यर्थं चेष्टयेदिति भावः ॥ ततः प्रसं २६
26 ग ॥ स्वापच्छलतोऽपि प्रियकरग्रहणावसरार्थे च स्यादित्यर्थः ॥८॥ पर्यंकोत्संकुच
न्नुन्नाया विष्टं खल्वायाः समयं प्रतीक्षमाणया मम स्वप्नमेव प्रियकरग्र
हणागतमपलतेति तथा च कथं रतिं वामिति संभावयंतीत्यर्थः ॥ प्रियेण
करग्रहणं मितिविमृतहसता प्रियप्रियत्वपूर्वक संभोग प्रसंगात्तस्याना भि
ष्टाया किंतु प्रत्युत प्राये वेत्युपेक्षा ॥ षष्ठी विग्रहे तु नवोढात्यागस्वानिष्टा
ऽत्यनुभयकोटिकप्रकारं चिंतयंती विचारयंती कमलमुखी स्वाधं

निद्रां विधातुं वज्जाल्लत्यागस्य दुःकरत्वादिति भावः हातुं त्यक्तुमपि प्रियमुखवि
लोकनहानेरनुपेक्ष्यत्वादिति भावः ॥ प्रवेदस्त्र निश्चकार्ये द्वयसमयात व्याकु
लाबभूवेत्यर्थः ॥ अत्र च विधानहानाभ्यां तुल्यबलेन तयोर्लज्जामदनसा
म्यकरणेनैव स्फुटैव लक्षणोदाहरणयोः संबद्धता ॥ अत्र च हानविधान
योरन्यतरनिश्चयाभावेन संदेहालंकारः ॥ स च स्वापतत्यागयोर्विधेय
त्वेनानिश्चसंभावनया तन्निषेधः इत्येवं विधेयत्वे निषेधस्यास्फुटत्वे
मूढाक्षेपानुप्राणितस्तु पनयापि संसृज्यते ॥ ३ ॥ ते च मूढाक्षेपो विधौ व्य
क्ते निषेधे चास्फुटे सातीति ॥ वसंततिलकवृत्तं ॥ लक्षणं तूक्तं ॥ ७ ॥ ६
ति मंजरीविकासे गोपालाचार्य्यविरचिते मुष्मिन्रामध्याख्यकुसुम

मिदं विकसितमास्वादयंतु रसं रसिकाः ॥ एवं मध्यां निरूप्य प्रगल्भां निरूपय
ति ॥ पतिमात्रविषयके लिंगे विदग्धा प्रगल्भा वेश्यायां कुलटायां च पतिमात्र
रसमं विषयत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः ॥ अत्र स्पष्टा तु रतिप्रीतिरानंदात्संमोहः ॥
टी २७ गर्हीतलक्षणपदे रतिव्याप्तिं परिहरति । वेश्यायामिति । वेश्यायामति २७
27 व्याप्तिवारणाय पतिपदं । कुलटायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदमि
ति । सा किं किं यावतीत्याह । रतौ संभोगे प्रीतिः इतरापेक्षया तत्परः । आनंदा
त्संमोहेऽज्ञता । तत्र रतिप्रीतिमतीमुदाहरति प्रथममितियपेत्याह ॥
संस्पर्शपर्यन्तमाकल्पमाबदनमालिंग्य पर्यंकस्थलीं निष्पीयाधरबिंबमेवसम
पाकल्पमुदस्याल्पकं । देवस्य भुजनीपतेस्समुदये जिज्ञासमाने प्रिये वामा हीवसनांच

लेः प्रवरा योनी लोत्पलं निकृति ॥ ८ ॥ सानंसे सखस्य स्तनमर्दनं विधाय वदनेमुख
माकलय्य स्वमुखेन चुंबनाय संयोजयेत्सर्पेः ॥ ल्पपिलघुपूर्वादिनि रोरफादे
शः एकवल्लोपविधानेनल्प्य यादेशो नानाश्रयत्वान्नाल्लोपस्यासिद्धत्वं ॥
केन स्यलंकरणं प्रदेशमालिंग्य च्युनेनगाढालिंगनतान्यजनितानव्यति
रेकेणानस्यासंभवात् दुग्धजलाभिधानमेतदालिंगनं ॥ उक्तं च ॥ त्र
केस्थितापाचशयनेमृगशावकाक्षीगात्रे प्रियस्य विशतीव नितांतरा
गात् ॥ गाढोपगूहनवशेन निरंतरं यत्संश्लेषमाकुरिह दुग्धजला
भिधानमिति ॥ यद्वा जघनोपश्लेषाख्यमेतत् ॥ उक्तं च ॥ ऊरुकलिततदी
यश्रोणिसारस्योपरिष्टाद्व्रजति यदिह नारी स्रस्तकेशोत्तरीया ॥ करज
दशनक्षतं चुंबनं वा विधित्सुः कथयति जघनोपश्लेषमेनं मुनीन्द्रः इति

अधरोबिंबमेवेतिरूपकं अधरबिंबंतैः पीयअधरबिंबपानेविधायतिः
पीयतिपीङ्पानइत्यस्यरूपंपिबतेस्तुनरूपंपीतीतिप्रतिषेधात्
रसमं अंबरंपरिधानीयमपाकृत्यपरिहृत्यअलकंकेशकलापंव्युदस्यो
टी २८ 28 द्दीप्यएवंआन्तररतप्रसंगपूर्वरंगीभूतबाह्यरतेनालिंगनादि २८
नानायिकामुत्कंठयितेत्यर्थः।उचितमेवैतत्।उत्कमपिमोहनेना
रमेत्तावद्यावन्नोत्कंठिताप्रिया।।अन्यपानसुखोत्पादिरशीतिर्केक
राइवेति।अपिच।।आदौरतंबाह्यमिहप्रयोज्यंतत्रापिचालिंगनपूर्व
मेवेति।ननुयद्येवंसुखाकलनस्यान्यपानपर्केयनचुंबनावगतौस्तन
स्पर्शचुंबनयोःप्राथम्यंकथंतत्रापिचालिंगनपूर्वमेवेतिसंप्रदाय
स्थितिः।नैतत्।आन्तररतापेक्षयापूर्वकालीनत्वमेतेषांनपरस्परं

पूर्वापरकालतानियमः॥ ननु आकंठाश्लेषप्रमादो विधायानंतरं स्तनस्पर्शादि
रितिरसिद्धसंप्रदायस्थितिः॥ इत्तत्रिया तु कविना विपर्यस्तमुक्तं। न च कंठा
श्लेषानंतरं वदनाकलनस्य विंबाधरपानेन संबंधे। आलिंगनपूर्वकत्वसिद्धिरि
ति वाच्यं। स्तनस्पर्शस्य तु उभयोरपि पूर्वरंगत्वेन निर्वक्तुं शक्यते। सुखधरता
स्य बल्लेपर्यवसानेन प्रगल्भायां च बलेन चुंबनवर्णने असंप्रदायात्। व्रीडाप्र
धान्येन वक्त्रापहरणाद्वे बलेन चुंबनं मुग्धायामेव युक्तमिति कामतंत्ररहस्यवि
दः॥ अतएव बलादि प्रयुक्तमिति निमित्तकारणं चुंबनमेतत्। उक्तं चारतिरह
स्ये चित्रितपमपितदेतत्कन्यकानामयोज्यमिति। अत्र कन्यकाशब्दो मुग्धाप
रः सो॥ न निमित्तकारणचुंबने च चित्रितपमपोल्लिखितेति तल्लक्षणं सा च तत्रैवा॥ न
मित्तकमिदमाकुर्याज्जिते यद्बलेन प्रियमभिमुखयेत्कन्यस्या निमित्तं तु दस्ये
ति। इतरलक्षणानां तु विस्तरभिया न लिख्यते। मुग्धा निरूपयति। दृष्टोपायाह।

सकंपाचुंवनेवक्त्रेहरस्यैवावगाहितेति ॥ प्रगल्भायास्तुतत्कलज्जातेनस्वयंविचि
त्रकेलौस्तुकेपिचोत्कचुंवनासंस्तवः ॥ ३ ॥ केवदनान् एकेएवमन्येपिपरित्यक्तह्रीयं
त्रसा वेदग्ध्यप्रागल्भ्याः प्रगल्भाव्यवहारा वेदितव्या इति । यद्येवं कुपं वदन
रसमं माकलय्येति युक्तो न घटतेति व्याख्यायते । किंतुक्त्वाकलय्य चुंवनाये संवंधः ।
टीर२९ पिवेति व्याख्यानपूर्वमेव तस्मात्कंठं संश्लिष्येति पूर्वमुक्तान्नेतरं वदनं स २९
29 चुंव्यवाधरं निपीयेत्यादिपाजनीयं स्फुटे वालिंगनपूर्विका पूर्वे संपरिपा
टीत्यलंप्रसंगेनस्ववचवाहारतंप्रसंगोपित्वेतियारिप्रौढ्यं क्रांवुजिनीपतेः
कमलिनीनाथस्यपतत्सनाथत्वात्तस्याइति भावः । दैवस्यकमलवांधवस्य
सूर्यस्येतियावत् ॥ समुदयं सम्यक्कृतपोदयं । नाद्दिवा मैथुनं कुर्यादिति रीत्या
रतैरत्वंयभूतमिति भावः ॥ प्रियेवल्लभे जितासामानेज्ञातुंकृतोद्योगा सती

त्वर्थः। ज्ञाम्रस्य दृशोः स्मन इत्यात्मनेपदं। वामवकेत्राक्षिपस्याः इति। वामं सव्ये
प्रतीपे चेति विश्वः। स्फुतिगतं विकसत् कमलं दृष्ट्वा इत्यूहयेति भावः। सा नायि
कावसनांचले वस्त्रप्रान्ते विकासरं भसतया वदुश्चयत्नेनापि न स्थगितं
भवतीति चकं चलैरिति वकुलोत्ताधन्यते। अत्र वराणयोः कर्णस्तत्संबंधी यो ४
त्वर्थः॥ नीलोत्पलं नीलकमलं। सूर्योदयविकाशितात्तस्येति भावः।
निह्नुते स्थगयति। कमलविकासेन लिंगेन सूर्योदयो प्रियो मान्वमं
स्तेति धियेति भावः। मोहन प्रियया या युक्त्या वा परिपूर्णकामत्वेनेवमा
यासः। पांडुगंडतटेतरत्वं तस्यैव शोभाजनकत्वान्नीलोत्पलेतिः॥ यद्वा॥
वसनान्तेन नीलोत्पलं निह्नुते नास्तीत्यपलपतीत्यर्थः॥ अपलापय

रसमं
टी ३
30

स्तुनिकुरुंब इत्यमरः। यद्वा नैतन्नीलोत्पलं किं तु मदक्षिकटाक्षसंवेष्टादासनकुटा
इति अपह्नवध्वनिः अपह्नुतिः।। अत एव नामासीति सहृदयं। उत्पलेनेकदलकुल्लायां
चल्ला इति वकुलोक्तिः।। अत्र उदयेपि अत्र तथ्यस्यानुदयस्यारोपरागायोदपालि
गस्यतथ्यस्य विकसितस्य कमलस्य गोपनेन अपलापेन वा अपापस्या अप ३
ह्नुतिरलंकारः।। उक्तं च। अतथ्यमारोपयितुं तथ्यापास्तिरपह्नुतिरिति। स्व
रूपकानुप्राणितः। तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोरिति लक्षणा
त्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं। लक्षणं तूक्तं।।८।। आनंदसंमोहवतीमुदाह
रन्ति ह्यनीयमिति। यथेत्याह।। नखक्षतमुरस्थले धरदले रदस्य व्रणाचु
तावकुलमालिकाविगलिता च मुक्तावली।। रतांतसमये मया सकलमेत
दालोकितं स्मृतिः क्व च रतिः क्व च क्व च न वालिशिष्याविधिः।।९।। काचिन्नायि

कासखीमनु वदति हे आलि सखि आलिः सखी वयस्या चेत्यमरः॥ उरस्थले न
खदांतं किं च अधरतले अधराधःप्रदेशतले खंडितया। अधरयोरिति विश्वः। उप
रिभागापेक्षया अधोभागस्य किंचित्कठिनत्वाद् पासदंतो व्यापाकरमपि नावगत
मिति तलशब्देन ध्वन्यते अत एवोत्सृजेन कास्यं दंतपदमेतत्। उत्सृजेन कस्मा
द् अधरावखंडे इत्थं यद्दृढपीडनं तस्मादेवेति लक्ष्यमाणात्। च्युता बकुलमालिका किं
च विगलिता त्रुटिता मुक्तावली मुक्ताहार इत्यर्थः। प्रागल्भ्यप्रयुक्तसुरतवैचि
त्र्यमुभयत्रापि हेतुरिति भावः॥ एतच्च नखदंतादिसकलं मया रतांतसमयेसुर
तावसानकाले। आनंदसंमूढत्वेपि रतांतकालमेवावलंबेन स्मृतौ न खदंता
दि विलोकनं न पीतिनायिकाचातुरी समय शब्देन ध्वन्यते। रतांत इत्युक्तेनुवि
लंवितमपि स्मृतं प्रतीयते न च न चतुरकामिनीविषयकमिति। उक्तं चानि
तंबाच्छादनं श्रीघ्रं वेलक्ष्यं लज्जितं स्मृतं। दृष्टिं खेदालसां कुर्यान्मुक्तकेशापि

भूषणेति। आलोकितं तथा च सति तत्र स्मृतिः क्व किंचित्संभोगमात्र
स्मरणेऽपि विशेषस्मृतिः क्वचेत्यर्थः॥ तथा च विगलितवेद्यान्तरैश्चानंद
रसमं चातिभरिते सति रतेरपि संभोगोऽपि क्व संभोगमात्रसामान्यस्मृतिरपि
टी ३१ क्वेत्यर्थः॥ एवं च यत्र संभोगसामान्यस्मृतिरपि संदिग्धा नास्त्यपि वा॥ ३१
31 तत्र तत्वरतिविशेषविषयकः शिक्षाविधिः क्व चा। क्वेत्य इत्यर्थः॥ प्र
गल्भायाश्च संभोगे सर्वथा स्मृत्यनंगीकारे प्रागल्भ्यप्रयुक्तसुरतवै
चित्र्यकोविदत्ववर्णनमनुपपन्नं तथा हि। क्वचित्तां चुम्बनालोकैः क्वचि
दंगरूपकांचमालिन इत्यादि प्राचीनैरुदाहृतं इह तु विस्तरभिया
न लिख्यते॥ अतः संभोगमात्रस्मृतेः अंगीकर्त्तव्यैव वा। कोऽयं कास्मि

रतंतुकिंकथमितिस्वत्यापिमेनस्मृतिरित्यादिस्मृत्यभावपरत्वेपिन्यय।
महमिदमिदमितिविशेषस्मृतिर्नास्तीति।केचित्।किंतुसंभोगमा
त्रेस्मरणेसत्यपिअनंतरंरतंतुकिंकथमितिस्वत्यापिसुतरांअत्रत्यंप
स्यांसास्वत्यासंभोगमात्रात्मविषयिणीत्यर्थः।स्मृतिर्नसंभोगमा
त्रेस्मृतौसुरतेवैचित्र्यमनंतरंचतदभावेचातिसंमोहइतिप्रगल्भायां
रतिवैचित्र्यसंमोहाविति विवेक्तव्यौ।अन्यथाप्रियसंस्पर्शएवाति
संमोहेकदासुरतवैचित्र्य।कथासंमूढारतवैचित्र्यंकुरुतेतिईकदा
संमूढत्वासंबद्धतापत्तिः।कदाचित्कत्वेत्वकोऽतनोऽवितस्यात्।ननु
यद्येवंसंभोगमात्रस्मरणेपिवैचित्र्यस्यवैशिष्ट्यादवगतत्वेनकथं

सुरतवैचित्र्यमिति चेत्तान्त्रदृष्टान्तवलात्तथाहि कश्चिद्धृष्टक्रीडारसिको विस्म
तव्स्वात्मीयपरभावोऽस्मत्गुर्वादिशिक्षाविधिः अज्ञातत्रस्तापीडामृधादिभ्रं
शोर्युद्धमात्रस्मृतिकोऽस्वपरिवर्तनगमनादिताडनादि वैचित्र्यमपि विदधातीत्य
रसमं लं प्रसंगेन । एधीरहृतां लहृतांतरूढं ॥८॥ ॥इति मंजरीविकासे गोपालाचार्यवि
टी ३२ रचिते मुग्धासिमन् । प्रागल्भ्यकुसुमविदेविकसितमास्वादयंतु रसिकाः ॥ एवं ३२
३२ निरूपिते मुग्धीयानुग्धादिभेदे पुनर्मध्याप्रगल्भे भेदान्तरैरनेकविधे इत्याह ॥
मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे । धीरा । अधीरा । धीराधीरा चेति ।
व्यंगकोपप्रकाशिका धीरा । अव्यंगकोपप्रकाशा अधीरा । व्यंगाव्यंगकोप
प्रकाशा धीराधीरा । इयांस्तु विशेषः मध्याधीरायाः कोपस्य गीर्व्यंजिका । अ
धीरायाः परुषवाक् । धीराधीरायाश्च वचनरुदिते कोपप्रकाशिके प्रोढया
स्तु धीरायाः रतौदास्यं अधीरायास्तु तर्जनताडनादि कोपस्य प्रकाशकं । धीरा
धीराधीरायाः रतौदास्यं तर्जनताडनादि

तस्या॰

द्विभेदाः स्वीयायां एव न परकीयायां इति प्राचीनलेखनमा युक्तमात्रं धीरत्वम
धीरत्वं तदुभयं वा मानन्तियत्तं परकीयायां मानश्चेत्तेवामप्यावश्यकत्वान्
मानश्च न परकीयायामिति वक्तुमशक्यत्वात् मध्याधीरायपामानावस्थायां
मानलक्षणानुरूपयमेवाग्रे वक्ष्यति तदवस्था यातत्प्रधानलेप्रत्येकं त्रिवि
धः मध्याप्रगल्भापित्रिः प्रकारत्वपर्पः तानेव प्रकारानाह धीरेत्यादि धैर्य
वतीधीराऽधैर्यवती अधीराउभयवतीधीराधीराचेति ननु धैर्या
धैर्ययोर्विधिप्रतिषेधरूपत्वेनैकस्मिन् धार्मिणि युगपदुभयासंभवात्
कथं तदुभयेन तव्यपदेश इति चेन्नानेन तत्र संभवेनाव देवाक्षाप्रकृते
तु वक्रोक्तित्वं धीरत्वेसाक्षाद्वक्रेत्वम धीरत्वेसाक्षात्वेसतिवक्रोक्तित्वमुभयध
र्मित्वं यत्रैकत्वेत्रयुगपत्संभवतिसैवोभयवतीतद्व्यपदेशवतीत्वपर्पः यथा के

चप्राचीनानांवाल्लेनायकिंचिमानिनि रूपकंकोपान्मयाकिंकृतं रेचेद्दोस्मासु
नमैमेपराध्यात्तिमवान्सर्वेपराधामहितान्तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्या
रसगं ग्रतोरुद्यते नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यत इत्यादौ
धैर्याधैर्यव्यवहारवक्रोक्त्यरूपतायाम्भयदर्शनेन पारिशेष्यात्कलु ३३
टी३३ षितं धीराधीरा चेति। उक्तभेदं बुधीरांल्लक्षयति। व्यंग्य इति। व्यंग्यः अनु
33 मेयः केनचिल्लिङ्गेनत्स्पर्कोपप्रकाशाय स्यात्सेति इतरत्स्पष्टं॥ तदेव लिंग
माह॥ कोपस्येति। यथैवमस्याबुद्धिस्तहे। यं कोपवती प्राप इति। चियालिंगे
नकोपव्यक्तिरित्यर्थः। ननु च प्रत्यक्षमेव लिंगव्यंजकं। बुद्धेस्तत्प्रत्यक्ष
त्वेन कथं व्यंजिकाव्यंतपाहि। आत्माश्रयः प्रकाशो बुद्धिः। बुद्ध्यति दूषि
प्रपनर्इतिरीत्यात्मपरार्थं बुद्ध्या तदनुरूपहेपानुरूपव्यापारस्यव
त

धीजकत्वं युक्तं । नादृशेंद्रियव्यापारमंतरा पंराभिप्रायस्पष्टानुमशक्यत्वादि
ति चेन्न । एवं तर्हि सुरव्यापेवाधितेन धीशब्देनास्फुटोन्नेयव्यापारं तल्लक्ष्यं
नोत पाहि यदी यंज्ञानतामनादृत्यापरार्थं गज्ञे वदनीत्यन्यापेगज्ञेत्तावच
सालिंगेनास्फुटं वक्तोक्ति व्यवहारतमन्नीयते । वक्तोक्त्याच कोप व्यक्तिसिति
सिद्धं लक्ष्यणया । प्रयोजनं चात्र विवेकिनीत्याचंडी त्वादि । संवंधस्त्वात्र धीव
क्तोवेद्यरस्फुटोन्नेयत्वलक्षणः । ३ लेंचानुव्यापेवाधेन द्योगरूढितोपप्रयो
जनान्तरा । अन्यापि लक्ष्यते यत्नाल्लक्षणारोपिता क्रियेति क्वचित्कोप स्पष्टीव्यं
ज्ञिकेति पाठः । स चात्र यद्यपि विशेषवाक्यनेपि अधीसावागमिधानकथ
नेन वक्तोक्तित्वपर्यवसायि तत्पापि नियामकाभावाद्विशेषेणावाक्ये
मान्यप्राप्तेः संभावितत्वादपयातः । किंच । धीव्यंज्ञिकेति पाठभावे विवे

रसमं
टी ३४
34

किमीत्वाचंडीत्वादेरनवगतत्वेन। यथा ममैव। मत्वापराधिनमहं पदहंकृता
त्वां कान्तातितर्जितवती कुपिताभितप्ता॥ प्राणेशसन्ततमयं त्वमय्यनुरक्तोचि
त्तेनैवाधिपंवितनुषेक तितेम शंस इत्यादौ॥ अधीरापदावक्रोक्त्यावद
त्तिदाधीरात्वं स्यात्॥ न चैवमादौ संप्रतितथोक्तावपि धीरात्वापेश्री
रि स्वभावस्पष्टगोपकत्वावगानावनुचितत्वात्। वक्रोक्तिस्वाहार्याव्य
तिरेके दर्शनात्। धीरासौत्सासवक्रोक्त्यात्वादि केवलं नेत्रदायंतः प्रा
णोप्यनपैव दिशा प्रतिनियोक्तव्याः। एवमेवस्तु तनुजहिमौनं पप्रप
पादानतं मानस्वनुतवकदाचित्कोपपरवं विधीयते इत्यादौ धीरा
यानान्यात्वं। तस्मात्सहजेनैव धैर्यादिगुणेनवाह्योपैरुत यावा ३४

पदेशवतामितिस्थितं। अतो युक्त एवोक्त प्रयोजनायाल्लात्सामिकः पाठः॥ अधी
रां प्रकरोति। अधीरया इति। न धीरा अधीरा अधैर्यवत्या इत्यर्थः॥ परुषो
निष्ठुरः साचासौवाक्चेति। कोपस्य व्यंजकेति पोषः परिशिष्टा। न्ययि विशेष
यति। धीराऽधीरायाश्चेति। वचनं वक्रमित्यर्थात्॥ तदेव धीरत्वयोगि। सदित
मश्रुविमोचनं। अधीरत्वयोगीत्यर्थः। ते उभे एव कोपेन इति शेषः। प्रकाश
के कोपस्येत्यर्थः॥ उक्तंच॥ मध्योद्यद्यौवनानंगा मोहान्तसमा। धीरासोत्प्रा
सवक्रोक्त्या मध्या साश्रुकृता संखेदयेद्दयितं कोपादधीरा परुषाक्षर
मिति॥ एवं मध्यामुक्तभेदभिन्नां दर्शयित्वा प्रगल्भामपि तद्विविधां द
र्शयति। प्रौढया इति। अत्र प्रौढाशब्दः कार्यवत्या प्रगल्भावाचकः॥ उक्तंच।

रसमं
टी ३५
35

रतिरहस्ये ॥ वाल्यस्याथेउ षाढ्यातदुपरितरुणी त्रिंशतिर्यावदूर्ध्वं प्रौढा स्या
त्पंचाशद्वर्षधिपरतो वृद्धतामेतिनारीति संतानरत्वं ॥ धीरायाः प्रेराख्यापार
तोदास्यं ॥ २ तावुदासीनत्वं ॥ कोपस्य प्रकाशमित्याग्रिमे एग्रसंबंधः ॥ अधी
रायिक्तीरयतीत्याह ॥ अधीरायाः इति तर्जनं चागं ...त्यादिभिः ॥ ताडनंच ३५
यादादिनेत्यर्थः ॥ धीराधीराव्यवहारस्वरूपमुक्तोपि क्रमंविचारासहत्वा
त्संप्रदायविरुद्धत्वाच्चोपेक्ष्यः ॥ किंतु सा त्वासवकोत्पादिरवसेयः यद्यत्र
वक्तव्यं तदुदाहरणावसरेस्फराटोस्य तदशरूपके ॥ यौवनांधा स्मरान्मास्या
त्समावादयितां ॥ कोविल्लीयमाने चानंदाद्भुतारंभेप्य चेतना स्माव हि रधा
दरोद्भासेरतौ धीरेतराद्बधा ॥ संतर्ज्य ताडयेत्कान्तं मध्याधीरेवतं वदेदि

त्रिप्रवंधीरादिभेदानुक्ता प्रासंगिकत्वात्परमतमनूद्य निराचष्टे धीराधीरादि
भेदा इति प्राचीनलेखनं तैर्लिखितमित्यर्थः ॥ आज्ञामात्रं अविमृष्टमेव
मन्तव्यं ॥ विमृष्टे तदन्यथात्वेनापि स्फुरतीत्याह ॥ धीरत्वमित्यादि मानेति
पतेर्मानानियतो धर्मः । नान्तरीयकमिति यावत् । तावतो प्रकृते किमा
पातमित्याह ॥ परकीयायामिति । यदि मानस्तर्हि नान्तरीयकास्तीति धी
रत्वादीनामप्यावश्यकत्वात् । अवश्यं वर्त्तमानत्वादित्यर्थः । न तस्य मान
एव संभवति कुतस्तदाधीनत्वादिति चेत् । नेत्याह । मानश्चेति । तदपाव
ते व्यकारणाभावादित्यर्थः ॥ इदमिदानीं विचार्यते । न तावत्कन्यायां
मुग्धायामिव धीरत्वादिसंभवः । तादृशासामग्र्याभावात् । नापि परोढा
यामपि । साधकाभावात् । तेषामप्यावश्यकत्वादिति हेतुरयसमर्थः ।

व्यभिचारात् । तथा हि मुग्धायां मानसत्वे ऽपि न तत्संभवः । तस्मात्प्रत्यक्षसिद्ध
एवात्र हेतुर्वक्तव्यः । न च तदापि संभव इत्याशङ्क्य बाधकाभावादित्यु
त्तरं । यद्येवं मुग्धादिभेदा अपि परकीयायामपि वक्तुं शक्यास्ते यदत्रैवं वक्तव्यं तेष्व २६
रसमं टी २६ येष्व रित्यत्र मूलोकेत्र वो चाम । कन्योढा चेति भेदद्वयं मूलस्थं तं विस्तारस्तु
विस्तरभिया नोक्तः । प्राचीनैर्नोक्तमपराधमानयति । यत्र च कोऽपि द्विवि
धैव परकीयेति सावधारणः पाठः । तत्राप्येवकारः द्विविधत्वमङ्गीकर्तव्यं नैव
नातो न्यूनत्वमधिकं तु यथासंभवं ग्राह्यमायातीति योगव्यवच्छेदार्थो दर्श
नीयः । एवं चोक्तरीत्या सामान्यवनितायामपि बाधकाभावादेवं वक्तुं श
क्यते ॥ उक्तं च ॥ जातिकालवयोवस्थाभावकं दर्पस्थापकैः । तत्राकपा

संख्यातानांक्को विस्तरभीतिनेइति तत्रमध्याधीरास्युदाहरति ॥लोलालिपुंजेव्रज
तो निकुंजेस्फारोबभूवुः श्रमवारिधारा ॥देहंसमीहेभवतोविधातुंधीरंसमी
रंनलिनीदलेन ॥१९॥ काचिन्नायिका सागसं प्रेयांसंवदति। भोकांत लोलाः
भ्रमरा सागसोरभ्यलोलुपतयाचपलाः लोलश्चंचलसतृष्णयोरितिविश्वः
अलिपुंजाः भ्रमरसमूहाय त्रतत्रनिकुंजे लतायावृतप्रदेशेव्रजतः तन्निवार
णारभसेनवेगेनगच्छतः अतएवस्फाराउत्कटाः श्रमेणायासेन वारिधाराःस्वे
दधाराः बभूवुः संपन्नाः। अतः भवतोदेहंशरीरं नलिनीदलेन कमलिनी
पत्रेणातस्यातिशीतलत्वादितिभावः धीरंतत्परिहारदक्षंसमीरंवायुंवि
धातुंप्रयोक्तुंसमीहेव्यापारयामि। अत्रचलोलालिपुंजइतिविशेषणेनात
भवदालोकलोलुपकांतरचपलाक्षिसमूहेता व्यज्यते। तेनचाकर्षकताव्य
ज्यते। अस्तिचव्यंग्यस्यापिव्यंजकता। उक्तंच॥सर्वेषांप्रायशोर्थानांव्यंज

रसमं
टी ३७
37

कतमस्मात्स्थानादिति निकुंजादित्यनेनैव स्त्रीसम्भोगो व्यज्यते। एवं चात्र चपलालिसवाद्य
निकुंजे गमनस्वेदस्य भवानेव सह इति काक्वोक्त्यापितातासां तादृशनेत्रासक्तस्य विलासि
नीसम्भोग क्रीडायासेन तव स्वेदोद्गमः संपन्नो न तु निकुंजगमनेनेति वक्रोक्तिः। तथा च
सापराधं त्वप्रकाशनमित्यलंकारेणा कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नोऽर्थशक्त्यु ३७
द्भवो वस्तुध्वनिः। अत्र वक्रोक्तिरलंकारः। उक्तं च वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यां वाच्यार्था
न्तरकल्पनमिति। स च छेकानुप्रासपुटानुप्रासाभ्यां संसृज्यते। उक्तं चाछेकस्याद्वै
तदर्थे वावर्णावृत्तिर्यदि द्विधा॥ तदा मतामनिमत्तापुटानुप्रासता सतामिति इंद्रवज्रा
वृत्तं। स्यादिंद्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति लक्षणात्॥ १०॥ अधीरां मध्यामुदाहरति॥
जातस्तो निशि जागरो मम पुनर्नेत्रांबुजे शोणिमा॥ तन्वी त्वं भवता मधूरवितर्ष्या घू
र्णितं मे मनः। आंम्प्रेदं गमनेन निकुंजभवने लब्धं तया श्रीफलं पंचेषोः पुनरेवमाव
कुतरं कूरैः शरैः कृंततीति॥ ११॥ काचिन्मानिनी सापराधं भंग्यंतरेणाह रे शठ अति

चित्रमिदं यन्निशि रात्रौ ते जागरो निद्राभंगो जातो जनितो गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्त
प्रत्ययः। कान्तोन्तरङ्गः क्रीडावशादिति भावः। युक्तं यस्य जागरस्तन्नेत्ररक्तत्वं हेतुविपरीत
मिति विचित्रमित्यर्थः। तथा भवता त्वया प्रवितततमतिशयेन मधु मद्यं पीतं प्राशितं अन्य
पासहेत्यर्थः। चित्रं मेधुनमिनो हृदयं व्याघूर्णितं भ्रान्तं। अत्र चित्रार्थः पूर्ववदुन्नेयः। पीत
मिति कर्मणि क्तः। घूर्णमास्य इतीतं। तथा भ्राम्यत्पक्षपलाः। वा भासेति रूपं। रामामष्टाना
मिति दीर्घः। भृंगाभ्रमरास्तैर्घनेन निबिडे निकुंजभवने लतागृहे श्रीफले विल्वफले लब्धं
प्राप्तं। विल्वे शांडिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलाववपीत्यमरः। श्रीफलस्यावयवः फलमि
ति उत्पन्नस्यावयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यणः फले लुगिति लुक्। अत्र भ्राम्यद्भृंग
घने निकुंजभवने श्रीफलमिति च पदानां वाच्यस्य विवक्षितानुपयुज्यमानत्वात्। सामप
संबंधेन लोलाक्षिस्त्रीसमूह कुचलक्षणार्थान्तरे संक्रमणात् अविवक्षितवाच्यो लक्ष
णामूलो ध्वनिः। उक्तं च॥ अविवक्षितवाच्योपस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ॥ अर्थान्तरे संक्रमित
मत्यन्तं वा तिरस्कृतमिति॥ न च पूर्वस्मिन्पद्ये ध्वनेर्लक्षणामूलत्वेन शक्यं। लोलालि

रस मं
टी ३८
38

वारुणाव्याकुलतयाल्लतापिहितप्रदेशोस्खलद्गत्याव(रु)स्वेदोद्गमं प्रत्युपपद्यमानत्वात्। प्रकृतं तु रे ३८
शवल्लोलनेत्र मदन्यस्त्रीसनाथो भवनेत्वयोतत्कनककलशः प्राप्तः। यद्वा प्रियो योषनादिल
द्रूप्याः फलं तत्संभोगादि श्रीफलत्वधर्मेण इति चित्रं पात्यवेषु स्मरेदनः। उक्तं च। अरविंदम
शोकं च चूतं च नवमल्लिका। नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः इति। मां पुनः
क्रूरैरसंतुष्टैः शरैर्योरेवं कृतं रमतिशयेन कृंततिभिनत्तीत्यर्थः। प्रेमचादीनामिति तनुसा
येन च वनकलशादीनि ध्यादिकं लभ्यते युक्तं तस्य राजादिना शरैर्भेदनमिति। इह
तु लतयालब्धो मम च वृद्धं ततीति वैपरीत्यमिति चित्रमित्यर्थः। अत्र चान्यकारेणाप्रियापुरा
धाप्रकाशनं लक्षणः। कविनिबद्धप्रौढोक्तिनिष्पन्नो वस्तुध्वनिः। अत्र च विरोधालंका
रः। उक्तं च। विरोधः सोविरोधेपि विरुद्धत्वेन यद्वचः इति। स च षट्कचगुरादिकारणा
भावेपि नेत्रारुणिमादिकार्योत्पत्तेर्विभावना। तथाच परत्वे जोरादिकारणोपिका
र्यीकपनाद्विशेषोक्तिरिति विभावनाविशेषोक्तिभ्यां स्तूपकानुप्रासाभ्यां च संसृज्यते।।

उक्तं चाक्रियायाः प्रतिषेधेपि फलव्याप्तिर्विभावनेति ।तथा विशेषोक्तिरखंडे हेतुकारणेषु
फलावचः इति ॥ अत्र नायिकायाः परुषवचनं स्फुटमेव ॥११॥ धीराधीरामध्यामुदाहरति ॥
मध्याधीराधीरा यथा ॥ कांतानुरागचतुरोसि मनोहरोसि नाथोसि किं च नवयौवनभूषि
तोसि। इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य निःश्वस्य बाष्पकलुषितानि हतानि कान्ता॥ काचिन्मा
नवती वदति ॥ भोः शठ त्वं कांतायाः छायाः अनुरागः अनुरंजने तत्र चतुरो निपुणोसि यामि
ष्टाविषयीकरोषि तस्याः स्वात्मनि अत्राशक्ति विधाने चातुर्येण सो भाग्यवानसीत्यर्थः ॥ न
केवलं चातुर्येणैवानुरंजयसि किंतु मनोहरोसि रमणीयोप्यसि । न केवलं शुभाभ्यामे
वेति किंतु योग्योसि यएवं कांतानुरागचातुर्यादिगुणास्तस्यां तएव भवत्यपीति एक
गुणत्वेन तत्तुल्योसीति वक्रोक्तिः ॥ न केवलं युक्तान्येव प्रयोजकान्यपि तु न योग्यत्वे
अन्यदप्यस्तीत्याह ॥ किं चेत्यादि ॥ नवयौवनेन भूषितोसि कृतोसि । केवलं यौवनमे

वनवालंकारकंनस्कंतविनयादीतिवक्रोक्तिः॥यद्वाकान्तेतिआमंत्वरणापदच्छेदः
अनुरागचतुरोसीतिअननुरक्तामपित्वमनुरागवतींकरोषीतिचातुर्यं।तथाचतस्या
रसमं स्त्वननुरक्तत्वेपिभवानेवादावनुरक्तोभवतीतितिर्यग्जातिवदधमत्वमितिवक्रो
टी ३९ क्तिः।सुहृदानायिकयाइत्थंएवंप्रकारेणलोकनिश्वस्यनिश्वासमुत्सृज्यप्रियस्य ३९
39 भर्तुर्वदनेदृगन्ताःदृक्प्रान्ताःकुटिलानिहिताःप्रेरिताः।अत्रापिपूर्वश्लोकवद्ध्वनिरवगन्त
व्यः।अत्रवक्रोक्तिरलंकारः।लक्षणंतूक्तं।सचअनुप्रासानुप्राणितः।अत्रवक्रोक्त्य
अपालाभ्यांधीराधीरत्वंस्फुटमेव॥१२॥एवंमध्यामुदाहृत्यउक्तभेदविशिष्टांप्रगल्भा
मप्युदाहरति।प्रौढधीरेतियथेत्याह।प्रौढधीरायथा।नोतल्पंभजसेनजल्पसिसु
धाधारंतुकारान्गिरोहक्ष्यान्तंकुरुपेनवापरिजनेकोपप्रकाशःकृताः॥इत्थंकेतकिगर्भ
गौरिदयितेकोपस्यसंगोपनंतत्पादैकनचेत्युनःसहचरीकुर्वीनसाविस्मितं॥१३॥

रा२

काचित्सखी नायिकां वदति। भो सखि त्वं पर्यंके नो भजसे स नाथस्ति तथा सुधाधारा
नुकारां पीयूषद्रवसदृशाः गिरो वाचो न तत्पसि वदसि। उभयमपि कोपाद्यादिति
भावः। तथा क्रोधप्रकाशकत्वात् उत्पन्नकोपप्रकटनव्याजेन कोपं मायं ज्ञासीदि
ति मिषेणेत्यर्थः। परिजनेन सखीजनेन वा तत्रापीत्यर्थः। दृक्पातेन कुरूषे। कोप
गोपनधियानमन्ने(?) रिदृशं क्षिपसीति किमाश्चर्यं किंतु सखीजनेपि न तथा कु
८५= रुषे इति निग्रहोते कोपसदार्थमित्यर्थः। भो केतकगर्भगौरि केतकं केतकीकुसुमं।
पुष्पफलमूलेषु वकुलमिति लुप्। वाकुल्लत्वान्नलुपि पुंलिंगवद्वचनमिति
नस्पगर्भस्तस्यास्तिगौरत्वादिति भावः। तद्गौरि वराधिके दयिते प्रिये कोपस्य
संगोपनमाच्छादनं यत्कृतमिति शेषः। न तद्धि स्यादेव उपपद्यते वचेत्पुनः सहच
री अधिकरणानुवृत्तेरिह चरेष्टप्रत्यय इत्यर्थः। न च सहचरतीत्युक्ते एकत्वेनारा सहनं
त्सहत्वस्याधिकरणफलकत्वात्सिद्ध इति वाच्यं सहार्थमात्रप्रतीतावधिकरण
त्वानवगमात्(?) तेन नदर्येइति युक्तं चित्स्यादिति पुंयोगाधसमंजसत्वान्नाच

रसमं
टी ४०
५०

विवक्ष्यते। यद्वा। चरतीति चरी। पचादिषु चरेष्टित्के रस्मान्ङीप्। उक्तं पचामनेन। अनु
चरीति पचादिषु चरेष्टित्वादिति। सहनूना चरीति। सखी सा चिव क्रं सुरवेति येकू
लेत्यर्थः। स्मितहास्यं न कुर्वीत। विदग्धोत्ताएवमुदासितायां लयि चाटुवचना
दिकुर्वेतादयितस्य सखि साचिस्मितमेव तत्र कोपख्यापकमभूदित्यर्थः। परि ४.
जनक्रोधेति पाठे परिजनविषयकोपः क्रोध इति नान्निवादित्यर्थः। परिज
नेहं कुपितवतीन प्रियइति कुतं। असमीचीनोयं पाठः इतीविषयकको
पस्य चाटुकारप्रियविषयकतत्यागजनाभावेऽत्यानुपयुज्यमानत्वात्।
किंच तथा। विधेप्रियेसिन्निमित्तकोपनायत्वेन चंडीत्येधीरत्वविच्छेदः॥१२
अधीरायो उमुदाहरति। प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिंदोः कलायां हरशिर
सि परस्या वासमाशंकमाना॥ त्रिदशसमवलक्रान्याततोयामासा सकोपप्रवल्ल
वलयवन्नाकांतिभाजाकरेण॥५४॥ हरशिरसि गंगाधरमूर्द्धनि इन्दोश्चंद्र
स्य कलायां स्वीयप्रतिफलं प्रतिबिंबमवलोक्य परस्या अन्यस्या वासस्थि

तित तत्रैवेत्यर्थः। आशंकमाना वितर्कयंती। स्वप्रतिबिंबानुमितिज्ञलेनेति भावः। अत एवाचल
कन्यापर्वतसुता कन्यायां कनीन चेति निर्देशादन्यथांतु पर्वत्यात्मापनेन वयसि प्रथम
इति नङीश्। अत्र प्रसिद्ध्या विशेष्यप्रतिभानेनेवल कन्येति विशेषणमात्रप्रयोगो न दो
षाय। यथाभिधानगभीमिव सागरं वरामिति। पुरारेशिरा। गिरेस्तडित्वानिवेत्यादि।
उक्तं च। वामनेन विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यस्य प्रतिपत्तौ विति। पार्वती गिरिशं गि
रिं श्यति उपभोगेन तनूकरोतीति गिरिशः। अतोनुपसर्गे क इति कः। गिरिरस्यास्तीति
गिरिश इति वा। लोमादि लोच्छः। ईश्वरं कंपेन प्रचलं चंचलं यद्धृल्लयं केकुरांतस्यव
लंतीं न त्यंतीं आश्रयवशादित्ति भावः। याकाजिति श्रुतिसाद्गुणासात्मार्थेन करेण
हस्तेन तर्जयामास निरभर्त्सयत्। तर्ज्जिडोडिते न अनुदात्तेत्त्वनिबंधनस्यात्मनेप
दस्यानित्यत्वेन तर्जयते। परस्मैपदप्रयोगः। वामनोप्यनयैव रीत्या एतेनवेदित
र्जितर्ज्जत्तीत्यादिना तर्जयतेः साधुत्वमवबोधयता बोपदेवस्तु अस्मुंडितमपि
पठितवान्। तन्मते स्यपरस्मैपदप्रयोगश्चित्यः प्रतिभाति। अत्र क्रमः। तावत् तर्जे

यदेवराइत्यादिमहाकविप्रयोगानिर्वाहाय चह्लिङोऽनुबंधद्वयस्यापि यथा ङित्तेन अनुदात्ते
तन्निबंधनस्यात्मनेपदनित्यत्वमिति भ्रम यथा ज्ञापकस्य चलंशाकयतेतिनकृतानुगतिकत्वयो
नेनापि कविनाप्रयुक्तः परस्मैपदप्रयोगानदुष्यतीति न वा प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्यात्म
रसमं नेस्वरूपग्रहणेनात्मनेपदप्राप्तिरेव नास्तीति वाच्यं। तन्नोभयत्रापि प्रत्याहारग्रहणा ८१
टी ८१ उच्यमानेकस्य नियामकस्याभावात्। दृढप्रतिज्ञामात्रे नियामकमिति चेत्सुखेन प्र
41 तिजानन्तोऽप्रौचोरद्धाः नमयेदमापाद्येन त्वज्ञतामिदं बहूनामसंमतं। वस्तुतस्तु तपा
प्रतिभाति॥ तथा चानुप्रयोगग्रहणं कृञ्ग्रहणं साध्ये केन भवति॥ अन्यपैव व्यर्थता
प्रतीयतेइति सहृदयैरेव सम्यग्विचारणीयमित्युपरम्यते शिथिलीकृतेपदेन किं
वाचो विस्तरेण। यद्भूतज्ञेनेतज्ज्ञो गुरोस्त्वहलइत्यप्रत्ययः। तां चकारतज्ञयामास ति
तत्करोतीति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपः अत्र शंसयालंकारः। मालिनीवृत्तं। नन
मपययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात्॥१६॥ धीराधीरामुदाहरति प्रोढे
ति। रतौ दास्यतज्ञेन ताडनादिवती धीराधीरेति युक्तं तथोदाक्षियतइत्याहयपे

ति। इदं तु क्रमविचारासहत्वात् संप्रदायविरुद्धत्वात्क विनाशमस्मवादेनोक्तमिति मंतव्यं

।क्रमस्तु। उक्तं हृद्गुरुणा धीरा तदपकृष्टगुरुणा धीराधीरा तदपकृष्टगुरुणा अधीरा। तथाहि

धीरा मध्या वक्रोक्त्या वदति। धीराधीरा साश्रुः किंचिद्वक्रं वदति। साश्रु किंचिद्वक्रवक्र

त्वमत्र पूर्वापकृष्टं। अधीरा त्वपरुषं वक्ति॥ अत्र तृतीयकक्षायां परुषवक्तृत्वं सर्वापकृ

ष्टं। तथा प्रौढा धीरा सकोपगोपने सादरं चरतावुदास्ते। धीराधीरा च तथा किंचिद्वक्रं वद

ति यथा कोपप्रतीतिर्भवति। अत्र कोपप्रत्यायकवक्तृत्वं पूर्वापकृष्टं। अधीरा तर्जनेन ताड

नादिकं कुरुते। अत्र तृतीयकक्षायां तर्जनताडनकर्तृत्वं सर्वापकृष्टमिति क्रमः। सर्वसं

मतः। ननु मध्याकक्षायामेव सहसा तर्जनताडनादिकमुचितं। वाचा कोपस्य किंचिदावि

ष्करणमेवाधैर्यसंबंधो युक्तः। संप्रदायोप्येवमेव। यथा दशरूपके। सावहित्थादरो

दास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा। संतर्ज्य ताडयेत्क्रोधं तं मध्या धीरेव तं वदेदि त्यत्र मध्या धीरा

धीरा प्रगल्भा मध्या धीरेव सोत्प्रासवक्रोक्त्या तं वदेदित्यर्थः। [illegible] कोपा मध्या म

ध्या मध्या मतिमिनं त्यैर्न सोल्लुंठं साधु त्वाविनेरिति। अत्र मध्याधीराधीरप्रगल्भेति।

तथा चाद्यमेव व्यवहारं राहित्येधीराधीरप्रगल्भायां भंग्यन्तरेणाव कृतं सर्वैर्बोध्यं समतां ॥ अत एव
कोपो यत्र भ्रूकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनमित्यादिनैरुदाहृतं । मिह विस्तारभियानोच्य
ते । एवं च तस्यापाते निविवक्षितोदाहरणमपोह्न संगच्छते । किं तु यथा त्रोदाहरणांत
रसमं टी४२ था मम मेवशिवपंचाशिकायां यथा ॥ खिन्नोसि प्रतिकाननं मम कृते पुष्पावचित्यार्थमन्मा
ला मूर्द्धु सरि दूतिप्रतिफलत्स्वीया कृतौ वा माले ॥ दृष्ट्वा त्वत्प्रतिबिंबसर्पमरिता त्वायुक्ते ४२
42 च व क्षःस्सु मामस्याशंकि हृदं रुषेतिगरा तीपायाच्छिव:शं त्वयत्राः ॥ कविदर्शित
मपि व्याख्यायते । तस्मोपांतमुपेयुषि प्रियतमे वक्रीकृतग्रीवया काकुव्याकुलवा
चिसाचिहसितस्फूर्जत्कपोलश्रिया ॥ हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाक्षारससालि
ख० ५ तप्रोञ्छीपदृष्टमयं ॥ मांसलरुचो विस्फारितादृष्टयः ॥ १७ ॥ प्रियतमे प्रातेश्वरे तस्या
पांते शयनीयोतमुपेयुषि प्राप्तवति सति वक्रीकृता सागसोस्य प्रशठस्याभिमुखं वस्थिति
रपि नोचितेति कोपेनेति भावः । ग्रीवा मन्यापयात या । तया प्रियतमे काकोद्यनिवि
कारेण । यदीदमेवं तर्हि मम पराधं जानती कुपितेति शंकयेति भावः । अत एव व्याकु

ने
लाकृत्यपथा वादादिरसैरिति भावः। कोपस्य तस्मिन्नसतीत्यर्थः। साचितिर्यग्भूता यद्धासितं
कथामयं वागवलेनान्नानं निरागसमिव दर्शयित्वा वाढो वंचक इति विस्मयेन त्वनुप्र
सादेन। अग्रे पुनः कोपाविःकरणात् तत्कृत्रिममिति चेन्न। नहि कोपाभावेन तत्कृत्रिमद
र्शनेपि। तद्धिषेत्यस्य हजमुरास्य नेत्रलोलितहितयस्योदय इति वक्रोयुक्तः। कोपेपिह
सितं दृश्यत एवतेन स्फूर्जती विकस्वराकपोलश्री र्यस्याः सा तथा तया प्रियं तु पुनर्ह
सान्त्वसाकरे स्वहस्ताहितमकरे स नियदीयं हसितं वतीतर्हि पपिप्रसन्नाप्राय इति रा
मस्येनेति भावः। मृगदृशा विशालनेत्रया पुनर्लोहारसेनाल्लक्तकेन दत्तालितमनुलिप्तं
यत्प्रोष्ठीपदं पदस्य फरीपदं प्रोष्ठीतु शफरीद्वयोरित्यमरः। तस्य येमयूखाः कांतिकूटाः
तदृक्सां सलाः परुलाः सिच्याद्वित्वश्चेति। लचूप्रत्ययः। रूक्षादी नयोम्बूस्या तायत्सा
परा धोपिकराल वनिःशंकं कुरु तेरसिरोषातिशयेनेति भावः। दृष्ट्या विस्फारितास
प्रसरं प्रसरिता। यत्सहृत विशालनेत्रे न तत्रापि रोषविस्फारिते इत्यतिशयो गम्यते प्रो
ष्ठीसास्ये न पतिमपि कटा क्षपतिममयं स्पृशती ति मवती ति सिरकिं कोतु किनीसि

रसमंजरी ४३ सत्स्वपीय तद्दृत्ति सखीरपि पश्यतीति चपलत्वं व्यज्यते। अत्र तादृग्रूपवस्तुना प्रियापरा
धप्रकाशरूपवस्तुध्वनिः। अत्र प्रियचेष्टाया इतरवाक्यार्थे प्रति हेतुत्वात्काव्यलिंगम
४३ लंकारः। सोपमानुप्रासाभ्यां संसृज्यते॥१७॥ एवं धीरादिषड्भेदानुद्दिश्य तेऽपि प्रकारा
न्तरेणाभिधत्ते इत्याह॥ एते च धीराधीरादिभेदाः षड्। षड्भेदा इति मध्याप्रौढाविषय ४३
यत्वेनेत्यर्थः॥ द्विधा॥ संख्याया विधार्थे धाप्रत्ययः। तावेवाह॥ ज्येष्ठा कनिष्ठा चेति।
तौ पुनः प्रकृते योजयति। धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च। अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च। धीरा
धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च। स्पष्टं। तत्र ज्येष्ठां लक्षयति। परिणीतत्वे सति भर्तुरधिकस्ने
हा ज्येष्ठा। कनिष्ठां लक्षयति। परिणीतत्वे सति भर्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा। तथा च भ
र्तुस्नेहकृतं ज्येष्ठाकनिष्ठात्वं न तु वयःकृतमिति भावः। एवं लक्षयित्वा सार्थक्याप
लक्षणपदैरतिव्याप्तिं परिहरति। अधिकस्नेहा तु न्यूनस्नेहा तु सामान्यवनितासु
नातिव्याप्तिः। परिणीतपदेन व्यावर्तनात्। तासामपरिणीतत्वादित्यर्थः। धीरादिभे
दाः प्रत्येकं द्विविधा इत्युक्तं तदेवोदाहरति। धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा। अथेत्याह।

एकस्मिन्शयने सरोरुहदृशोर्विज्ञाय निद्रां तयोरेकोपल्लविताव गुंठनपटामुत्कं
धरो दृष्टवान्॥ अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतव्यालोलहस्तांगुलिव्यापारैर्वस
नांचलं चपलयन्स्वापच्युतिं ज्ञातवान्॥१८॥ प्रदेशंतरादायातः कोपि दक्षिणो ना
नायक इति शेषः। शेषणस्यानपेक्षितत्वेन सरोरुहदृशोर्नायिकयोरेकस्मिन्शयने
निद्रां विज्ञाय तयोर्मध्ये एकोत्मनेव मुखस्यगनार्थं पल्लवितो विस्तारितः।
अन्यपाद्रक्ष्यतीति भियेति भावः। अवगुंठनपटः शिरोवासो यस्यास्तां तथोक्तेत
ति शेषः। यद्वा स्वयमेव स्वभावेन पल्लविताव गुंठनपटामेकां नायिकामुत्कंधरः
उद्ग्रीवः किमियं द्रक्ष्यतीति भियेति भावः। दृष्टवानवलोकितवान्। ततः स एवा
न्यस्याः अपरायाः ज्येष्ठायाः इत्यर्थः। सविधं निकटं समेत्यागत्य निभृतं मंदं व्या
लोलाहस्तांगुल्यो यस्य अन्यपाश्रोष्यतीति शंकयेति भावः। तद्व्यापारैश्चालि
तैर्वसनांचलं वस्त्रप्रांतं चपलयन्स्वापच्युतिं निद्रात्यागं ज्ञातवानकार्षीत्॥
सिसयेति भावः। अत्र पूर्वोढेकीडोत्सुक्याभावान्न्यूनस्नेहत्वेन कनिष्ठा नायिका।

रसमं
टी ४४
४४

उत्तरार्द्धं कीदृशैस्तु मां त्वं क्लेहार्धिके न जेष्ठेति ॥१८॥ आधीरा नु दारति । धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च तथा ॥
यथोत्याह ॥ श्रंतः कोपकषायितेन प्रियतमेन पश्यनेकानने नुषस्यावचयाय नु प्रवदना
मेकां समायोजयत ॥ अर्द्धोन्मीलितलोचनांचलचमत्कारा सिमा मा ननां स्मेरा द्वोधा पल्ल
वां नववधू मन्यां समालिंगति ॥१९॥ कोपिदक्षिणः श्रंतर्मनसि कोपेन कशायिते कलु
षीकृते न त्वकरोतीति ॥ ज्ञेनात्कषायशब्दा न्निष्ठायां सेठीति ॥ निल्लोपः प्रियतमेना
नायिके राभस्येन तनमयः प्रयोगात्वक न्नातिशयाभवात् ॥ घने निविडेति कोलियाम
इतिभावः अवचयायएकीकरणाय अग्रहस्तादाने चरस्तेयरतियोजः प्रसंगो विनो
नेरचुम्बत्यप्रिंयः नचाधः । यतितानाहस्तादान विषयतने वेतिवहतु रयुक्तं । नु
चापि न चार्द्ध विषयकेतेव हस्तादानस्येति नियमः । यद्वा पुष्पस्येति जातावेकवचनेअक
श्यायः पुंजा चचयः एकीकृत पुंजग्रहणायेत्यर्थः नम्रवदनां अधः कृत मुखीं समायो
जयत ॥ त्वमेवं पुष्पचयं विनुहीति नियोजनच्छलेनावां मुखीं नवतत्रास त्वां कृतवो ४८

नित्वर्थः । तथा स्मरवार्द्धमनामुन्मीलितेयेविलोचनेनेत्रेतयोर्यत्र चलचमत्काराः ॥
प्रांतछटाविभ्रमास्तैरभिरामस्पृहणीयंकांताननंमुखंयस्यास्ताम्रर्द्धमुकुलेयंदृष्टिः ॥
उक्तंच ॥ स्तोकोन्मीलिततारयामनाकेचत्नुयेमया । किंचदुत्फुल्लपद्मापादृक्ता
र्द्धमुकुलासुरवति । तथा । धरस्यार्द्धमधरार्द्धनार्द्धमुंसकमितिसमासः सएवप
ल्लवइतिरूपकं ॥ स्मेरः स्मितविकस्वरोर्द्धधरएवपल्लवोयस्यास्तांवद्धास्मेरमंर्द्धय
स्यास्मः स्मेरार्द्धः तथा । धरपल्लवोयस्या इतिअत्रन्यामपरां नववधूमभिनवयो
वनांवधूंनायिकांसमालिंगति । अत्रापिपूर्वोक्तरीत्यापूर्वार्द्धकानेष्टा ॥ अत्रपरां
र्द्धज्ञेयेति ॥१॥ धीराधीरामुदाहरति ॥ धीराधीराज्येष्ठाकनिष्ठानभेदयया ॥ यथे
त्याह ॥ धैर्याधैर्यपरिग्रहग्राहिलयोरेणीदृशोः प्रीतयोरत्नंद्वंद्वमनंतकांति

रसम टीका रुचिरंमुष्टिहृद्येन्यस्तवान्॥ एकस्याः कलयन्करे प्रथमतो रत्नं परस्याः प्रियो हस्ता
हस्तमिथो न्यस्य शान्तो चकार टीमानंदमाविंदति॥ २०॥ प्रियश्च द्वे योषे ये योषेः परिगृ
ह्यते उपादीयते प विग्रहोंगीकारः। तस्याग्रहः यथोसो ग्रहिलयोस्तदाग्रहव
45 त्वारियावत्। अत्र ग्रहशब्दान्मतुबर्थे इलचूप्रत्ययः चिंत्यः शास्त्रत्वाभावात्यय ४५
द्यपि केनादिलक्षणेनात इलजनुवृत्तौ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच
इति इलचूग्रहणान्यथानुपपत्त्या क्वचिदन्यत्रापि लचूप्रत्ययो भवतीति वक्तुं
शक्यते तथापि नैव प्रयोगकल्पनमेतस्य विषयः किंतु महाकविप्रयोगा
इति नैतदुक्तमाद्यं यतो महाकविप्रयोगश्चेतदुक्तरीत्या सुखेन वक्तव्यं॥
यद्वा ग्रहेऽस्यास्त्यादिके इलच्प्रत्यये कृते ग्रहिल इति साधनीयं। तयोरेतादृशोनादि
कयोर्मुष्टिहृद्ये वद्धकरहृद्ये मुष्टिर्वद्धकरे फलेति विश्वः। अनेन तकांति रुचिरं कां

तिविशेषणसंदूरं रत्नद्वंद्वं मणिद्वयं । रत्नं मणिद्वयोरश्मजातो मुक्तादिकेपि चेत्यमरः । प्री
तयेतयोरेवतत्पर्थः । न्यस्तवान्यासीत्कृतवान् । यत्नं तु प्रथममतश्चादावेव कृत्स्नाः कनिष्ठा
पाइत्यर्थः । केशेरत्नेकलहयनंग्राह्ययनं परस्परस्याग्रन्यस्याज्येष्ठा पाइत्यर्थः । हस्ताहस्त
मित्यत्र हस्तेहस्ते गृहीत्वा हस्ताहस्ति तेनेदमिति सरूप इति समासः । अन्ये
षामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं इच् कर्मव्यतिहारे इतीच् समासांतः । तिष्ठद्गु
प्रभृतीनि चेत्यव्ययत्वं । ननु समासस्यान्यत्रोदंडादंडिप्रभृतिष्वभिन्नार्थे समा
सविधानात्तत्कृते तदभावात्कथं समास इति चेदुच्यते । नेयमर्थः स्वत्वप्रति
पदोक्तः किंतु प्रियोलौकिकार्थानुसारेणास्य समासस्य प्रवृत्तिरिति करेण नायम
र्थो विवक्ष्यते । तत्रस्थार्थसमासः । आयेरायुद्धार्थं प्रवर्तेते शक्तिस्वाभाव्यात्तत
द्व्यतिरेकेपि संभवनदंडादंडि । समासो भवति व्यधिकरणा बहुव्रीहि[illegible]त
कर्मव्यतिहारस्तु रुस्पत यात्र गृह्यते यद्वा । प्रसभे परस्परं हस्तग्रहणेनेति

याप्रतिक्रियाक्षेपेन स्वरूपं युद्धमापद्यत इति मितिमवत्येव समासः। न शास्त्रायात इति युद्धं किं
तु प्रतिसंधानरूपं यथा वादिनो युध्यंतीति तन्निषात्र द्याजानुकुचतटोत्तानतटीस्पर्शान्मान
१८३ दमाविर्भवतीति। अत्रापि ज्येष्ठाकनिष्ठे स्फुटे एव। अत्रोदाहरणान्तराण्ये पिच्छलमलंकारः। उक्तं
रसमं च॥ छलमन्यानुरोधेन मुग्धा तस्य प्रकाशनमिति॥२॥ इति रसमंजरीविकासे गोपाला
टी० ४६ चार्यविरचिते मुग्धाभेदाख्यं कुसुममिदं विकसितमास्वादयंतु रसं रसिकाः॥४॥ ४६
46 एवमुक्तं भेदविशिष्टां स्वीयां निरूप्येदानीं परकीयां निरूपयन्नाह॥ अप्रकटपरपुरुषानुरा
गा परकीया। सा च द्विविधा। परोढा कन्या च। कन्यायाः पित्राद्यधीनतया परकीयता।
अस्या गुप्तैव चेष्टा॥ न प्रगटः स्फुटः कोपि मा ज्ञासीदिति भयेति भावः। परस्मिन्नन्यस्मिन्स्वाप
रिणायकादिति यावत् पुरुषे कामिनि अनुरागः प्रीतिविशेषो यस्याः सा परकीयेत्यर्थः॥
अप्रगटपुरुषानुरागेत्युक्ते सामान्यवनितायामतो प्रगटेति। सा च वक्ष्यमाणाभेदाभ्यां
द्विधेत्याह। सा च द्विविधा। तदेवं भेदद्वयमाह। परोढा कन्यका च। परेणान्येनोढा परि
णीता। ननु परा ह्यामत्र्याद्यधीनतया परकीयता कन्यकायास्तु कथमित्यत आह

कन्यकायाः पित्राद्यधीनता परकीयत्वया । अन्याधीनत्वमात्रमेव परकीयात्वे प्रयोजकमिति
भावः । न च परकीयाव्यवहारे उभयथा प्रच्छन्नकामित्वदर्शनात्पित्रादिलभ्यायां तु पुंसः प्रच्छ
न्नकामित्वाभावादंशविकलत्वेनेति वाच्यं तथात्वे स्वकीयतामयात्प्रच्छन्नकामित्वापत्त्या मालत्यां
माधवस्य सागरिकायां च वत्सराजस्येति । सा किं स्वभाववतीत्याह । अस्या मुग्धेव सकलाचे
ष्टा गुप्तापरा न मिलद्विति त्यर्थः । तत्र परोढामुदाहरन्ति । परोढा यथा । यथेत्याह ॥
अयं रेवाकुंजः कुसुमशरसेवासमुचितः समीरोऽयं वेल्लन्नवविदलदेलापरिमलः । इयं
निपुण
प्रावृड् धन्या नवजलदविन्यासचतुरा पराधीनं चेतः सखि किमपि कर्तुं मृगयते ॥ २१ ॥
परपुरुषप्रच्छन्नकामिनी तदङ्गसंपीडकवयस्यमाराणोद्दीपनविभावोद्भूतान्यथाकामि
कामिनी सखीमभ्येतरेणावदति । हे सखि कुसुमशरसेवासमुचितः मदनाराधनायो
वयोग्यः । न तु स्माकं केवलस्थितेरिति भावः । अनंगरंगार्थे योग्य इति यावत् ।
वं अयं रेवानदीतटसंनिधिकुंजो लताद्यावृतप्रदेशः । अत एव मध्याह्नातपाद्यापेऽप्यत्य
पासहेन तेन प्रार्थित इव कामो मनीव नुदतीति नायिकाभिप्रायो व्यज्यते । अत्र यथा
योग्यं सर्वत्र क्रियाहर्तव्याध्याहर्तव्या । अर्थो योपच्छदपीत्याद्यव्ययमध्याहर्तव्यं ॥

ध

उक्तं च येनाप्नोति परां भूमिं पदं तुं फेनमिथ्येयता ॥ तद्द्रव्यं ये समाधेयं यद्द्रष्टा व्याख्याविच
क्षणैरिति । किं च वेलायां यथाकाले तस्याति सुगंधित्वादिति भावः । यद्वा वेलायां सायंका
ले तस्या विवक्षितोपकारत्वाभावः । यद्वा वेलायां निकुंजमर्यादायां तत्रोत इति याव
रसमं टी० ४७ त् । वेला कालमर्यादयोरपीत्युभयत्राप्यमरः । वेला शब्दस्योदधितीरमर्यादायां प्रा
यः प्रसिद्धत्वेऽपि तदन्यत्र प्रयुक्तोऽपि न तथा दोषाय अभिधाने नियमाभावात् अत एव ४७
47 दुपेदयं रसमील्वहूदले त्यो विकसेतास्त्रैलाः पल्लवपुष्पाणि फलानि वा पुष्पफलमूलेषु बहु
लमिति लुप् । लुपि युक्तवदिति प्रकृतिलिंगवचने तासां परिमलः तत्संपर्केणोद्भूतो गंधविशे
षो यस्मिन् । नवेति पाठे नवो विदलद्दलानां परिमलो यत्रेत्यर्थः । कुंजप्रविष्टस्येवोद्दीपनत्वादि
ति भावः । अयमनुभूयमान इत्यर्थः । यद्यपीदमेतदोः प्रत्यक्षरूपमिति संप्रदायेवायोस्तु
चात्सुप्रत्वेनेदंशब्दार्थे कथं शंका तथाप्यत्र शब्दस्येंद्रियसामान्यवाचकत्वमपीति त्वगिं
द्रियस्पर्शप्रत्यक्षतामिमामितीत्वेनेदमुपपत्तिः समीरो वायुरपि वरीवर्त्ति अत एव समी
रयति कामनमिति समीरः इत्यर्थः कथं किंचांतरेण वो मिनवः अतीवालोकनावकत्वेत्वादि
ति भावः । जलदविन्यासः पयोदरचना तत्र चतुरा कुशला अत एव धन्या कृतकृत्या मदु -

न४

प्रकारकत्वेन पुण्यवतीच इयं पुरो विलसन्ती प्रावृट्‌ द्ववर्षागमोपि मां त्वरयति मन्त्रियाचि की पुरयं नवजल
द विन्यासे नालोकाभावे संपाद्य कृतकृत्या प्रावृडपि मां साधयेति त्वरयन्तीत्यर्थः। अत एव यामिति सखी
त्वेन सखीत्वं ध्वन्यते आली रपि सखीपर्यायः प्रेषितां विधाय त्वरयति तावता किमादिष्टासि यदि प्रेषितस्य
स्नेनयनेषयेषितं साधयामि नेत्याह सखि चेतोमानस पराधीनं परस्मिन् पुरुषे ऽधीनं नियंत्रितं
परपुरुषगुणविलासस्फुरं मन्त्रेतस्त्तदप्राप्यमारवस्यागतं न पुनर्भर्तुरित्तित यापि किं ब्रूयेत्याह
किमपि कर्तुं तत्संगमे नोत्ताभावसंपत्त्यं तीत्र संभावनीयेविधातुम्नयते विचारयति मृग
दृक्कुमारिणा॥ अत्रैव यमुपन्यासरूप वस्तुनः परपुरुषप्रच्छिन्नकामित्वप्रकाशनरूप वस्तुध्वनिः।
शिखरिणी वृत्तरं से रुद्रैश्छिन्ना यमनरभलोगः शिखरिणीतिलक्षणात्॥२॥ परकीयाया
सुग्धादिभेदैः वक्तुत्वेकार्यं द्विधेत्याप्रकमानं नेत्यन्तरप ठ्या॥ मुग्धा विदग्धा लक्षिताकुल
टानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायामेवांतर्भावः॥ मतिबुद्धि पूजार्थेभ्यश्चेति वक्त

रस्यानुरक्तस्य स्वसमुच्चयपार्थत्वाद्वर्तमाने कर्तरि क्तः॥ विरस्था पुष्पवलीभावे च तु रा कुलटाकु
लानिक्राकारे समूहान टतीति कुलटा कुत्सितं निद्यं लटति वक्तीति वा॥ अनुशयाना
रसमं टी॰ ४८ द्रुहानेरनुतीपवती॥ प्रभृतीनामित्येतत्प्रमाणमन्यासामित्यर्थः ततः यार्थक्येनेषा ४८
48 मनुपलंभादिति भावः॥ अत्र गुप्तामपि विभजते॥ गुप्ता त्रिविधा॥ त्रैविध्यमेवाह॥ छा
वृत्तसुरतगोपना वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना॥ उक्तमेदं
त्रयं भेदत्रयमेकपद्येनैवोदाहरति॥ त्रितयमपि यथा॥ श्वश्रूः कुध्यतु निर्दिशं ऽध्रु
तु सुहृदो निंदंतु वा यातरस्तस्मिन्न किंतु न मंदिरे सखि पुनः स्वापो विधेयो म वं
या॥ आखोराक्रमणपकोणकुहरादुत्फालमातन्वती॥ मार्जारीनखरैः खरैः
क्षतवती कांकां न मे दुर्दशां॥२२॥ कापि परपुरुषभोगविभ्रमं मंयालिलहृयि

पूर्वोक्तविशेषणाः सखी वक्ति । हे सखि सुंदरि श्वश्रूः भर्तृजननी क्रुध्यतु कुप्यतु
किं च सुहृदो मित्राणि विद्विषंतु मा प्रीणंतु । यातरः देवरपत्न्यः पिशुनादिशंतु अपवा
दयंतु आर्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरस्तु परस्परमित्यमरः । तद्वचनाकर्णनमेव
क्रोधादिहेतुरिति भावः । तस्मिंस्ताभिरादिष्टस्मर्षे । सद्मनि गेहे पुनरन्यवारं म
यास्वापो निद्रा नैव विधेयः । कुतो न योग्यः । निद्राया विधाने कारणमाह । आखोरुंदु
रस्य उंदुरुर्मूषिकोप्याखुरित्यमरः ॥ आक्रमणं गोकर्णाय जिघत्सामपेति भावः ॥
कोणकुहरात् प्रांतरदेशविशेषाद् उत्फालं कुर्वता उत्प्लुत्य गच्छता मार्जारी विडाली खट्वैस्त
द्रौ नखरैर्नखैन खो नखरोस्त्रियामित्यमरः । मम मर्मकोकाद्दुर्दशां न हतवती अत्र का
थीत्र अपि तु यायाद्दुर्दशाहं ताः सा ते विदितास्तीति भावः । अत्रालंकारेणापुरुषसंभो
गविहगोपनरूपवस्तुध्वनिः यद्यपि कांकामित्यत्र गुणवचनत्वात् कर्मधारयवद्भाव
त्रात्रैस्थि प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्वचनाभावस्तथापि वीप्साविवक्षया नित्यवीप्सयोरिति

र. सं. टी० ४९ द्विक्तिनिषेधो व्यापदा सर्वे भावादुर्दशायाः प्रश्नवेशा कुत्सितत्वेन चाप्यानुसिंहाम र्वतितदावी
क्षेति । अत्र व्याजोक्तिरलंकारः । व्याजोक्तिः शंकमानस्य छद्मनावस्तुगोपनमिति ॥२२॥
॥विदग्धामपि विभजते॥ विदग्धा च द्विविधा । वाग्विदग्धा क्रियाविदग्धा च ॥ तत्र वाग्वि
२४ दग्धामुदाहरति । वाग्विदग्धा यथा ॥ निविडतमतमालवल्लिमल्लीविचकिलराजिवि ४९
49 राजितोपकंठे ॥ पथिकसमुचितस्त्वायतीव्रे सवितरि तत्र सरित्तटे निवासः ॥२३॥
संकेतमुपदिशन्ती कापि कं चित्पति वक्ति । हे पथिक पोषसवितरि सूर्ये तीव्रे निराय
तापिनि सति मध्याह्ने इत्यर्थः । अत्र दिने निविडितममतिशयेन निविडं यथा तथा
तमालानां वृक्षविशेषाणां वलं ते वेष्टये निता स्तमालवल्लिन्यः वल्लड् ऋतावितिधातो
र्णिनि ताश्च ताः वल्ल्याल ताः वल्लीवल्ली तिपाठे मल्लुते वद्धं बंन इति मल्लइ ध ताव
स्मान्ता एव प्रत्ययः । वल्लश्च विचकिलाश्च द्विपुटो वल्लीप्रभेदो विचकिलः । मदो
विचकिलो मल्लीप्रभेदे मदनेपि चेति विश्वः । तेषां राजयः श्रेण्यस्ताभिर्विराजितो

विहृतिविततउपकंठेनिकटप्रदेशोयस्यतत्रेतिउपकंठांतिकाभ्यर्णाइत्यमरः।तत्रतत्रसरित्तटे
नदीतीरेनिवासोवसतिःसमुचितोयोग्यः।युक्तमातपस्तस्यनिविडच्छायशीतल
प्रदेशवस्थानमितिभावः।अपिच।विराजितउपकंठेइतिछेदः।हेविराजनिवर्त्तमा
नेकृतःसुकुमारपथिकमध्याह्नेतत्रसरित्तटेपुष्पमल्लीपुष्पराजिराजते।सत्सुद्रुमेति
क्विप्।तैःशोभितेउपकंठेकंठस्यसमीपेसामीप्येऽव्ययीभावः।क्वायावद्वृत्तस्यलेत
वनिवासोयोग्यइतिवाक्यादर्थांतरप्रतीतिः।सुकुमारस्यगाढनग्नस्यभवतोग्रीष्मचं
द्रकांतापलघटिताभ्यामिवस्तनाभ्यामितिशीतासद्वदोऽस्मिरितितत्राप्यहंगा
ढालिंगनंदास्यामीतिवाच्यवाक्याभ्यांमध्यमनयासंकेतोदीयतइतिवाक्या
र्थप्रतिपत्त्यापथिकेनव्यज्यतेएवंमनोगतज्ञापनायभंग्यावक्तृव्यतिकौशलेन
काचिदग्धेपत्रेत्रैवंवास्तूपवस्तुनासंकेतितःतद्रूपवस्तुध्वनिः।नत्वत्रशृंगारवेद
भेरीत्येवोपनिबंधोयुक्तः।नपुनर्गौडरीतिः।कपनिवद्वेतिचेत्।नवेदर्भ्यो

रसमं
टी प॰
50

समग्रगुणादानेवौजः समाससद्भूयस्त्वमिति लक्षितौजः । सेव चेत् समासभूयस्त्वा
वगाते न पाञ्चालीयमपि वैदर्भीरीतिर्न वा समस्तेति विशेषविरोध इत्यसमस्तपदप्राये
त्यत्र प्रायेणासमास इति तात्पर्यार्थो वा कुल्येन समासाभावे क्वचिद्दीर्घसमासेऽपीति पा ५॰
रिशेष्यात् । ननु वैदर्भीमार्गेऽपि सर्वथा समासाभावे वंधस्य शैथिल्यमाम्नादिति यत्समासेऽपि
पितं समस्तेत्यत्र पाञ्चालकुरापवाग्दूरिति वन्नोल्पार्थे तेन प्रायेणाल्पसमासेति व्याख्यायां
कपन्निद्वं वसीति चेदतिसमंजसमेव दूषं ॥ प्रायेणाल्पं समासं वदता क्वचित् केवलं न तु
दं उदाहरिते । तत्र क्वचिद्दीर्घतरसमासेऽपीति युक्तमुक्तं । न चैवमोजोमात्रात्यविषय
निर्वंधितात्प्राद्युज्या एवंविधस्थले बहुविषयिण्या वैदर्भ्या बाध इति । यत्र दलदूयेपि ।
उन्मीलन्नीलनालोत्पलदलदल्लूनामोदमेदस्थिरभ्रमरकोडक्रीडद्द्विजालीगरुद्दु
दितमरुल्लोलवाचालवीचिः । एतेनाखाशाखानिवहवहरित्परीकीर्णद्रुमाली व्या
ली टोपेतशांतव्यापपाविकद्दशां दन्नरागस्ताडागस्त्यादौ समुद्भटपदैः समासदैर्घ्य

तत्रसावकाशत्वात्। नचैवंविषयस्थले उभयोःसंकरःस्यात्पिसमादेध्येमाधुर्येसौकु
मार्यप्रसादादिगुणासत्वेनतत्रवैदर्भीरीतिः। अन्यत्रगौडादयेतिप्रकृतेतुमाधुर्यादिगुणा
सत्वेनवैदर्भीत्वमेवेत्यलमितिप्रयता। यद्वालाद्याख्येयंरीतिस्तस्यास्तुगौडारे विप्रतिषेधा
भावेपिनिवदानविरुद्धः। नत्वेदोरांवरीतिमिस्तुसमस्तामियेस्पाः स्वच्छिः प्रजायते।
लाटीतिरीतिमध्येतांवुधारीतिविदोविदुरिति॥२३॥ क्रियाविदग्धामुदाहरति
क्रियाविदग्धायथा॥ दासायभवननाथेवदरीमपनेतुमादिशन्ति॥ हेमंतेहरि
णाक्षीपयसिकुठारंविनिक्षिपति॥२४॥ भवननाथेगृहपतौदासायवेतरायवदरीस्क
त्रोधरंतत्संपादिकामितिभावः। कर्कन्धुर्बदरीकोलिरित्यमरः। अपनेतुंछेत्तुमादि
शतिआज्ञापितवतिसतीत्यर्थः। हरिणाक्षीचपलाक्षीसंकेतनिकेतविच्छेदका
तरतयेतिभावः। हेमंतऋतौतत्रजलस्यातिशीतलत्वादितिभावः। पयसिजले
कुठारंशस्त्रविशेषंबदरीछेदकारणमितिभावः। द्वयोःकुठारःस्वाधितिरित्यमरः।
विनिक्षिपतिगोपायतीत्यर्थः। एवंचयत्नपिदासोजलेनसंभावयेतसंदिहानः

रसमं°
टी° ५१
51

संभावयन्नपि शीतकारत्वेन करमेनं न क्षिपेदिति कालीतरेण चकार्यांतरेण विस्मृति
रेव किन्न स्यादिति धिया प्रयुक्तमेव तद्गोपयतीति क्रियावैदग्ध्यं कृत्वकुठारगोपनेन व
स्त्रनाशवचोर्ऽयं रतनिकेतगोपनवस्तुध्वनिः ॥२६॥ गोपनस्याविदग्ध्यरूपत्वेन गुप्ताविद
ग्धेति भेदकथनं प्रयासायेति मन्यते ॥ गुप्ताविदग्धाप्रसंगाल्लक्षितामुदाहरति ॥ लक्षिता ५१
यथा ॥ ज्ञातप्रच्छिन्नकामित्वेनेत्यर्थः यथेत्याह ॥ यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात् ॥ यद्भ
वति तद्भवति वा विकल्पैर्गोपनायासः ॥२५॥ काचेन सखीं वक्ति ॥ हे सखि यद्भूतं यदनुष्ठि
तं तद्भूतमेव जातमेवेत्यर्थः जातस्य वचनशतेनापि निवर्तनायोगादिति भावः इदं च स
बाधं यत्रयामीत्यत्राह यद्भूयाद्यदरिष्टं संभावयामि चिरं दृढाचरणं स्याच्च प्रेमत्वं तत्त्वादिति
भावः संभावनायां लिङ् ॥ तदपि सुसहमित्याह ॥ तदपीति तदप्यरिष्टं भूयादिदमपि साधु
तया मीक्रियत इत्यर्थः ॥ अधिशोत्रे लिङ् ॥ तावदस्त्वं तं सुखजनकमनाचरितवान्ज्ञा? च
रितत्वात्पूर्णं सुखभोगं न देयमित्याह यद्भवतीत्यादि ॥ यदाचर्यते तदाचरितव्यमेवेत्य

स्वावको? ... पि?

र्थः। बोधस्यावश्यंभावित्वादनावरणादावरणमेव वरमिति भावः। गोपनं मा विफलमिति
न वगोपनायासो गोपनविधिविषयकः प्रयत्नोपि विफलो निष्फल इत्यर्थः। लक्षितत्वादिति
भावः। अत्रानुप्रासानुप्राणितो नर्मस्फोटालंकारः। उक्तं च नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचनाल्पाप
रैङ्गितैरिति॥ ४५॥ कुलटामुदाहरति। कुलटा यथा॥ एते वारिकणान्किरंति पुरुषान्वर्ष
ति नांभोधराः शैलाः शाद्वलमुद्गमंति न रसं त्यजंत्येते पुनर्नायकाः॥ त्रैलोक्ये तरवः फला
नि सुवते नैवारमंते जना ध्वान्तः कातरमाल्पामि कुलटाहेतोस्त्वया किं हतं॥ ४६॥ काचित
स्वैरिणी वक्ति। एते दृश्यमानाः वृथोपकारित्वाभिमानिन इति भावः। अंभोधरा मेघाः
वृथा भारिका इति भावः। वारिकणान् अस्मदनुपयोगिन इति भावः। जलविंदून् वि
किरंति विक्षिपंति नैतत्संमतमित्याह। पुरुषान् जारानिति भावः। न वर्षंति त्यजंति किंच
शैलाः शिलोच्चयाः। अकोमलत्वादकारुणिका इति भावः। शाद्वलं तृणांभावः। पूर्व
८२ वदुद्गमंति प्रकटयंति नैतन्मतमित्याह। एते पुनर्नायकाः जारा इत्यर्थः। चातुर्यरसे
दित्वाः स्वार्थपरत्वात् तरवः कल्पवृक्षादयोपि फलानि सुवते उत्पादयंति नैतन्मतमित्याह।

नसत्वं त्रिषु कंयं ति विकिं त्रैलोक्ये पत्रिषु पितृलोके स्थित्यर्थः। २

तेनानुज्ञाता इत्यर्थः । नैवारंभे तेनोत्पादयेति कल्पितदातृत्वेप्यस्मद्भाग्यविपर्यये साकल्य
दृष्टोप्यकारुणिको न तथांगीकुरुत इति भावः । अतो हेतोः धातः ब्रह्मन् त्वया विश्वसृजा
कुलटाहेतोः कुलटार्थं किं कृतमिति कातरमानवामि दीनापालेवं वदामीत्यर्थः ॥
रसमं टी ५२ यन्मनुष्यासर्गजाराणां विरलत्वेन तावतास्माकं सौहित्यं यदि पुनः सर्वं जारमयमस्य ५२
52 स्यात्तर्हि समत्कृतं कृतमभविष्यत् । न तथास्वयमकरणेन किंचोपकारकमेघादिसृष्टे
रपि नास्मदर्थं ज्ञापितमिति तथा चास्मदर्थं न किंचिदपि कृतमिति वदामीत्यर्थः ।
२६ ॥ अनुशयानामप्युदाजिहीर्षुः । सापि चेष्टाविशेषेणानेकधेत्याह । अनुशयाना
यथा ॥ वर्तमानस्थानविघट्टनेन भाविस्थानाभावशंकया । स्वाधिष्ठितसंकेत
स्थलं प्रतिगमनेनुमानेन चानुशयाना भवति । स्पष्टं ॥ प्रत्येकमुदाहरणानि अनु
क्रमेणाह तिसृणामपीत्यर्थः । तत्र वर्तमानस्थानविघट्टनेनानुशयानामुदाहरति ॥
समुपागतवति चैत्रे निपतति पत्रे लवंगलतिकायाः ॥ सुदृशः कपोलपाली शिवशि
वतालीदललघिमानं लेभे ॥ २७ ॥ लवंगलतिकायाः अनुकंपालतानां लतिके समनुकंपा

यां कन्यापत्रपातेन दीनेव दृश्यत इति कृपार्हत्वं लवंगलतिकायाः चौर्यरतसंकेतभू
मिकाया इति भावः निपतितानि स्वयमेव गलितानि पत्राणि दलानि यस्मिन् तत्रैव
त्रैमासीत्यर्थः। स्वसंकेतभंगतरुः इति स्वभावः समुपागतवति प्राप्तवति सतीत्यर्थः॥
सुदृशो नायिकायाः कपोलपाली गंडस्थली शिवशिवशिवस्मरसंविषादपरं ताली
वृक्षविशेषः तस्य दलेन चोदितमित्यर्थः। तस्य द्युतिं पांडुरत्वकांतिं लेभे प्राप्तव
ती संकेतनिकेतभंगविषादेनेति भावः॥२७॥ भाविस्थानानाज्ञावशंकयानुरागया
नामुदाहरति। निद्रालुकेकिमिथुनानि कपोतपोतव्याधूतनूतनमहीरुहपल्ल
वानि॥ तत्रापि तन्वि न वनानि कियंति संति रविद्यस्वनप्रियतमस्य गृहं मया
हि॥२८॥ कांचित्प्रियवसतिं नीयमानां तत्र चौर्यरतसंकेतप्राप्तिमत्या विषय्या
स्वैरिणी निजानिजसखीमाश्वासयंतीव क्ति॥ हे तन्वि कृशांगि किमर्थं चिंतया
कृशीभवसि। किंतु तत्रापि प्रियवसतावपीत्यर्थः। निद्रालुनि निद्राशीलानि

रसमं
टीमरु
63

स्पृहिगृहीत्यालुच् प्रशस्तः । केकायेषामिति प्रशंसायामिनिः । येषां बर्हिणां मिथुनानि
स्त्रीपुंसरूपद्वंद्वानि येषु तानि निद्रालुशब्देनास्य सालेन जनसंचाररहित्यं ध्वन्यते केकी
त्वनेन निबिडतरुच्छायेन रात्रिविक्रमाभावतेऽत्रालोकाभावेन तल्लेदोदयं मन्वाना
श्रोत्सुक्येन केकास्तुलितं त्यायामवनीतरुनिबिडतां ध्वन्यते मिथुनानीत्यनेन नाना ५२
विभावानुभावेन परस्परविरहमसहमानाः । तेषामव्यतिरिक्तानचेष्टितं इति । प्राश
स्त्यं ध्वन्यते । अखिलविशेषणानां चनात्वेश वनेलयाभिमतेन सहगीतपूर्वकरति
केलिश्रमपरिहाराय तमालिंग्य निद्राविधानेन कालसाफल्यं विधेयमिति वि
वक्षितान्यपरवाच्याध्वनिः । तत्र जारासाख्याकेन सहक्रीडितव्यामित्याह कपो
तपोतव्याधूतनूतनमहीरुहपल्लवानिकेतनस्य गिरौ पर्वते विलसतीति कपोतः
कलरवः स चासौ पोतश्च पर्वते चापल्येन विलसतीति पोतः अनेकः । उपसर्जनत्वा
द्विवक्षया न चात्र रा ह्रस्वपूर्वनिपातः । तेनव्याधूताः कंपिताः नूतनाः अभिनवाः

महीरुहपल्लवास्तरूपल्लवा येषु तानि कपोतेस्पनेन शिरोधूननपूर्वं सविलासगति संधन्यते।
पोतइत्यनेन च पल्लवविलासितं अखिलविशेषणेन तादृशा जारविलासिनस्ता कलकंठ
कूजितेन शिरोधूननेन करपल्लवचेष्टया च यद्वा रतिकेलावधरदशनादितामप्ये
वं करपल्लवधूनयंती। कूर्मेह इति पूर्वं ध्वनि:। वनोपिकाननाम्निकयंतिन संतिअपि
तु वहून्निरसंतीत्यर्थ:। प्रकृतं वदति सखि नखिद्यस्व स्वेदं मायाहि किंतु प्रियतमस्प
प्रासेस्मरस्य गृहं प्रयाहि गच्छ अत्र नमप:प्रयोगस्तु रामस्येव जारो सक्तेतेन भर्त्तेर्य
तिशयाभावात् अत्रालंकारेण नायिका:संकेतोपदेशप्रतीतिरूपवस्तुध्वनि:। अत्र
त्व्याजोक्तिरलंकार:॥२८॥ अतिविक्रममुदाहरति॥ करोकल्पितरसालमंजरी
पिंजरीकृतकपोलमंडल:॥ विष्पतन्नयनवारिधारया राधया मधुरिपुर्निरी
क्ष्यते॥२९॥ करोकल्पिता नवेदं श्नतेभ्रूयादि निराधाप्रत्यपायें इति भाव:। रसाल
स्याम्रस्य संकेतकस्य तिभाव:। मंजरी पुष्पगुच्छविशेष: तया पिंजरीकृतं पिंगलीकृतं
परागसंपर्कादिति भाव:। कपोलमंडलं गंडस्थलं यस्य स: मधुरिपु: कृष्ण: नि:

पतंतीनिःसरंतीकृतसंकेतविदग्धदर्शकेनानेनगतंमयातुमंदभाग्ययानगतमितिवि
षादेनेतिभावः॥ नयनवारिधाराश्रुधारायस्याःसातथाभूतनायिकयानिरीक्ष्य
नेविलोक्यते॥२९॥ अनुशयानाप्रसंगाद्लक्षितामपिमुदितामुदाहरति॥मुदि
तायथा॥मुदिताहर्षेत्यर्थः॥ यथेत्याह॥गोष्ठेषुतिष्ठतिपतिर्बधिराननांदानेत्र
द्वयस्यनपाटवमस्तियातुः॥६॥ संनिशम्यतरुणीकुचकुंभसीम्निरोमांचकंचु
कमुदंचितमाततान॥३०॥ काचित्स्ववेश्मनिवसंतुमिच्छंतंपथिकंवक्ति॥हेपा
थगोष्ठेषुगोस्थानेषुगोनिवासस्थानेष्वितियावत्॥गावस्तिष्ठंत्यत्रगोष्ठःघञ्प्रत्ययः
अंबांबगोभूमीतिषत्वंगोष्ठंगोस्थानकंचेत्यमरः पतिर्भर्तातिष्ठतिगृहेनास्तीति
भावः॥किंचननांदाभर्तुर्भगिनीबधिराश्रुत्यभाववतीकिंचयातुर्देवरपत्न्याः
नेत्रद्वयस्यापिपाटवमारोग्यंनास्ति॥अयमर्थः एवंगृहस्यनेताविकलायातरु
णीचेयंमत्तस्त्रीतियथोचितंनविधेहीतियेसंप्रतिसंकेतोपदेशगर्भेङ्गितंसस्त्री
वाक्यंनिशम्यश्रुत्वातरुणीमुरम्यनायिकाकुचकुंभसीम्निकुचकुंभकलशप्रदेशे ५८

उदंचितरमणीयरोमांचाः कंचुकमिव कंचुके रोमांचकंचुकमाततान विस्तारयति स्म अत्र
चैतादृश्येत्यावस्तुनापीयस्य स्वसंकेतस्थानप्रतीतिनिरूपवस्तुध्वनिः न याचमया
यमुपभोग्य इति नायिकाप्राप्ति वस्तु ध्वन्यते ॥३०॥ इति परोढां दर्शयित्वा कन्यका
मुदाहरति। कन्यका यथा। यथैतत्साह ॥ किंचित्कुंचितहारयष्टि सरलभ्रूवल्लि
साचिस्मितं प्रान्तभ्रान्तविलोचनं घूर्णितभुजापर्यस्तकर्णोत्पलम् ॥ अंगुल्या स्फु
रदंगुलीयकरुचा गंडस्थकंडूयनं कुर्वाणा नपकन्यका स्मरति ने सख्या तमा
लोकते ॥३१॥ किंचिन्मनाक्कुंचिता वलिता तिर्यग्वलनादि तिभावः। हारयष्टि
हारलता यत्र क्रियायां तथा किंच साचि तिर्यक् स्मितं हसितं अन्यापदेशेनेति भा
वः। यत्र क्रियायां तथा किंच प्रान्तयोर्भ्रान्ता व्याकुला मद दृष्टिः पापान्मायं वासी
दिति कातरनयनेति भावः। विलोचनं घूर्णितं नेत्रकोणतिर्यक् यत्र तथा। किंच भुजायां वा
हो भुजा भाः स्त्रीलिंगे प्यस्ति। भुजा भुजवीति निमाघापि द्वौ परो द्वयोः भुजवाहुप्रवे
ष्टदत्यमरः। पर्यस्तं पतितं मूर्द्धस्तत्र स्यापितादिति भावः। करणोत्पलमेव

६ ने

रसमं
टी ५५
55

तेसौहृतमस्तीति भावः। यत्र क्रियायां तथा कुर्वती दृश्यते। अंगु लीयकमूर्मिका। अंगुलीय
कमूर्मिकेत्यमरः। तस्य रूक्षीकृत्य तत्र तथा अंगुल्या गंडस्य कपोलस्य कंडूयनं कुर्वाणा वि
दधाति। ननु एकन्यका राजकुमारी सुहृत्तिनेत्रसुहृतपरिपाकवंतो युवानयस्तं हृद्यते सपू
यइति वद्यमालोकते सखसुहृतीत्यर्थः। सव्याजेनाहस्ताचेष्टाभिः स्वभाववक्रा स्वापयंती कि ५५
मपि व्याजीकृत्य धाष्टर्याभावादिति भावः। आलोकते विलोकयतीत्यर्थः। मदनपरवश
चेष्टाविवरणेन वस्तु नानायकस्य मध्यचतुरक्रेयमिति प्रतीतिरूपवस्तुध्वनिः। अन्ये
कं चेष्टाव्यंग्यं तु विस्तरभियान लिख्यते॥३१॥ इति रसमंजरीविकासे गोपालाचार्य
विरचिते मुग्धपरकीयाख्यं कुसुममिदं विकसितमास्वादयंतु रसं रसिकाः॥५॥
एवं परकीयां प्रस्ताव्य सामान्यवनितां प्रस्तावयन्नाह। वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिला
षा सामान्यवनिता। वित्तोपाधिकेत्युक्ते परकीयायामतिव्याप्तिस्तस्या अपि कदाचि
द्वित्तोपाधिरस्तत्वात्। तद्वशीकरणेपि सामदानादीनामुक्तत्वात्। अतो मात्रेति। य
द्येवमिहाव्याप्तिरित्याशंकमानमाह। नन्वथ्विनिमित्तेहि तिपर्णवचतुरक्रायामेरावत्या

मव्याप्तिः। लक्ष्यभूतायामेवावत्यां वेश्यायां लक्षणस्यावर्त्तनमव्याप्तिरित्यर्थः। ननु तद्व्या
हः। तत्र वित्तमात्रोपाधेरभावादिति चेत्। केवलमनुरागेणोपभुज्यमानत्वादिति भावः। इतरो
पि निराकरोति। मैवं। हेतुं दर्शयति। सापि काश्मीरमहीपादितरि महाराजेनुरक्ता न
नु महर्षौ। महर्षित्यागेन तादृशेन रूपेनुरक्तत्वमेव तत्र वित्तोपाधिहेतुरित्यर्थः। कलि
तमाह। तेनावगम्यते तत्रापि वित्तमात्रोपाधिरिति। हेतुनेत्यर्थः। इदमेव हृदयं उपपत्तेरभा
वात्। तथा हि हेतुरयमनैकान्तिकः व्यभिचारात्। तथा हि स्वच्छकटिकायां वसंतसेनाव
श्यायां चारुदत्ते महाराजे गुणानुबद्धाकंदर्पवशेनैवानुरक्ताने वित्तमात्रोपाधेः। किंचाप्र
सिद्धेन रूपेनुरक्तत्वे सौंदर्यादिगुणसंपत्तिहेतुरिति वक्तव्ये मिथ्यास्त्रीणां प्रायस्तत्र व्य
वहारे नियमादित्रिकाः हे महर्षौ तदभावादनुरक्तेति किं विपर्ययस्तां काश्मीरमहीपादिमा
त्रिसत्वानुषंगिकीननिरूप्यते स्वीयया परकीयया वा वाच्या लोकाचारादिमाप्तिः। किंच।
वित्तपरवशतया वेश्यायाः कुत्राप्यनुरागो नास्तीति मन्यसे तर्हि रसाभासापत्तिः। अन्या
न्यानुरक्तताभावात्। एवं च तासां कटाक्षादिव्यवहारस्याहार्यत्वेपि न मदः। किंकाके

ऽस्तित: सरसत्वं च नुतवाऽपि सेमतमेव तथा तेवानुरागित्वमावहपकमेवकस्ततएव नाःस्वीयैरेव ध्
नैरप्राप्तीकृत्या येषां चिदुपकुर्वंती । दृश्यतीतिरपि यद्येवं तासां वित्तप्रधानव्यवहारत्व
रसगं कथं उत्सर्गतः इति ब्रूमः । यद्यपि बाकुल्येन वित्तजिघृक्षया कृत्रिमे भावे ग्राम्या ध्यादृयं
टी॰ ५६ ति । उक्तं च दशरूपके । छन्नकामसुखार्थज्ञस्वतंत्राहंयुषंडकान् । रक्ते व रंजयेत्स्वार्था ५६
56 न्निःस्वान्मात्रा विमोचयेदिति तथापि क्वचिदुत्तमरीत्यानुरक्तापि वक्तव्या । उक्तं च तत्रैवा
रक्तैव त्वप्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रये इति । तस्माद्वित्तोपाधिमंतरापि क्वचिद्रक्तेव
प्रहसने विकल्पितेन साधकबाधकप्रमाणाभावेन पक्षेनोत्तममात्रेण वित्तोपाधियुक्तमेव
तदिति प्रतीयते । यद्येवं यत्र वित्तोपाधिमंतरा यत्रानुरक्तं तत्र वित्तमात्रोपाधेर
भावादिदं लक्षणमव्यापकमिति चेन्न । युक्तं । लक्षणे सकलपदं बाकुल्याभिप्रायेण
व्याख्यायते बाकुल्येन वित्तमात्रोपाधिपुरुषाभिलाषवत्त्वे सुक्ले क्वचिद्वित्तमंतरापीति
क्वाचित्कत्वेन लक्षणेनाव्याप्तिरिति । सर्वेषामेव वस्तूनां यद्वा सकलपदत्यागेन प्रायो वि
त्तमात्रोपाधिक इति लक्षणे प्रायःपदघटितं देयं । तेन स्ववसंतसेनादी मा संग्रह

इत्यलं प्रपंचेन। वेश्यास्तुदाहरंति। सामान्यवनिता यथा। यथेत्याह ॥ दृष्ट्वा प्रांगणसंनि
धौ वकुधनं दातारमभ्यागतं वक्षौजौ तनुतः परस्परमिवाश्लेषं कुरंगीदृशः। आश्रा
नंदाश्रुपयांसि मुंचति मुहुर्मोल्लासिधाम्मिल्लकुंतलो दृष्टिः किंच घनागमं कंपयितुं
करोतीति कं गच्छति ॥२२॥ प्रांगणसंनिधौ च वरनिकटं अंगणं चत्वराजिरे त्यमरः।
अतिशयितं धनं वकुधनं दातारं नलोकेतिघट्टीनश्च्यागतं प्राप्तं सुरतार्थमिति भा
वः। दृष्ट्वा विलोक्य कुरंगीदृशो मृगनेत्रायाः मृगे कुरंगवातायु इत्यमरः। वक्षोजौ
कुचौ परस्परमाश्लेषमिव तनुतः। किंच कुंतलो धाम्मिल्लोपि कुंतल इति जाता
वेकवचनं। चिकुरः कुंतलो वाल इत्यमरः। यद्वा कुंतलाः कचाः संत्यस्मिन्नस्य
तलेनेति कुंतल इति अर्श आदिभ्योऽजित्यच् प्रत्ययः। धम्मिल्लो मालाभिर्वा मान्मालो
क्यात्तेनानंदाहर्षैः। धनलिप्सयेति भावः। तेनाश्रूपयांसि अश्रुबिंदूनि च मुंचति
विसृजति किं चान्यत् दृष्टिर्घनागमं धनप्राप्तिं कंपयितुं करोतीति कं आत्मानिक
टं गच्छतीव अत्रात्यौत्सुक्यप्रख्यापनाय यावयवकावयवविनोरभेदविवक्षायास्त

नादीनां दृष्टिक्रियासंबंधः ।अत्र दर्शनानंदनगात्रस्फुरणेन सहजस्यैव सौष्ठुपस्तनसं
पर्कश्चाश्लेषोत्प्रेक्षा स्वाभिलाषप्रगटनाय शिरसि स्थितवाससोद्गनेककरादिसंपर्कैः सांगय
रसमं ष्टिकंपेन वामपाल्लवचुतानंदाश्रुत्यागाद्भुत्प्रेक्षा वकरौ विश्रांतनेत्रकटाक्षावलोकने
टी५७ कथनेन गमनोत्प्रेक्षा । एवं लुप्तालुप्तयोरुत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ।७। उक्तं च । असंभावनमर्थायो ५७
57 त्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यदिति । सा च वक्रुलुप्तानदानलक्ष्यतरार्थप्रतिहेतुत्वाद्धा कया
र्थहेतुकक्षान्यलिंगानुसंधनेति ॥७२॥ इति मंजरीविकासे गोपालाचार्यविरचि
ते मुग्धिन्नवेशपारव्यंकुसुमप्रदं विकसितमास्वादयंतु रसिकाः ॥६॥ एवं वि
धयापि स्त्रीपि नायिका निरूपितं प्रासंगिकमन्यदपि निरूपयन्नाह ॥ एता अन्यसं
भोगदुःखितावक्रोक्तिगर्विता मानवत्यश्चेति तिस्रो भवंति ॥ स्वीयापरकीयासा
मान्या इत्यर्थः । अन्यसंभोगदुःखिता अन्यस्याः परस्य संभोगः स्वचरणोसहचरितिप्रसं
गः तेन दुःखिता इत्यर्थः । वक्रोक्त्या क्रिविशेषेण गर्विता स्वगर्वप्रकाशिनवतीत्य
र्थः । तत्रान्यसंभोगदुःखितामुदाहरति ॥ अन्यसंभोगदुःखिता यथा । यथेत्याह ॥

य

त्वं दूति निरगां कुंजं न तु पापीयसो गृहं ॥ किंशुकाभरणां देहं दृश्यते कथमन्यथा ॥२३॥
काचिन्नायिका स्वयमेव तदाकारणाय प्रेषितां प्रियं तु ज्ञात्वा दूतीं काश्यावक्ति ॥ हे दू
ति परिचारिके त्वं कुंजं वनप्रदेशं न नादिष्टमिति भावः निरगाः गतवती गा इत्यस्यात्र
सिचोल्लुक्यानु परं पापीयसो निर्दयस्य प्रेयस इति भावः गृहं निवासस्थानं दिष्टमिति
भावः ननु गता सप्रमाणाय तन्नालीकमित्याह ॥ अन्यथा वैपरीत्ये देहं अंगं वेति शेषः।
किंशुक पलाश कुसुमं तद्वाभरणामलंकारो दृश्यते इत्यालंकार ससंदेहस्तु न त्व
तो न वेत्थि किंशुकाभरणां नु स्फुटं दृश्यत इत्यन्वयः ॥ यद्वा दूतीति सा गतेऽमामेवं तरां
दूयते परितपति सा दूती तदामंत्ररां हे दूति मत्खेददायिके त्वं कुंजं गतवती मम प्रिय
विरहदुःखेन सम नया दुःखितां मां त्वामनेतदपनोदकवस्तुल्लाभेन सुखयंती मम
पि सुखं संभावयंती कुंजं वनप्रदेशं गतवती परं तु पापीयसो गृहं न गतवती तदिह
नयनानयनदुःखमनेन सुखाय विधेयं तस्य च सुखस्यान्यथा पूर्वं रीत्या साध
ने मद्यत्नेन यान्यपि तु तव [illegible] वाक्यमेव मानयते मम हि प्रियकारिणो महदुःखदुः

रसमे
टीपर
58

खिन्ना या: किंतस्य लघुभवनेनेत्यहंकारे सोवनगतवतीति व्यज्यते तदा चेदं चेष्टितं हृदयं सा
धुकृतमनेन चाहं अतिसुखिता जातास्मीत्यर्थः किमिदं ब्रूषे कथमिदं विस्मरसि त्वया
हं। अन्यथा वैपरीत्ये देहे किंशुकाभरणं दृश्यते महासहायबलेन पुष्पायुधमपहृत्या
संतु दास्यतितमाड्वरकामस्मदीयाः इमे वाणा अपहृत्यानीता इतिना तःपरं तेवा घातकृताम ५२
विष्यतीति मत्वा त्वाहं स्फुटं इमानि दृश्यमाणानि तद्देहे आभरणत्वेन तानि किंशुकानि दृश्यं
त इत्यर्थः। अत एव देहे इति साकूतं दिह उपचये दिह्यतीति देह इति उपचयवतीत्यर्थः।
तथा च सर्वमस्त्रियं तया संपादितमिति तत्समामन्यां च सहचरीं न पश्यामीति सोपहासं।
अत्रालंकारेणा प्रियमुक्तां दूतीं नखदन्तादिसंभोगचिह्नदर्शनेन नायिकाया दुःखागमप्र
तीतिरूपवस्तु ध्वनितं तेन च प्रियदूत्योरपराधप्रकाशनं ध्वन्यते अत्र किंशुकेन लिंगेन
कुंजगमनानुमाना ... मित्यनुमानमलंकारः। उक्तं च। अनुमानं तु कार्यादि कारणा
यवधारणामिति। सच्च वक्रोक्त्या व्याजस्तुत्या च नखदन्तेषु किंशुका पलाशना पक्ष्या च
संसृज्यते। उक्तं च। व्याजस्तुतिर्मुखे निंदा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथेति। किंशुकाभरणं देह इति

वा पाठः ॥३३॥ वक्रोक्तिगर्विता द्वैध्यं दर्शयति । वक्रोक्तिगर्विता द्विधा ॥ प्रेमगर्विता सौंदर्यग
र्विता च । प्रेम्णा ॥ भर्तुरात्मनि प्रीत्यतिशयेनेत्यर्थः । तत्र प्रेमगर्वितामुदाहरति । वपुषि तव तनो
ति रत्नभूषां प्रभुरिति धन्यतमास्मि किं ब्रवीमि ॥ सखि तनुनयनांतरालभीरुः कलयति
मे न विभूषणानि कांतः ॥३४॥ काचिदुक्तिविशेषेणात्मानं व्यतिरिक्तां समर्थयंती सखीं व
क्ति । हे सखि प्रभुर्मे तनौ तवेत्यर्थः । तव वपुष्यंगे रत्नभूषां अलंकारांस्तनोति विस्तारयति
यत इति हेतोर्धन्यतमासि यया तं स्वाधीनपतिकानतर्पान्यति धन्यतमासीत्यर्थः । किं
ब्रवीमि धन्यतमास्मि । विप्रतिपत्यभावान्न किंचिदपकृतं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । ननु तत्राह
मित्याह सखि तनुरंगं ममेति भावः । नयनं नेत्रं तदीयमिति भावः । तयोरंतरालं व्यवधाय
कं ततो भीरुर्भयं वक्रोक्तिभूषणमपि विलोकनांतरायं संभावयन्नित्यर्थः । मे कांतः प्रियो भूष
णानि न कलयति धारयति तत्पाचोक्तेरीत्या यथा मम पीन तथा तव यीति वक्ताप्यहं धन्य
तमेति स्वाधिक्यस्यापूर्वाद्यतिरेकालंकारः । उक्तं च । उपमानाद्यदंस्य व्यतिरेकः स ए न्य
व स इति ॥३५॥ सौंदर्यगर्विता यथा ॥ कलयति कमलोपमानमक्ष्णोः प्रथयति वाचि सु
धारसस्य साम्यं ॥ सखि कथय किमाचरामि कांते समजनि तत्र ममापि दूषणैव दोषः ॥३५॥

रसमं
टी ५९
59

काञ्चनसवर्णीव किं। हे सखि कांते प्रेयसि अत्र दृशोर्नेत्रयोर्भ्रमेत्यर्थः कमलोपमानेन कमलसा
म्यं कलयति धारयतीति सजातीयत्यर्थः। कमलस्य निरूपमानयोर्नेत्रयोरुपमानत्वेन नेत्राप
कर्षयाचप्रसिद्धत्वं गुरुत्वोत्कृष्टत्वं। वागतमिति। कपमयुक्तमुक्तमङ्गेनेति व्यज्यते तथा वा
चि सुधारसस्याम्नातः इव स्यसाम्यं तुल्यत्वं प्रयातिरस्थापयतीति सजातीयत्यर्थः। अत्रापि पूर्ववद्
देवव्यंजने किंतु वराकेमन्देनेत्रेवाचेरुपमानत्वं नामलसेतेविपरीतं तु वक्तव्यमित्यर्थः ५९
उक्तं च। गुरुत्वोत्कृष्टप्रसिद्धं यदुपमानेतदुच्यते॥ तन्नूनमुपनेयस्यादेतयोस्तुल्यतोप
मेति सखि एवमपकृष्टत्वमापादयति किमाचरामि अत्रार्थे किं प्रतिसंधेयं विदधामि
तत्कोपयोपदिशस्तु तावद्दोषाविचारणा तत्र तस्मिन्कांते सहिष्णुत्वेन तस्य तादृशाका ६
कापसहनशीलत्वमेव कमले इत्यौत्सुक्यदोषा मंदत्वरूपं वाच्यं समजनि संजातं जनैः कौतु
रिलिङ्। दीपकिनेति चिरविरोनुगिन्निनलुक्।। ३५ ।। मानवती निरूपयति ।। मान
वती यथा ।। प्रियापराधसूचिचेष्टामानः स च लघुर्मध्यमो गुरुरुश्च। अन्यापनेयो लघुः कष्टा
पनेयो मध्यमः। कष्टतमापनेयो गुरुः। अन्यथासिद्धकोपहल्लापनेयो लघुः। अन्यथा
वादमापपाद्यपनेयो मध्यमः। चरणात्पतनमुखरादानापनेयो गुरुः। अथ ... स्तु रसामा
पात सा

दि

सः । अपरस्त्रीदर्शनजन्मा लघुः । गोत्रस्खलनादिजन्मा मध्यमः । अपरस्त्रीसंगमादिजन्मा गुरुः ॥
उदाहरणपर्यन्तं स्पष्टं कष्टतर इत्यर्थः तिद्धार्थे ह्विवचनविमर्ज्येयिततरस्य । कष्टतम इति वकु-
र्तेति शायनेतमविमिष्टनामित्यर्थः । उक्तं च ॥ स प्रायश्चो भवेत्त्रेधा कामिनीनां प्रियं प्रति ।
अपराधवेद्यादोषमेतस्य गरीयान्मध्यमो गुरुरिति ॥ तत्रापरस्त्रीदर्शनादिना मानवतीमुदाहरति
॥ अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मो यथा ॥ स्वेदाम्बुभिर्न्न क्वचनपिच्छलमंगं [illegible] शातोदरि क्वचनकंटकि- देतवृः नं
तं चकास्ति ॥ अन्यां विलोकयति भूषयति प्रियेहि मानः क्वदास्पतिपदं तव किं विधत्तः ॥ ३६ ॥ का-
चन सखी वक्ति । हे शातोदरि कृशोदरि प्रियेयशाशोम्य वैन्यामपरां विलोकयति भूषयत्यलं-
कुर्वत्यपि न विलोकमप्यल्पकरस्तोमहदागस्तथापि तेपीत्यपि शब्दार्थः सतीति वा शेषः ॥
एतद्दृश्यमानमंगं तत्तु नः क्वचन क्वापि प्रदेश इत्यर्थः । किमस्तम्भ्यता किमोतीक्का नीति
क्वादेशः सप्तम्यर्थे प्यायमेतत् । स्वेदाम्बुभिः स्वेदोदविन्दुभिः पिच्छलं व्याप्तं पिच्छलत्वस्य
संतीति लोमादिसत्वेरोल्लुच्चप्रत्यय चकास्ति शोभते तथा क्वचन क्वापि प्रदेशे कंटकितं
संजातकंटकं प्रियेऽन्मोदयेतु भयत्रापि भावः । तदस्पजातमिती [illegible] तत्तु । चकास्ति रम्या-
णां चिह्नतिरपित्रियन्तनोतीति भावः । विवक्षितं वाक्ति ॥ सखि तव मानोऽसि मानः क्वपदं

रसमे
दोदं
60

घ्रिंदास्यतितत्स्पर्शेन जा नीमः। सागस्यापि प्रियस्यानुरागे या खेदादिमिर्व्याप्तेतयांगो तद्विरोधि
नो मानस्य पदमपि दातुं स्पर्शेन पश्यामीत्यर्थः। अत एव किं रूषितस्वमानो पराङ्मुखीनितव
श्रीतेन भाव्यमिति रहस्यं। पिक्कलमंगध्वमा वितियाठस्वसमजं सताद्यपाठः॥३६॥ गोत्र
स्खलनेन मानवतीमुदाहरति॥ गोत्रस्खलनादिजन्मा यथा॥ यज्ञोत्रस्खलनेन तत्र भ्रमो
यदि न मन्यते॥ रोमालिव्यालसंस्पर्शशपथं तन्विकारय॥३७॥ कोपि उच्चारितगोत्र
स्खलनकुपितां नायिकां सांत्वयन्नुक्तिः। हे कांते यज्ञोत्रस्खलनेन त्वमपराधिनीमां अपराधं
मया चरितमिति भावः। गोत्रं नाम्नि कुले चक्षेत्रवर्त्मनः॥ वदृयादेवेति त्रिविधाः। तत्रोच्चारोरोय
दि भ्रमो भ्रान्तिर्न मन्यते तद्भ्रान्त्या न मुक्ति रस्तीति मन्यते त्वयेति भावः। तर्हि रोमावली रोम
श्रेणिः सेव व्यालः सर्पस्तस्य संस्पर्शस्तत्प्रकारकं शपथं तत्र विप्रतिपन्ने शपथं कारयज्ञोत्ममना
भ्रान्त्यदोषपरिहराय त्वद्रोमालिरूपसर्पस्पर्शं करिष्यामीत्यर्थः। यो हि वितथं म
न्यते स सर्पस्य स्पर्शादिकं शपथं कारयति दोषं करोति च। अत्र परांगनासंगेन मानवतीमु
दाहरति॥ अपरांगनासंगमजन्मा यथा॥ दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं चरणालक्तकके
पिंजरं सपत्न्याः। सुदृशो न परं सकोपमासन् अपि मुक्ताः शिखरोपमा बभूवुः॥३८॥
गलं =

२१

दयितस्य कांतस्य भालदेशं ललाटपट्टे सपत्न्या अन्यस्त्रियः स्वरसाल्लाक्षक पिंगले बभ्रुवर्णे
पिंगपिशंगौ बभ्रुपिंगला [illegible] ॥ ३ लाक्षकरसविशेष तत्र च रसासंभवादिति भावः॥ पंजर
मितिपाठस्तु लक्षके पीतता संभवादपपाठः॥ वाजिभेदे पीते च पिंजरमिति विश्वः॥ यद्वापि
शंगौ बभ्रुपिंगलावित्यस्य प्रसंगे पिंजरी पीते इति रभसात्मुक्तत्वादुक्तार्थः साधुस्तज्ज्ञेयं निरीक्ष्य
विलोक्य अकृतिमुक्ताः अतिप्रियदिताः सुदृशो रम्यदृशो नायिकाया नयनस्य नेत्रस्य प्रियप्रेरित
स्येति भावः॥ कोऽसाभासः प्रांतभासः कटाक्षाक्षो नयनस्य चर्थेः॥ वक्रविलोकनेऽप्येकस्यैव
प्राधान्येन प्रेक्ष्य संबंधान्नयनस्यैकत्वं॥ शारवरेरागि गिरिशृंगे रारूपासमेनेति भावः॥
उपनीयते नीलत्वमहत्वादि भावः॥ तथा बभ्रुकुसुंभप्रश्नो॥ शिखरोपमा इति पाठे कोऽसाभा
सः॥ शिखरं दाडिमबीजं तत्तुल्यः कोऽपि नेति भावः॥ सुदृशेति समीचीनः पाठः॥ व्याख्याति
प्रतिपत्त्यभावोऽतरत्रता [illegible] दृशा रस्यायनेन वस्तुनायिका या सागस्ति प्रयसि कोपात्विव्य
क्तिवस्तुध्वनिः॥ ३२॥ प्रासंगिकत्वेनासां भेदांतराणि निरूपयन्नाह॥ एताः षोडशा
प्यष्टाभिरवस्थाभिः प्रत्येकमष्टविधाः॥ षोडशस्वीयात्र्यादशभेदभिन्नास्तथा

हिमध्याप्रगल्भयोः प्रत्येकं धीरादिभेदानां ज्येष्ठाकनिष्ठत्वेन द्वैविध्येन द्वादश। मुग्धा एकेव
तिसर्वामिलिता स्त्रयोदशेति परांगनातु द्विविधा वेश्या एकेति षोडशेत्यर्थः। अवस्था एवा
रसमं ह। प्रोषितभर्तृका। खंडिता। कलहांतरिता। विप्रलब्धा। उत्का। वासकसज्जा। स्वाधीनपति
टी॰ ६१ का। अभिसारिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिकशतं भेदा भवंति। प्रोषिते देशांतरंग ६१
उत्का उत्कंठि तो भर्ता यस्याः इति। न च आगत इति खंडिता। अन्यासक्तत्वेन भर्त्रा वियोजितेत्यर्थः। कल
ता ४ हांतरिता कलहेन विरहितेत्यर्थः। प्रलब्धा विप्रलंभेन विसंवादेन वंचितेति यावत्। विमन ने ४
६/ २४ स्केत्यर्थः। वासं एव वासकः स्वार्थे कन् तत्र सज्जयति तल्पादिकं सा तथेत्यर्थः। स्वाधीन
आज्ञाकारी पतिर्यस्याः इति। शेषा हि स्फुटा एव। इतिक पृ। स्वयमभिसरत्यभिसारयति वा सा तथे
त्यर्थः। एवं प्रत्ययः। तासामप्युत्तममध्यमाधमगणनया चतुरधिकाशीतियुक्तं श —
तत्रयं भेदा भवंति॥ अनंतरं परिसंख्यातानीत्यर्थः। चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं
भेदा भवंतीति परिगणनमेतत् न तु परिसंख्यानं। अन्यासामधिकत्वेन संभवात्। अत्र
वक्तव्यं दिग्मात्रं दर्शितं विस्तरभियानोच्यते। उक्तं च॥ जातिकालवयोवस्थाभावकेदृष

मतभेदेवुव्यभिचारात् ॥ किंचैतेषामपि भेदकल्पनमस्तु बाधकाभावात् । इष्यते च दिव्या
नां नायकानां तु यथा शृंगारयोषितामिति । रत्नकैवल्यं प्रहसने नैषा दिव्यान्पाश्रये तत्र
प्रहसनव्यतिरिक्ते दिव्यान्पाश्रये दिव्यान्यनायके नाटकादौ रत्नकैव विधेयेति वद
तां सांप्रदायिकानां भरतादीनां मत्रापेसमतिरपि । तस्यापि विस्तरानुपन्यासे विस्त
र भीरुं हेतुरिति किंचिज्जातिभेदेन भेदस्वीकारेनं तनायकानाम प्येवमानंत्यं स्यादि
ति पाठस्तत्वेदसमंवद्धो ॥ दिव्यत्वाक्षेपेजातिभेदे नत्वादेरनुत्तरत्वात्वानद्दिव्यशब्दो
मृग्यादिवज्जातिशब्दः किंतु सेवधिशब्द इति । अथवा यदि तिदिव्यादिभेदांगी
कारस्ताहि जातिभेदो प्यंगीकर्तव्य इति चेन्नत्राह नितिव्याख्या उभयत्रापि नायका
नां व्याप्तेः पूर्वमेवोत्तरं ज्ञेयं । स्वचातुरीं प्रगटयन्नवदति । यद्यपि मुग्धायाय था
धीरादिभेदाभावः । तथाविधप्रज्ञासामग्र्यभावात् तथाविधत्वाभावो भवितुमर्हति
तथापि प्राचीनलेखनानुरोधेन बोढामप्यालंक्यास्य हं ॥ प्रगल्भाः समग्रभावादि
त्यत्र मुग्धात्वमेव हेतुरिति भावः ॥ एते भेदाः स्वकीयाः ॥ प्रोषितभर्तृकादयः ॥

रसमं
टी ६३
63

तत्र प्रोषितभर्तृकां लक्षयति ॥ देशान्तरगते प्रेयसि संतापव्याकुला प्रोषितभर्तृका । सेनाप
इत्यपि ॥ देशान्तरेति पदसंग्रहः फलितं दर्शयन्नतिव्याप्तिं निराचष्टे अकालकलहान्तरि
तापि विप्रलब्धानां पतिर्देशान्तरगतो न भवतीति न तत्रातिव्याप्तिः । स्पष्टं ॥ सा किं क्रि
यावतीत्याह ॥ अस्याश्चेष्टा । दशावस्था च दुःखं इत्यादय ॥ तत्र मुग्धां प्रोषितभर्तृका ६३
मुदाहरति । मुग्धा प्रोषितभर्तृका यथा यथेत्याह ॥ दुःखं दीर्घतरं वहत्यपि सखीव
र्गाय नो नाषते शैवालैः शयनं सृजत्यपि पुनः शेते न वा लज्जया ॥ कंठे गद्गदवाच
मंचति दृशा धत्ते न वाष्पोदकं संतापं सहते यदंबुजमुखी तद्वेद चेतोभवः ॥ ३९ ॥ अं
बुजमुखी कमलमुखी मुग्धेत्यर्थः । लज्जयेति सर्वत्र संबध्य मुग्धेवेयं घद्वेव
कंपकारे विरहं मन्वाना । दुःखं कुरुत इति भाषावादिषु रतिघार्घ्यभावेनार्थः ।
दीर्घतरमपि पत्युर्गमनदिनमारभ्य तल्लौटो यावदनवतरतमपि दुःखं पत्युर्वि
रहजमिति भावः । वहति धरति परं तु सखीवर्गाय नो भाषते न कथयतीत्यर्थः । ताप
प्रतिकारस्य निर्भीषस्त्वान्निहतुरिति भावः । किं च शैवाले जले नीत्यादि सिः तापापने

दकेरितिभावः। शयनमास्तरणं स्रजमपि पुनः न शोभेनानिरुद्धाति। किंच कंठे गद्गदवाचं
स्खलितां गिरं स्वबाष्पलादितिभावः। दधाति परंतु दृशा नेत्राभ्यां बाष्पोदकमश्रुज
लेन घनेन दधाति। आभ्यसांपो रित्यकारलोपः। एवं बाह्यचेष्टां गोपयंती कमल
मुखीयद्येवं प्रकारेणासंतापविरहदाहसहतेनुभवति तत्तत्प्रकारं चेतो मध्ये मदनः
हृच्छयस्तादितिभावः। केदज्ञानाति विदोल्लटो चेतिल्लटस्तिपोणल्। ३ उक्तं च स्तुगोपनो
पिज्ञानेन शकानेयतनं श्रृंवृत मुखी अगूमानव दने जियुक्तं। पनो अवस्यैव तान्तं तं विशे
षोक्तिरलंकारः॥३९॥ मध्याप्रोषितभर्तृकामुदाहरति॥ मध्याप्रोषितभर्तृकाय या॥
वासस्तदेव वपुषो वलयं तदेव हस्तस्य सैव जघनस्य च रत्नकांची॥ वाचालमंग
सुभगे सुरभोसमस्तमद्याधिकं भवति तेसखि किंनिदानं॥४०॥ काचित्सखी वक्ति
हे सखि वपुषो देहस्य वासो वसनं छादितमित्याभावः। तदेव तथा हस्तस्य करस्य
वलयं कंकणं तदेव जघनस्य सैव रत्नकांची मणिरचितारशनान्येव पूर्वं परिग
हीतवती तान्येवेतानि संप्रत्यपि दधीत्यर्थः। हे सखि तदेवाभरणजातं ग्रयेदा

नोमेवाचाले कुत्सितवकुभाषिराः आलाट जो वकुत्वाषिराणीति कुत्सार्थे आलच् वैरिविषप
कलेकुत्सितं तत्रापि वकुभाषिरो ये भंगा भ्रमराः ते सुभगेति कीर्तौ सुरभौमोपगतिः पुष्पाग्रे
रसमं
टी ६८
64
गसुगंधे वसंते वसंते पुष्पसमः सुरभिरित्यमरः तेन वाधिकमसहं भवति तत्र किं निदानं का
रणं तत्कथयेत्यर्थः आघ्राधिक्रमित्यनेन मधोः पूर्वेल्लं याविरहगोपनायमृषादि पा ६८
पूर्वं घटनवती प्राप्त एव तु वसंते मदनस्यानावरकत्वेनाना विरहवेदनया मृषादि विषमिवास
ह्यमानेत्यत एव सखीवाक्यावसर इति लज्जा मदनसाम्यं व्यज्यते ॥ नर्मस्फुटालंकारः ॥६॥ ॥
प्रोढं प्रोषितभर्तृकामुदाहरति ॥ प्रोढप्रोषितभर्तृकायथा ॥ माला बालांबुजदलमयी मौ
क्तिकी हारयष्टिः कांची पातेव भवति हरोसुभुवः प्रस्थितेव ॥ अन्यद्भूमः किमपि धमनी वर्त
ते वा न वेति ज्ञातुं वाहरह हृवल्लयं पाणिमूलं प्रयाति ॥६८॥ वाल्लोनि नवोदितानि यान्यं
बुजानि कमलानि तेषां तेषां दलानि पत्राणि प्राचुर्येण तानि यस्यां तथा बालांबुजदलमयी
तत्प्रतिवचनमिति मयट् किं च मौक्तिकी मुक्तासंबंधी शेषिकमूकहारयष्टिः हारलता कांची
रसनासुभुवो नायिकायाः प्रभवति पत्योर्हरोहरूसे याते सति प्रस्थिते सति प्रस्थितेव लयियाते
स्यात् कमात्मागोवर्शं भावीति कारणार्थे अनुगतेव किमित्यर्थः ॥ वासं वनवालान्यपि कमल
या

दत्ता त्रिविरहदाहेन सद्रिस्येवमुक्ष्यंति अति दाहकानि जातानीति तत्यागः हारादेरपि तडिद्दिव
दाहकत्वेन त्यागे उत्प्रेक्षा अन्यदाश्चर्यं धूमः कोहेः वलयकंकणं किमपि धमनी नाडीः नाडी
तु धमनी शिरेत्यमरः वर्त्तते निश्वसितिवान्न वेत्ति ज्ञातुमेवाह हरवेदपाशिम्लं हस्तमूलं कस्मा
मितिप्यावनप्रतियातिंगरुनिवास्तवेन विरहेराना तपातनु तेन त्र गमनावकाशे उ सायपाव
लयमास्मूलेनाडीगवेषणांकुरूतेन पर्यं विरहराविकलितेति ध्वन्यते। यथा कस्यचिद्दिकसित
स्यकोपि नाडीगवेषणांकुरूतेस्य वस्ता गच्छं स्फुटमेव अत्र स्फुटा स्फुटयोरुत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः।
८१॥ परकीयां प्रोषितभर्तृकामुदाहरति। परकीया प्रोषितभर्तृका यथा॥ श्वश्रूः पत्रदले दद
ति तदपि भूसंज्ञया गच्छ तेसत्यामभेरस्मं कयान वत्तयासंस्पर्शतेपाश्यानां॥ यातुर्वीसुह
हृदासर्व वचसिप्रसुत्तरं दीयते श्वासः किं तु न उच्यते कृत वहङ्कूरंकुरंगीदृशा॥८२॥ श्वश्रू
भर्तुर्मातायत्र पत्रदले ददाति कौतुकेन निभावः तदपि तयानायिकया भ्रूसंज्ञया भ्रूभंग
सूचनेनैव गच्छति ते परं तु पाशिना करेण मम मेरस्मं कयामभेरूः स्तुबकपरी ध्वनिः सोस्त्य स्मि
न्निति मर्मरं स्तुबकमित्यर्थः आदितादर्शयमत्या पाशिसंस्पर्शमात्रेणोतस्य स्तुबकेन नेया

इतमे
टीक ६५
65

भावप्रच्छन्नकामिन्याः विरहे हतं माशासीदिति शंकयेत्यर्थः। यद्वा स्पर्शमात्रेणैव सुप्तस्य तस्मि
न्मयि रद्धांकिं कुर्वीरोमे वेत्यादि पूर्ववत्। पाणिना हस्तेन संस्पर्शने आकल्प्यते। किंच यानुदे
वरपत्न्याः वाचि न पांसुलः रुणास्य वचसि प्रत्युत्तरं प्रतिवचनं दीयते किंतु कुरंगीदृशाम
गोहरा माशासि पुरितिकातरनयनेति भावः। कृतवहक्रूरः स्वजनेन दुःखः विरहदाहेनेति
भावः। श्वासो निश्वासो न मुच्यते न प्रेर्यते इति पूर्ववत् संज्ञा वितर्शंकयेति अत्र प्रच्छन्नका ६५
मिलं स्फुटमेव॥ ४२॥ सामान्यवनितां प्रोषितभर्तृकामुदाहरति। सामान्यवनिता प्रोषि
तभर्तृका यथा॥ विरहविदितमंतः प्रेमविज्ञायकांतः पुनरपि वसुतस्मादेतमेदास्य
तीति॥ मरिचनिचयमद्रोणान्यस्य वाष्पाद विदूरे विसृजति पुरयोषिद्द्वारदेशोपविष्टा॥
४३॥ विरहेणाविदिते ज्ञाते अंतर्मनसि प्रेम प्रीतिर्मे मेतिभावः। यदीयमेवं विरहवती तर्हिस्म
यातीव प्रेमवतीति स्वविषयकं प्रेम ज्ञात्वेत्यर्थः। कांतः कामुकस्मात् प्रदेशांतरादेत्यागत्यपु
नरपि वसु द्रव्यं दास्यति वितरिष्यतीति हेतोरित्यर्थः। द्वारदेशे प्रतीहारप्रदेशे उपविष्टा नि
विष्टा पुरयोषिद्वेश्या अद्रोणा नेत्राभ्यां मरिचचूर्णसम्मर्दं नस्य निक्षिप्य वाष्पोदविंदून् अश्रू

जलबिंदून् विसृजति प्रकटयति। मरिचानां कटुताद्बाष्पोत्पादकत्वादिति भावः। अत्रापह्नुति
रलंकारः॥ स च काव्यलिंगानुप्राणितः। मालिनी वृत्तं ४३॥ अवसरप्राप्तां खंडितां लक्षयति॥
अन्योपभोगचिह्नितः प्रातरागच्छति पतिर्यस्याः सा खंडिता॥ स्पष्टं॥ प्रातरित्यनेन कालनिय
मेतदकालागते प्रेयसि खंडितात्वं न स्यात् यावान्याप्रितत्राह॥ प्रातरित्युपलक्षणं॥ अन्यका
लस्याप्युपलक्षणं न तु नियामकमित्यर्थः। प्रायस्तत्र तादृशव्यापारदर्शनादित्युक्तं। तर्हि त
स्य न वक्तव्ये न किंचिन्न्यूनं। सा किं क्रियावतीत्याह॥ अस्याश्चेष्टा॥ अस्फुटालापचिंतासंता
पनिश्वासतूष्णींभावाः कोपानादयः॥ अस्फुटालापः कोपेन बाष्परुद्धकंठगद्गदवचनं
चिंता तद्दोषगवेषणे सोचिंतैकाग्रता॥ स्पष्टं॥ तत्र मुग्धां खंडितामुदाहरति॥ मुग्धा खंडिता
यथा॥ वक्षः किमु कलशांकितमिति किमपि प्रष्टुमिच्छंत्याः॥ नयनेन नवोढसुदृशः प्राणेशः
पाणिनापिदधे॥ ४४॥ वक्ष उरस्थलं कलशांकितं चिह्नितं किमु वितर्कयामीत्यर्थः। वास्त
वेनान्यनायिकास्तनाभोगचिह्नितमुग्धत्वात्पृच्छति इति पूर्वयादृशा किमपि चिह्नादिकं प्र
ष्टुमिच्छंत्या नवोढसुदृशो नेत्रे गमनायां नयने नेत्रं प्राणेशो भर्ता पाणिनापिदधे आच्छाद
यति स्म अपि पूर्वाद् धातेः कर्तरि लिट्॥ अवाप्योरुपसर्गयोरित्यकारलोपः॥ ४४॥ मध्या

खंडितामुदाहरति ॥ मध्या खंडिता यथा ॥ वक्षोजचिह्नितमुरो दयितस्य वीक्ष्य दीर्घं न निश्वसिति
जल्पति नैव किंचित् ॥ प्रातर्जलेन वदनं परिमार्जयंती बाला विलोचनजलानि तिरोदधाति
८५ ॥ दयितस्य प्रियस्य वक्षोजचिह्नितं सपत्नीस्तनचिह्नितमुरो वक्षःस्थलं वीक्ष्य विलोक्य
दीर्घमायतं न निश्वसिति निश्वासं नोत्सृजति । रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति डागमः । निष्ठुरी
प्रति किमनेन हृद्विकारदर्शनेनेति धियेति भावः । नापि किंचित्स्पष्टं वक्ति मंजु वा जल्पति न वदति
पूर्वं एव भावः किं जलेनाम सा प्रातर्वदनं मुखं परिमार्जयंती प्रक्षालयंती बाला नायिका ॥
नात्र बालाशब्दो मुग्धापरः । किंतु अनुतपरः । अत एव तदपराधमात्मानं अजानंतीति वा
लेति सगर्वं अत एव विलोचनजलानि अश्रुजलानि तिरोदधाति स्थगयति । विप्रियकारि
णं प्रति विप्रियदर्शनेनाधिकमुदासीन एवमनेनास्य कृतमिति चातुर्यं सूचितं । धीराधीरेयं
नायिका अत्र आकृतिरलंकारः । वसंततिलका वृत्तं ॥ ८५ ॥ प्रौढाखंडितामुदाहरति ॥ प्रौढा
खंडिता यथा ॥ नाथस्य विपक्षपदलक्ष्म दृष्ट्वा पादांबुजालक्तकैरालिप्तमाननमानतीह तमु
खी चित्रार्पितेवाभवत् ॥ सा नो कोपवती न वाहृतवती निश्वासको ऽप्यदृशोः प्रातर्मंगलमंग
ना करतलादादर्शमादर्शयत् ॥ ८६ ॥ कोपि सखायं वक्ति हे सखे विपक्षपदलक्ष्म दृष्ट्वा ॥ प्रशस्ता

निपक्षमाशीयस्याः सापक्षमल्लासि यमादिभ्यश्चेतिलच् ॥ तथा दृग्यस्याः विपक्षा सपत्नी चासौ
पक्षमल्लदृक् तस्याः पादांबुजालक्तकेऽरसाद्दृग्नितलाक्षारागे राल्लिप्तानन मालिप्तमुखं
उतानकरसाद्दावितिभावः ॥ मामुद्वीक्ष्य विलोक्याग्रानतमुखीनम्रीकृतमुखीति विप्रियका
रित्वादर्शनादर्शनमेव वरमिति भावः । चित्रार्पितेवाभवदालेख्यमिवाशितेवज्ञाता विषाद
मूर्छितयेति भावः । किंचानंतरं रूदंतीनो भवती अथवा दृशोर्निःश्वासको स्रवाष्पैः किंचिदप्यु
क्षेनकृतवती किं तु प्रातः उपस्थगनानायिका मंगले मंगलसूचकं अश्रु त्रस्मरसादिति भा
वः ॥ आदर्शे दर्पणे करतलान्न्यापितं तलात्स्वस्यपत्यर्थेः । आदर्शयदृदर्शयति स्म ॥ किंवक्तव्यं
तमेव चिह्नानि विलोक्य स्वापराधं विगरायति दर्शयति स्मेत्यर्थः । रूद्वत्वक्तव्याय भावे
पूर्वश्लोकोक्त एव भाव इति भावः ॥ सैवेयं नायिका ॥८६॥ परकीयां खंडितामुदाहरति ॥ कांत
निरीक्ष्य वलयांकितकंठदेशं मुक्तास्तया परभियाऽरुदितानवाचः ॥ दूतीमुखं स्मरगदस्मास्व
ल्पदेवु पूरादूरात्परं नु दृधिरे नयनां नुपाताः ॥८७॥ स्मरगदस्मा स्मरगनेत्रयामेवैवेह्येकोपि नासी
दिति भियेति भावः । वलयेनकंकणेन परस्याः इति भावः । अंकितकंठदेशं चिह्नितकंठं आ
लिंगनविशेषे सतीति भावः । निरीक्ष्य विलोक्य परभियाऽन्यभयात् प्रकुन्नकामितादिति भावः ।

पद्मं चानिच्छ्रावाचो नो क्ताः तर्हि किं कृतं तत्राह परं तु या दूती मुखे संचारिका वक्रे करवल्लदं बुपूरस्य व
लनं वाद्धे नाकिंचित्सतत् । उक्तहेतोः इति भावः । अंबुपूरः अश्रुप्रवाहः ये पुनेनयनातपाता नेत्रप्रां
तपाताः दूराद्दिद्धिरे निहिताः । कर्मेति लिङ् । अतः दूरात्तस्य सफलवैचित्र्यं विलोकयेदिति
रसमं धियेति भावः ॥४७॥ सामान्यवनितां खंडितां मुदाहरति ॥ सामान्यवनिता खंडिता यथा ॥
टीका उरः सावपयोधरांकितमिदं कुतो मे त्वमात तेनामयापि निधीयतां वस्तु पुरायदंगीकृतं ॥ इति ६२
67 प्रबलचेतसः प्रियतमस्य वा[illegible]रस्त्रिया वाराकनककंकणं करतलात्समाकृष्यते ॥४८॥
काचित्प्रियं वक्ति । रे शठ तवेदमुरो वक्षः पयोधरांकितं अन्यासक्तनांकितं तावता किंगतमि
त्याह मे कुतः त्वमागतिनिलात तवामुष्यापराधस्य सहनं कुतः इत्यर्थः । फलितं वक्ति । ततः पू
र्वहेतोः मे यिमद्दिष्य पुरा पूर्वे यद्वसु दत्तमंगीकृतं प्रतिश्रुतं तन्निधीयतां प्रदीयतां इत्यु
क्ते वारस्त्रिया । वारस्त्री गणिका वेश्या तस्मरः । प्रबलचेतसः चंचलमनसः यारतत्यादिति
भावः । प्रियतमस्य कांतस्य तमपः प्रयोगस्तु रामस्येन करतलात् कस्मात् ध्वनत्कंनककंक त्वरिः
णं समाकृष्यते हृत गृह्यते ॥४८॥ कलहांतरितां लक्षयति । पतिमवमत्य पश्चात्तापाकल
हांतरिता । उक्तं च कलहांतरितामर्षाद्धूतानुशयार्तियुगिति । स्पष्टं ॥ सा किंक्रियाव

तीत्याह ॥ अस्याश्च दशा ॥ अतिसंमोहनिश्वासज्वरप्रलापादयः ॥ अतिशयिप्यागतिः मोहई द्रि
पश्चैवल्यं ॥ स्पष्टमन्यत् । तत्र मुग्धां कलहान्तरितामुदाहरति ॥ अनुनयति पतिं न लज्जमाना
कथयति नापि सखीजनाय किंचित् ॥ प्रसरति मलयानिलेन वोढा वहति परंतु चिराय शून्य
मंतः ॥ ८४ ॥ न वोढा मुग्धा लज्जमाना सव्रीडा उभयत्रापि संबंधः पतिमंतरं कलहेनावमा
नितमिति भावः । नानुनयति न सांत्वयति किंच सखीजनायापि किंचित्कथयति विधेयादि न कथ
यति किंतु मलयानिले विरहदाहवह इति भावः प्रसरति वाति सति चिराय शून्यं मतिपतिरहि
तं अंतः अंतःकरणं नामैकदेशे नामप्रयोगः भीमो भीमसेन इतिवत्त्वयद्वा अंतर अंतरमनसी
तियावत् शून्यं प्रतिपत्तिराहित्यं वहति धारयति विरहदाहविषमतयेति भावः ॥ ८५ ॥ म
ध्यां कलहान्तरितामुदाहरति ॥ मध्या कलहान्तरिता यथा ॥ विरमति कपटं विना न खेदः
सति कपटे समुपैति कापि लज्जा ॥ इति कलहमधोमुखी सखीभ्यामालपितुमनालपितुं
समाचकांक्षे ॥ ८६ ॥ कपटं व्यापनं विना एव पाश्चिनेति द्वितीया खेदो दुःखं न विरमति
नापगच्छति व्याजं विना भरमतिपरस्मैपदं निवेद्य दुःखं सुखीभवतीति भावः किंच क
पटे सति कपटे त्वामपि कापि लज्जा धाष्ट्र्ये नेति भावः । समुपैत्यायाति विचारयं तस्य धीनाना
पिकाचिंतयेति भावः । सखिभ्यां वयस्याभ्यां कलहं मत्रीसहेति भावः । लपितुं कथयि

तु धार्ष्ट्यं नेति भावः । अनालपितुमधार्ष्ट्यं तामस्माचकोरव्यूहं इति समस्तत्रसंश्रयाक्षिरलंकारः ॥५॥
क्रोधकलुषान्तरितायथा । अकरोः किमु नेत्रशोणिमानं किमकार्षीः करपद्मयोर्निरोधं कल-
रसम टी.६८ हं किमधाः कुधा रसज्ञे हि नमय्य न विद्म इति देव दुष्टः ॥५१॥ कापि सखी वक्ति । हे रसज्ञे रसं
क्रीडारसं तेन नायिकानायकेन भवती यूरसज्ञा क्रीडारसमग्नतापयेती एवं विरुद्धमाचरत्यालयाक्री-
डाकोरसः स्वयमेव पादेनापाकृतः । हे सखि नेत्रशोणिमानमयनलोहितत्वरूपेति भावः किम- ६८
68 करोः किं कृतवती किं च करपद्मतर्जनं करकमलेन तर्जनं भर्त्सनं किमकार्षीः किं कृतवती वा
चा तर्जनं तु यस्याकपोंचिन्निर्वाह्यते करपल्लवयोर्बहिर्निःकाशितेत्यर्थः । अतिकोमलं क-
रकमलमपि काठिन्यात्परितर्जने पात्रीकृतमित्यत्राहो नेत्रोपवैचित्र्यादितपदध्व-
निं किं च कलहं विरोधं क्रोधेश्वराऽरूपं किमधाः । कृतवती गणितिस्पष्टितिसि चालु कश्री
दोषापचिद्रदर्शनं तदेव न युक्तं तत्रापि केवलं बहिर्निकारः । तत्रापि पुनर्वाङ्मिश्रवा-
च पीतित्रयम । पिकुर्वन्त्यास्तवाहो चातुर्यमेतद्युक्तमरसज्ञत्वात्संत्रसानुयंत तवापरा-
धो देव समेव तेन कुद्धमित्याह । हे क्रोधपरे देवदुष्टो देवरहिताहितमनुकूलमर्थं कार्यंता
तं क्रुधा कोपेन रुक् घौ स्त्रियामित्यमरः । न विद्म इति न जानीम इति यद्वा नेत्रादीनामामन्त्रणं
तन्नापि कार्ये त्रादीन्वक्ति हि नेत्रशोणिमानं वक्ति मानं किमकरोः किं च हे करपद्मतर्ज-
क्रौं

ने।कांक्षिमकारी॥: किंच रसज्ञे रसने कलहं हे विग्रहं हे किमधाः कृतवती सर्वज्ञनायक [illegible]न
[illegible] विषयरतिभावः।पुनःसितिदेवहतानां सवतामित्याह।हितमिति देवदृष्टादेवह
ताः।हितमनुकूलमर्थेन विद्मः इति न जानन्ति रागांधा इति भावः।अत एव तादृशिपरिपा
केन सव दोषः किंतु दुष्टस्यैव देवस्य स्वभाव इत्यर्थः॥ श्रीपञ्चदसिके हतं॥५१॥ परकीया
कलहान्तरिता यथा॥ भर्तुर्यस्य कृते गुरूल्लेपुरभूः ज्येष्ठीकानि दृष्टीकृता॥ धैर्यके[illegible]चनं कोश =
गतं सहचरी नीतिः कृता दूरतः॥ निर्मुक्ता तत्सा वत्रपा परिचिता स्रोतस्विनी विंदुवत्स
क्रोधादवधीरितो हतधिया मातर्वलीयान्विधिः॥५२॥ विमतिसौंदर्यादीनि मत्तीव
शीकारस्य यस्य कृते यदर्थे गुरुः श्वशुरादिर्लपुरम्भूद् गतापाभन्नममत्यर्थः॥ किंच गो
ष्ठी जनसमज्या समज्यापरिषद्गोष्ठी समित्यमरः॥ कनिष्ठी कृता उल्लंघीकृता किंवा धैर्यधी
यमीरयति साधीरा तद्भावो धैर्यं विवेकित्वमित्यर्थः तदेव कोशो धनं कोशोर्थसंग्रहपे
शीकोशः॥ किंच सहचरी नियतनिकटवर्तिनी नीतिर्नयापि दूरतः कृतन्यक्कृतेत्यर्थः
किंच त्रपा लज्जासापि तत्सावत्तत्सा न तुल्यमकिंचित्करत्वेनेत्यर्थः॥ तेन तुल्यासिति
[illegible]वति॥ किंच स्रोतः प्रवाहो यस्याः इति स्रोतस्विन्यगाधजलकापि नदी संकेतमार्गव

रसमं टी ६९
69

त्रैनीत्यर्थः। किंतु मत्परिचिताश्च यस्ता। सा सखि सोपि यदर्थमेवं साहसं कृतं सो पीत्यर्थः। क्रोधा
त्कोपाद्धेतोरिमा इति भावः। मर्यादावधीरितेत्यधिकृतः। अवधीरवज्ञान इति धातुः। हृतेति खेदे
भो माननेदं मम भागः। किंतु विधिर्दैवं बलीयान्बलवान् तस्यैव खेदं दुर्विलसितमित्यर्थः। अ
त्र नर्मस्फोटालंकारः ॥ ५२ ॥ वचसंपाककलहांतरितामुदाहरति ॥ सामान्यवनिता कलहां ६९
तरिता यथा ॥ यत्पंकेरुहलंपटाभिः कमलैर्योग्याल्पेयं यं द्रुह्यत्वेसतां वाममयललला
टफलके भाग्याक्षरं वेधसा ॥ तत्सर्वं सखि यावयांपमकरोत्तस्मिन्प्रकोपः कृतो धिङ्मां
धिङ्मम जीवितं धिगनंतां धिग्वेष्टितं धिग्वयः ॥ ५३ ॥ कचित्सखीं वक्ति ॥ हे सखि पाते
के मल्ले करकमले यत्पंकेरुहं पयं भाग्यसूचकमिति भावः। तल्लंपटाभिः चिह्नरूपस्य चिह्नलंपट
चलत्त्वात्मित्यमरः। किंच मम ललाटफलके … टलिपि हे यद्वैधसा … भाग्याक्षरं
भाग्यसूचकं वर्णाकृदैवके धनप्राप्त्यनुमेयमित्यर्थः। यत्संविद्धितं तत् सखि यदि दयावल्लभा
न्योत्पादकं तत्सर्वं यः कांतोपपद्य … चरितापमवितत्पमिति यावत् अकरोत्कृकारो॥
नपाते नप्रभूतं दत्तं यावंती मे भाग्यसामग्री सफलीभूतेत्यर्थः। तस्मिन्नादृशापि प्रियप्र
कोपः प्रकृष्टो निर्भाषितकोपः स्वघातक इत्यर्थः। कृत आचरितः। अतो मां धिगहमेव निं

द्येत्यर्थः। मम जीवितेशाख्य धरं रांच धिक् निर्दयं परं सौंदर्यादिनद पिधिक् चेष्टितेक
टाक्षादि धिक् वयापि यौवने धिक्। आविरोधकालेतद्धि रहस्यहस्तात्तदनुपकारकते
नने ष्फलत्वाच्चेति भावः। धिगुपयोगिद्धिषितिधिग्योगाद्दितीया ।५२॥ विप्रलब्धां लक्षयति॥
संकेतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया विप्रलब्धा॥ उक्तं च विप्रलब्धालक्षणम्
यमग्रामे प्रयाति मानितेति। सा किं क्रियावतीत्याह॥ अस्या अवस्था॥ निर्वेद निःश्वाससखी
जनोपालंभचिंताश्रुपातमूर्छादयः। निर्वेदः स्वावमाननं। सखीजनेषूपालंभः सनिर्दय
विज्ञाशत्वमित्यर्थः। चिंता तदपराधाध्यानेविते कामता। मूर्छेंद्रियवैकल्यं॥ तत्रमुग्धा
विप्रलब्धामुदाहरति॥ आलीभिः शपथैरनेककपटैः कुंजोदरं नीतया शून्यं तत्र
निरीक्ष्य विततुमितया न प्रस्थितं न स्थितं॥ न्यस्ताः किंतु नवोढनीरजदृशा कुंजोपकं
ठरूपातास्पदं गाकदेवडं वरचमत्कारस्य शोढपयः॥५७॥ आलीभिः सखीभिराली
सखी वयस्या चेत्यमरः। अनेककपटैरनेकव्याजैः कपटो स्त्री व्याजदंभ रत्यमरः।
शपथैर्नानाविधैः कुंजोदरं लतागृहमध्यं संकेतीकृतमित्यर्थः। नीतया प्रापितया
तत्र लतागृहे शून्यं प्रियरहितं निरीक्ष्य विलोक्य विततुमितया विमनस्कया प्रियविर

रसमं टी० 70

हृविंनाम्यामितिभावः।तत्रस्थितेनप्रचलितेप्रियागमनेनैराश्येनेतिर्येवः।नास्थितंप्रियस्या
सत्वादितिभावः।किंतुव्याकुलितेवजातेसर्थः।तर्हिकिंकृतवतीत्याह।किंतुरुषानवो
नीरजदृशानवोढंगनयाकुंजोपकंठनिकुंजप्रांतमुद्देशोबुनाम्यतःकेनचित्कारणेन
यद्वातथाव्याकुलायेत्र्गा।४भ्रमरपङ्क्तिपांकदंबकंवृंदैर्वृंदैर्निकरंकदंबकमित्यमरः।तेषां
डंबरमाडंबरमारभटीतियावत् तस्यचमत्कारःशिंजनजनकाविलासास्तास्पर्शसंगी
कुर्वतितत्सदृशाइत्यर्थः।दृष्ट्वयादृक्पाताःस्वस्तापरितःक्षिप्ताःप्रियस्यागमनेसंभावयं
तीतद्दृक्सयापश्यिताव्याकुलेदृष्टिपातेप्रेरितवतीत्यर्थः।यद्वाविरहानलेनतत्त्वेरा
मेवरम्यमपिलतागृहंदवकलितमिवज्ञावयंतीपरितःकालेरसमयचकितदृक्पातं
प्रेरितवतीत्यर्थः।अत्रनिदर्शनालंकारः।५७॥मध्यांविप्रलब्धामुदाहरति।मध्याविप
प्रलब्धायथा॥संकेतकेलिगृहमेत्यनिरीक्ष्यशून्यमेणीदृशानिकृतनिःस्वसिताध
रायाः॥घद्भौतरंवचनमर्द्धविकाशिनेत्रंताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेवतस्थौ॥५८॥
संकेतकेलिगृहंसंकेतीकृतक्रीडागृहंएत्यापिप्रियसंगमेछयेतिभावः।तत्शून्यं
प्रियरहितंनिरीक्ष्यनिकृतंमंदलत्तयेतिभावः।निश्वसितंयस्मिंस्तथाधरोयस्या

एणीदृशोम्रगदृशः प्रिया प्राप्तिकातरं येति भावः । अर्द्धोन्यसंपूर्णोऽन्यस्तस्मिन्वर्णा यत्र त
त्पाववचनं किंवार्द्धविकासोयत्र यदर्द्धविकासि नेत्रं नयनं शून्यं यद्दृक् उक्तं च । सकं
पातमनतारायामन्तिनाशून्यदर्शिता । तपास्तंपुटावाहुविश्वयेषुगतस्य हा । सादृष्टिः
कपितास्य याधीरेष्वंलानिरूपणाद् इति किंच । ता वृत्तमर्द्धकवलीकृतमवज्ञेर्द्धवीटी
कृतमेव तस्यो । स्थिते प्रियसंगसमुदायमेवुसरस्यान्लापादि व्यापारमविकल्पकृ
तवती सेवते नैव तर्द्दितं विकलितेन नवर्तमानेन ह्य राजेडौनृता स्थिते वतीत्यर्थः ।
अत्र अप्रस्तुतनायकावस्थाप्रशंसनेऽप्रस्तुतस्यववत्ताद्यपेहुरस्य वत्वादेः प्रशंस
नादप्रस्तुतप्रशंसनालंकारः । सच प्रियमस्य त्वस्पहेतोरितिवाक्यार्थप्रतिहेतु
त्वात्काव्यलिंगानुप्राणितः ॥५६॥ प्रोषिते विप्रलब्धामुदाहरति ॥ प्रोषिते विप्रल
ब्धायथा ॥ शून्यं कुंजगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञाय चेतोमुंवैं दूतीनापि निवेदिता
सहचरीप्रष्टापि नो वा नया ॥ शंभो शंकर चंद्रशेखर हर श्रीकंठ शूलिन् शिव त्रा
यस्वेति परं तु पंकजदृशा मग्नेस्य च केन्स्तुतिः ॥५७॥ कुंजगृहं लतागृहं संकेतीकृतमि
ति भावः । शून्यं प्रियरहितं निरीक्षितं एव तद्विरहेराचेतोमेवं मन्वोनवकुटिलं क्रूरं पी

रसमं टी.७१
71

उजनकं विज्ञाय त्वया तादृश्यपि परिचारकी किमपि न निवेदिता न ज्ञापिता प्रियाननार्थ
मिति भावः। किंच सहचर्योऽप्यपि नोपदिष्टा प्रियपदं न्नां तमिति भावः। न हि किन्तु तवतीत्या
हापरं ते वेंह्रतमित्यर्थः। तथा नायिकया शंभोः सुखोत्पादकः सुखोत्पादको भवानस्म
रं हरतां स्मरत्यासुखादयस्तिष्ठन्तु तावत्स्मरातिस्त्वाधिक्यं भवत्येवेति कथं न प्रा
प्नोषीति सुनिहद्व्यं। स्यादेतद्यदि न सुखस्य स्वतंत्रत्वेन स्मरोपि तावत्कथं सुखो ७१
दयः तस्य स्वरसेन नामांतरं स्मरतीति। प्रांकरोतीति सुखं तव विधेयत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः॥
तथा तेन तवापराधः स्तुपालंभगर्भत्वेन नामांतरं स्मरति। चंद्रशेखरेति। चंद्रस्तव
शिरसि तिष्ठतीत्यर्थः। अत एव तया तिलांछितस्याविकलभेद्याभिमानेन न वेरि रास्त्व
तोपि भयमाशंकमानं स्मरंतीमामतीव स्मरोदुःखयतीति युक्तं। अस्त्वेतदनपराधि
नो दंडयितापीडानुपरिहर्तव्येवेति नामांतरं स्मरतीति हरेति स वेदुःखापहारक
इत्यर्थः। अस्त्वेदं यस्य स्वविषयपीडापरिहर्तेन शक्तिः सकथं पारिहरेदित्यस्वर
सेन नामांतरं स्मरति। श्रीकंठेति। कृपणायेवन्नतवदुःखापेत्यर्थः। अपराधिनो दंड
यिता परिहर्तव्येत्युक्तं तत्र न स्मरः एवं वह्नेहेतुर्दंडनीयः पुनः शक्तिदर्शनादिसु

पदेशागर्भकंनामांतरंस्मरतिमूलिन्निति त्रिशूलेनन्निःशेषंहंतव्यइत्पर्थः॥अस्त्वि
दंयुक्तेच तद्दृढे विलंवसेइत्कपालंभगर्भकंनामांतरंस्मरतिशिवेतित्वमानेदृढूसो
सीत्यर्थःयुक्तमानंद्दिनोत्रुटिरितिकोपानुदयःतथापितावतामनस्मरत्याएवस्म
जीवंग्रहिष्यतीतियुक्तेशरण्यस्पतवमद्भचणेद्विप्रकारं त्वमित्यर्थःअतस्त्वा
यस्त्वंगतिद्विप्रदेतिप्रकारभिन्नेनोमानिभगेतिमजेतेग्नागिननास्मरंभितिभ
गःस्मरहरस्तस्यत्क्तितिश्चकोक्रियतेस्मगर्भस्कतिस्ताभीमःस्मरोमामापीडय
त्वितिध्येयेतिभावःअत्राप्रस्ततप्रशंसालंकारःसचकाव्यलिंगानुप्राणि
तः॥६६॥ परकीयांविप्रलब्धामुदाहरति॥ परकीयाविप्रलब्धायथा॥८

र० लाधैर्यभुजंगमूर्ध्निचरणौवुल्लंघ्यल्लज्ज्ञानदीमंगीकृत्यघनांधकारपटलंत
सम न्वानदृष्टः प्रियः। संतापाकुलयातया च परितः पाथ्योधरेगर्जतिक्रोधाक्रो
टीका ७२ तकृतांतमत्तमहिषभ्रात्याहशेयोजिते॥२१॥ धैर्यमेव भुजंगः सर्पो ना ७२
72 क्रमणीयत्वादितिभावः मूर्ध्नि शिरसि चरणौ पादौ दत्वा निक्षिप्य अथ च धै
र्यस्य भुजंगस्य च मूर्ध्नीति तुल्ययोगिता किंच लज्जैव नदी सातामुल्लंघ्येत्यादि पि५
तिभावः तामुल्लंघ्यातीर्य अत्र च लज्जया सह नदीमपीति सहोक्तिः
किंच घनं निबिडमंधकारपटलस्तोममंगीकृत्य अवगाह्य आगतयेति
शेषः नायिकया प्रियः संकेतितः इति भाव; न दृष्टः संकेतस्थल इत्यर्थः
किं कृतवतीत्याह च इत्यनंतरं तन्वा कृशांग्या प्रियादर्शी मा चिंतयेति

भाव:गर्जतिशब्दायमानेपाथोंभस्तस्यधरेकवेधमुदकंपाययइत्यमर:।मेघे
क्रोधेनाक्रांतोवशीकृत:मारणादिहेतोरितिभाव:।कृतांतस्यसर्वंनाशयितुंप्र
वृत्तस्ययमस्यकृतांतोयमुनाभ्रातेत्यमर:।मत्त:उन्मत्त:जिघत्सयेतिभाव:म
हिषोलुलाय:लुलायोमहिषोवाहद्विषत्कासरसैरिभा:इत्यमर:।भ्रांत्यासं
म्रो° भावनयापरितोदृष्टोयोजितेभ्रांतेगर्जतोमेघस्यविरहिवैरलात्तदर्शनेनांता
वस्थाप्राप्तौउक्तविधयातयाततयामहइतियुक्तेरत्रभ्रांतिमदलंकार:सच
रूपतुल्ययोगितासहोक्तिभि:संस्पृष्ट:उक्तंचतद्रूपकमभेदोयमुपमानोपमे
ययोरिति:तथानियतानांसकृद्धर्मसापुनस्तुल्ययोगितेतितथासहोक्ति:
सहभावश्चेदिति।।५६।।वेश्यांविप्रलब्धामुदाहरति।।सामान्यवनिताविप्र
लब्धायथा।।कपटवचनमात्राकेनविद्धारयोयासकलरसिकगोष्ठीवंचिकावंचितासौ।।

रसमं
टी०७२
73

इति विहसति रिंगद्भृंगा विदिशि नवस्तु विकचकुसुमकोरकुड्मलानां केलिकुंजगा ॥५८॥ स
केलरसिकगाढी वे विकास केलरसिकास्तेह रागास्तत्पदंगो ह्वीसमाजः । तस्या वेत्ति
का मनतासिवा पिह्नुत्रिमे जीवे धैर्नग्रहणादिति भावः । अत्र सोवारयायावेस्याकप
टवचनभाजा मनतारकृ वचनवक्रोक्तेन चिचूना वंचितास्मनानिरता ३ क्राकरसा
दिति भावः । रिंगद्भृंगा भ्रंचलभ्रमरास्त एवं विद्धि नवस्तुपीयन तथा न या केलि ७२
कुंजः संकेतरतिक्रीडाकुंजः विकचकुसुमकोटिकुड्मलानां विकसितपुष्पमयानेने
विहसतीवेत्युत्प्रेक्षालंकारः । स चातिशयोक्तिरूपकापह्नुतिभिः संसृज्यते ॥५८
॥ अथ कोलसेयति ॥ संकेतस्थलं प्रति भर्तुरनागमनकारणं या चिंतयति सा
स्पष्टं ॥३ कोंच विरपत्य व्यलीकेन तु विरहोत्कंठितामनेति । संकेतपादेनाति व्याप्ति
परिहारि हीत्युराह ॥ अवधिदिवसानागतेप्रोषितपतिकायानातिव्याप्तिः । अनुत्प
न्ने हमायास्या मीत्यवधीकृतदिने इत्यर्थः । प्रेयसि प्रियेऽनागते सती त्यर्थः ॥
अतिव्याप्तिरितिाम तुरनागमन चिंतन संसाधारणत्वादित्यर्थः । निवेधहे
तुमाह ॥ भर्तुरवधिदिवसे भवनागमननियमऽइति संकेतपदेन तद्व्यावर्तनेनात्र ।

नस्या ।

+ मुग्धोत्कंठिता यथा ॥५

भवनगमननियमः भवनेगमननियमो भवतिसंकेतइतितद्भावत्वेनमित्यर्थः ।साचि
क्रियावतीत्याह ॥ अस्या अवस्था ॥ अरतिसंतापजृंभअंगा कृपादिकं पदृ दितस्यावस्था क
थनादयः ।अरतिर्विषयद्वेषः ।अंगा कृपादिरंगमोटनं कपटेन कृत्वा दिनाक्रियावि
षयकं व्याजेस्यावस्थाकथनेकालकृतचतिंतविशेषकथनंविशेषः कालतोव
स्थात्यमरः स्यादमन्यत ॥ धन्ना द्यापिसमागतः पतिरितिप्रायः प्रपेदपरामित्यैवे
तास्मिचिंतयंत्यपिसखीनव्रीडयापह्नुति ॥ दीर्घंनश्वसितंदधातिचकितंनप्रेक्ष
तेकेवलं किंचिन्यकृपलांडुपांडुररुचिंधत्तेकपोलस्थली ॥ ५९ ॥ प्रियः कांतः अ
द्याप्येतावत्कालंप्रतीक्षितोनसमागतोनप्राप्तइतियतः अतः कारणात्प्रायोबाहु
ल्येनअन्यथा यास्यादितिभावः परामन्त्यां प्रपेदप्राप्तः रत्यर्थमितिभावः चेतसि
मनसीत्यर्थः चिंतयंत्यपिविचारयंत्यपि परंव्रीडयालज्जयासखीवयस्यानपह्नुतिकिं
चिद्दीर्घमायतंश्वसितंनदधातिनिःश्वासंनोत्सृजतिसखीज्ञानभियेतिभावः ।किं
चचकितंचंचलेनप्रेक्षतेचिंतामरेणातिभावः कथंतर्हिवर्ततइत्याहकेवलमि

रसमं
टी ७८
79

वा किंचिन्मना रूपकः परिम्लानो पलांडुः कंदविशेषः प्रसिद्धः पलांडुस्तु सुकंदकः इत्यम
रः तद्वत्पांडुरा रुचिः कांतिर्यस्याः सा कपोलस्थली गंडतटी धत्ते धमजिविरहतापेनेति
भावः अत्र संशयालंकारः ॥ ५९ ॥ मध्या मुक्तकोमु दाहरति ॥ मध्योत्कायया ॥ आनेतुं न
गता किंतु प्रियसखी भीता भुजंगात् किंतु क्रुद्धो वा प्रतिषेधवाचि किमसौ प्रारोष्यरो ७८
वर्तते ॥ इत्थं करिसुवर्णिकेन करजन्यानोपघातरुत्क्लादरे[illegible]ः कापि नवोढनीरज
मुखी बाष्पोदकेनुं च हि ॥ ६० ॥ प्रियसखी सहचरी प्रेषितेति भावः आनेतुमाकारयितुं न
गता किंतु मदङ्गप्यविपर्ययादिति भावः अथवा सख्या प्रार्थितोपि भुजंगात्सर्पान्मार्गव
र्तिनः इति भावः भीतः किंतु तद्रूपाच्चागतः किंतु अथवा असौ प्राणेशः प्रतिषेधवाचि
निषेधमुक्तवत्यां मयीति शेषः क्रुद्धो वा कुपितो वा वर्तते अन्यथा पापस्यादिति सर्वत्र
व्यतिरेके हेतुः इ[illegible]त्थं प्रकारेण चिंतयंती कापि नवोढनीरजमुखी ऊढं क्रियाश्लिष्टं
यन्नीरजं कमलं तद्वन्मुखं यस्याः नवा तरुणी चासावूढनीरजमुखी च तथा अन्यथा
विरहग्लानेति भावः नवोढा चासौ नीरजमुखी चेति विग्रहे मध्या यां नवोढापदात्तु

पत्तिः नवोढपदेनीरजविशेषसाचेहविरहक्लिष्टेसुखेनवोदितकमलसाम्या
नुपपत्तिः इति पूर्वैरेवग्रहः अक्ष्णोः नेत्रयोः करीयत्सुवरांकितकेन तत्संबंधिना
पातेनोपघातः पीडाविभावितत्कुलाभिधाद्दोषोत्पादकेमुंचजित्वजातिवस्तुतत्स्तुव
हन्नाम्नापातत्वसखीलज्जयानतप्रोपनमितपर्थः अत्रापह्नुतिरलंकारः ॥८॥
॥प्रोढमुक्तामुदाहरति॥ श्रीप्रौढोत्का यथा ॥ आलानिकुंजसखियूथिरसालबंधो
मातस्तमस्विनिपितस्तिमिरप्रसीद ॥ पङ्क्याभिकिंचिदिहनीरधरोभिरामो दामो
दरः कथयकिंत्वसमाजगाम ॥९॥ भोनिकुंजभ्रातः त्वंमम सन्मार्गोसीत्यर्थः सर्व
मनीषितसंपादकत्वादितिभावः तथाभोयूथिगरीके पुष्पलताविशेषभगिनि
कायूथिकाबहुत्परमरः त्वंममसखीअसिमत्संगोपकारकत्वादितिभावः तथा
भोरसालआम्रआम्रश्चूतोरसालोसौइत्यमरः ॥ वंधो त्वंममसुहृदसिदोलाघ
त्याहितसहनादितिभावः तथाभोतमस्विनिविभावरितमस्विन्योरजनीत्य
मरः मातस्त्वंममजननन्यासिममेवंवेधव्यापारगोपनादितिभावः ॥ तथाभो
तिमिरध्वांतः पितः त्वंममजनकोसितत्सनाथतेनेयगोपनात्साहसिनीति

रजनिर

श्रीः

भावः। प्रसीदेति प्रत्येकं संबंधः। नावनाकिंचिद्वदितामित्याह। मर। नामिति किंचित्य कामिनी
रघरामोजल धरनीलो दामोदरं न्हुस्मः। किमिहन समाजगामसमागतवानिति कथ
य प्रख्यापयत्रत्रवने भवंत एव मम बंधवः मद्दुःखस्य च सर्वेषां साधारणत्वेन प्रत्ये
रसमं कं पच्छामीत्यर्थः॥ परकीयामुत्कामुदाहरति॥ परकीयोत्का यथा॥ स्नातं वारिदवा
टीका ७५ रिभिर्विरचितो वासो घने कानने शीतैश्चंदनविंदुभिर्मनसिजोदेवः समाराधितः॥ ७५
75 नीता जागरणावृतेन रजनी व्रीडाकुलाद्दक्षिणा तन्न किं न तपः कृतं तदपि सकथं नाथ्या
पिनेत्राति पि॥ ७५॥ कापि सखीं वक्ति॥ वारिदवारिभिर्जलदधाराभिः स्नातं वर्षासा
धने कृतमित्यर्थः। किंच घने कानने वासो निवासो विरचितः कृतः सर्वेत्यक्त्वेमित्यर्थः
किंच शीतैः शीतलैः शीतैरिति शीतबोक्तिः नैश्चंदनविंदुभिर्घनसारपषतैः।
पषंतिविंदुपषताइत्यमरः। नैरपीत्यर्थः मनसिजोदेवश्चेतोभवः आराध्यतेनस
माराधितः कलशात्रोसेवितः ज्योत्स्नायां कापि मालक्षिष्टान्त धारापाते शालवाकुल्ये
पितत्राप्यतिशीतचंदनानुलेपः इति मदनवशाततया साहसोक्तिः। अत एव व्यथक
त्वेन वृततत्वं गणपुष्पे श्चंदनविंदुभिरिति पाठे वृततत्वेन पर्यवस्यति तथाहि नागेका

यापुष्पादिधारणस्याव्यर्थकलेकथंनामव्रततंवर्षासुव्यर्थमितिचेत्तदधारणेकिंबाधक
मितिव्यर्थोनुवादःस्यात् तस्मात्स्त्रीनेरितिपुंकः पाठः तत्र च उपोषणाभिसारिके हेतुरि
तिकिंचआगरणंनिद्रात्यागः तत्रलोक्षणेनेतिभावः तदेवव्रतंव्यर्थकत्वादित्यर्थः
रजनीनीतातिक्रान्ता किंचव्रीडालज्जा सापि नत्वाप्रिप्रतिवंचिकेतिभावः दक्षिणादा
नेनतथाकृतात्यागीनेत्यर्थः भोसखि एवंप्रकारेणायदर्थे किन्नत...त्तं किन्ननिय
माचरणमाचरितमपितुसर्वमपीत्यर्थः तथाप्येवंकृतेपिसकान्तः अद्यापियतोका
लेनापिरूपेनेआनीतापिनैत्रावेशाकः गोचरइतियावत् तत्र विकल्पयापिनयस्य
पानसफलंभूतः प्राप्यतेइत्यहोभाग्यविपर्ययोमंदायाइत्यर्थः यथाकोपिस्नाना
दिपूर्वकंफलकाम्ययादेवंसमाराधयति॥६२॥ वेश्यामुत्कामुदाहरति॥ सामान्यवनि
ताउत्कायथा॥ कथंनकान्तःसमुपैतिकुंजमित्थंचिरंचेतसिचिंतयंती॥ अक्षालयन्नि
ष्पतदस्रधाराबाराङ्गना...पिघनाभिलाषात्॥६३॥ कान्तःप्रियः कुंजंसंकेतस्थानेकथं
नसमुपैतिप्राप्नोतिइत्थंप्रकारेणचेतसिमनसिचिरंचिरकालंचिंतयंतीविचारयंती
कापिवाराङ्गनागणिकाधनाभिलाषात् धनप्राप्तिसंभावनयानिष्पतदस्रधारानि

येदश्वजलेन वा वीचिस्सलिले इत्यमरः। अक्षालयन्नक्षालयति स्म देहादौ तात्पर्यं।
६३॥ वासकसज्जां लक्षयति॥ अद्य मे प्रियवासर इति निश्चित्य सुरतसामग्रीं सज्जी
करोति सा वासकसज्जा॥ प्रियवासर इति प्रियागमनवासर इत्यर्थः। वारः सूर्यादिष्व
रसमं वसरे इति विश्वः। नास्ति वासकशब्दं व्याचष्टे। वासको वारः॥ तन्मध्ये अभिधानादर्शना
टी ७६ त्॥ ७ उक्तं च मुदा वासकसज्जा स्वमंडयति तल्पं प्राप्ते प्रिय इति। सा किं क्रियावतीत्याह॥ ७६
76 अस्याश्चेष्टा॥ मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्नसामग्रीसंपादनमार्गविलोकनी
दयः॥ मनोरथो मनसि नानाविधकल्पना। स्पष्टमन्यत्॥ तत्र मुग्धा वासकसज्जा
मुदाहरति॥ मुग्धा वासकसज्जा यथा॥ हारं गुंफति तारकांतिरुचिरं बध्नाति कांची
लतां दीपं न्यस्यति किंतु तत्र बहुकं स्नेहं न धत्ते पुनः। आलीनामिति वासकस्य रच
ने कामानुरूपां क्रियां सा विस्मेरमुखी न वेद सुमुखी दूरात्समुद्वीक्षते॥ ६८॥ तारा
णां मुक्तानां। तारो मुक्तादिसंशुद्धौ स्यात्तरशेस्तु मौक्तिक इति विश्वः॥ तेषां कांतिस्तया
रुचिरो रम्यस्तं हारं रत्नावलीं। यद्वा ताराः शुद्धा याः कांतिरिति मुक्ता शुद्धौ च ताराः स्यादि
त्यमरः। तया रम्यं हारं मुक्तावलीं हारो मुक्तावलीति विश्वः। गुंफति संदर्भयति किंच

कोचीलतां ग्रथ्नाति । गुंफति । किंच दीपं च्यस्यति सज्जयति किं लेवं तत्र पुनः स्नेहं तैलादि वकुलं
नधत्ते निक्षिपति वकुलानि दीपे च चिरं तिष्ठतो दीपस्य प्रियसन्निरोधेन निर्यापयितुमशक्य
त्वेत तदालोक एव प्रियोरतिकेलिविघ्नोस्य नो तिकथं चमयावर्त्तितव्यमिति लज्जयति भावः
वासकस्य वासरस्यानिश्चितप्रियागमस्येत्यर्थः । रजनौ रात्रौ गालोनानिमूलं लज्जये
तिभावः । इतिपूर्वोक्त विधाकामानुरूपा इच्छानुरूपां क्रियां व्यापारं कुर्वतीतिशेषः ॥
सविस्मरं तिर्यग्भूता सख्यामाद्धा दृशिति धियेति भावः । स्मेरं सहासं प्रियागमनमुद
तिभावः । सुखयस्यास्तत्यानवा । सुमुखी नवा ढगमनादूरात्समुद्वीक्षते न विलोकयति
प्रियागमपद्धतिमिति भावः । ६४ ॥ मध्यां वासकसज्जामुदाहरति । मध्यां वासकसज्जा
यथा ॥ शिल्पं दर्शयितुं करोति कुन्तकालकह्लारहारस्रजं चित्रं प्रेक्षते । साकेतवेन किमपिद्वा
रं समुद्वीक्षते ॥ गत्वान्यान सखीन वै सहचरीं सृष्टां जिगीषामिषाद्दृंष्टं पयस्य दृशः प्रतीक्ष्य
पितस्मेराननो स्मरस्मेर ॥ ६५ ॥ शिल्पकलाकौशलं शिल्पं कर्मकलादिकमित्यर्थः । दर्शयि
तुं प्रकटयितुं स्तेरापेक्षत इति भावः । कुन्तकाः कुटिलहला । कुन्तकं कुटिलमित्यमरः ।
कह्लारा । सौगन्धिकानां । सौगन्धिकं तु कह्लारमित्यमरः । हारस्रजं हारविशेषाकां

रसमं
टी २७
77

रेण मालां करोति रचयति हारपदं गुणाग्रोस्तनादिवैचित्र्यद्योतनार्थं किंच चित्रे रेखाणा
कैतवेन चित्रावलोकनव्याजेन विनिमेषेण मनाक् तिर्यगित्यर्थः ॥ द्वारं गृहद्वारं समुद्वीक्ष
ते प्रियागमनजिज्ञासयेति भावः किंच सहचरीभूयाजिगीषामिषात् सखिभूषणेनाग्र
गीषाभवद्भूषापेक्षया मद्भूषणान्येतानि रम्याणीति स्पर्धाव्याजेन नवमपूर्वमाल्य २७
रेण मल्लिकां गृह्णाति ॥ ६ ॥ प्रकारे पद्महशः कमलदृशः चरितव्यापारव्याजेपरंगृह्णाति
भावः प्रतीत्य लज्जा लास्मेरस्मेरतो भवः स्मेराननः विकसिताननो नाभूत् तव श्वचतस्याः त्यया विध
चेतोभव ना व्यापारं मदन एव जातवान्त्र सख्याः त्यायथ्ये लज्जा कपटेन च तया व्याहृतौ यास्तस्य उच्चैः =
२५
खल्वेव कामः प्रादुरभूदिति लज्जा मदनमाश्चर्यं ॥ १५ ॥ प्रागल्भ्या वासकसज्जामुदाह
रति ॥ प्रागल्भ्यावासकसज्जा यथा ॥ आत्तं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता कृता शयनसं
विधौ क्रमुकवीटिका संभृता ॥ अकारि हरिणीदृशा भवनमेत्य देहलिषा स्फुरत्कनक
केतकीकुसुमकान्तिमिंदुर्वनगेहं ॥ वपुषि भूषणं गंधं ताय अत्र वल्ल्यादिकृतं इतरं चितं कि
च शयनसंनिधौ तल्पानिकटे क्रमुकानि पूगानि वीटिका स्वनागवल्लीदलरव

नास्तासांस्मृतिः संभारः कृतास्तेपादिता किंच हरिणीदृशास्तरुणीदृशास्वज्ञनप्रियागमन
प्रतीक्षणव्याकुलत्वे तयेति भावः ॥ भवनमेत्यप्राप्य देहत्विषां गल्भावराय नूसमभित्यर्थः
स्फुरंति शोभावंतिशोभातिशयं प्राप्तानि देहसंवेधनातिशोभावंतीत्यर्थः ॥ कनककेत
कीकुसुमानि सुवर्णकेतकीपुष्पाणि यथोदेहत्विषा सहतत्संहितेत्यर्थः ॥ यद्वा देहत्विषा
एतत्संगत्या स्फुरंति शोभातिशयं प्राप्तानि देहसंवेधनातिशोभावंतीत्यर्थः ॥ कनकके
तकीकुसुमानि तेषां कांतिभिर्भवनरहं दुर्दिनमकारि कृतं ॥ दुर्दिनशब्देन सद्यम
त्वं लक्ष्यते यद्वा दुर्दिनमधरीकृतं ज्ञालोकातिशयेनेति भावः ॥ दिनद्वयेन तद्दुर्दिनं
तया कृतमित्यर्थः ॥ दुःस्पात्वक्षणिनिषेधयोरिति विश्वः ॥ अत्र सहोक्तिरलंकारः ॥
६६ ॥ चेष्टायाम नोरथ रस्तुते तमुदाहरति ॥ मनोरथस्थयथा ॥ स्पष्टत्वान व्याख्यातं
आवयोरंगयोर्द्वैते भयो विरहविल्लवं आद्वैते च स्मितं स्फीतं न स्यादन्योन्यवीक्षणे ॥
६७ ॥ कापि नायिका स्वघटमभिलपतीव वक्ति ॥ आवयो मम प्रियस्य चेति

स्यादेतुवयोर्हि वचन इत्यावादेशः। हूतेत हूयो शोवाहूतासेव हूतमितिस्वार्थेक्तः दूधमि
तामित्यर्थः। तस्मिन्सतिभूयः पुनरपि विरहेहसा प्रियवियोगेन विघ्नोवादेगेत्यम
वितेतिशेषः। अस्तु नहि वैरित्यमित्याह प्रहूतेममप्रियस्य चांगेकतेस्फीत
रसमं टी०२ मतिशयितमन्योन्यस्मिन्प्रसादेनस्मितेहसितेनस्फादितिक्रियासंवंधोम ७८
७९ ध्यमशिन्यायेनोभयत्रापिकिंचान्योन्यवीक्षणां चप्रसादेनेत्यर्थः। अत्रानेकविधा
भिलाषस्यसंकुंदलेनप्रवृत्तत्वान्मनोरथपतं अत्रसंदेहालंकारः। ९६ ॥ परकी
यां वासकसज्जामुदाहरति। परकीयावासकसज्जायथा॥ स्वश्रूःस्वापयति
कुलेन चतिरोधते प्रदीपांकुरान् धत्ते सोधकपोतपोतनिनदैः संकेतिकं
चेष्टितं॥ श्वश्र्वन्याश्वविवर्तितेतोगलतिकंलोलकपोलस्थितिः का पिकापिकरां
वुजं प्रियधिपालत्यातिकेन्पस्पति ॥९८॥ काचित्कुलेन व्याजेन केनचिदित्य
र्थः। श्वश्रूं प्रियजनीसंकेतविघातिनीइत्यर्थः। स्वापयतिनिद्रापयतिकिं

चपदीपांकुरान्प्रदीपप्ररोहान्तिरोधत्ते आच्छादयतिघटादिवदित्यर्थः ।सौधकपोत
पोतनिनदैः गृहकलकंठध्वनिभिः सांकेतिकसंकेतसंबंधि ।शौभिकदृष्टकृत्तया
चेष्टितं शब्दव्यापारं धत्ते ।अंगीकरोति तथा चेष्टितगृहसांकपोतशब्दैरेवायमित्य
पकृत्यास्वसंकेतगोपनार्थं ।किंच शास्त्रदृशा तं पार्श्वीभूयां पार्श्वे आगामुकां विवर्तितंवि
लुठितं तल्पामयप्रांतविलोकनार्थमिति भावः ।अंगलतिकाया गात्रयष्ट्याः क्रिया
यां तथा नौक्यलोलेली परिवर्तने रीतिभावः कपोलद्युतिर्गंडप्रभा यत्र क्रियायां तद्य
मं१ था क्रियां गूढसुरवकेस्यापतिप्रसन्नत्वादिति भावः तल्पान्तिके शयनप्रान्ते क्वापि प्रदेशे
प्रियया स्थिया जारागमनसंभावनया करं न्यस्यति प्रेरयति ।अत्र रूपकालंकारः ।स्वा
पकृत्यागतः ॥६८॥ येषां वासकसज्जामुदाहरंति ॥ सामान्यवनितो वासकसज्जाय
पा ॥ चोलेनीलनिचोलकर्षणविधौ चूडामणौ चुंबने यान्विष्यकुचयोः करार्पणवि छो
धौ कावीपुनः कामिनी ॥ इत्थं चंदनचर्चितैर्मृगमदैरंगानि संकुर्वती तत्किंयन्नमनोर
थं विनतनुते वारवधू वारांगना ॥६९॥ नीलनीचोलः उपरितनः शाटकविशेषः निचो
लः प्रच्छदपटः इत्यमरः ।तस्य कर्षणविधौ वा कर्षणविधौ चोलः कूर्पासकं चोलः
कूर्पासको स्त्रियामित्यमरः ।या चिंतये प्राणोयिषु किंच चुंबने चूडामणेस्तांके शापा

शरत्नविशेषं यावच्चित्रे कुचयोस्तनयोः करार्पणविधौ पुनः कांचीमेखलायां चित्रपद
त्रप्रकारेण चंदनचर्चितेः गंधिरसार्चितेः गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चंदनोस्त्रिया
मित्यमरः ॥ मृगमदेः कस्तूरिमिः मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चेत्यमरः ॥ अंगानि सकु
रसमं वेती अस्याः प्रवासयंती वा रोगनावेषणाय दूः स्तुमनोरथं न वितनुते ग्र मिलाषगोचरी
टी. ७९ करोति न त्विंतु न किमपीत्यर्थः ॥ सर्वमुक्तप्रकारेण विभयाकरोति स्मेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९
79 स्वाधीनपतिकां लक्षयति ॥ सदासक्तो ज्ञाकरः प्रियस्तमा स्वाधीनपतिका ॥ आ
ज्ञाकारः सततमवश्यं वा किंच नइत्यर्थः ॥ उक्तं च स्वाधीनायत्र रमणो हृष्टा स्वाधीनभ
किं र्तृकेति । सौक्तिकायावनीत्याह ॥ अस्याश्चेष्टा । वनविहारे मदनमहोत्सवमहाहंकार
मनोरथाभिवृद्धितयः ॥ मदः हर्षोत्कर्ष इत्यर्थः ॥ अहंकारः आत्मनीतबाधिकलत्वमिति द
त्यर्थः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ तत्र मुग्धा स्वाधीनभर्तृकामुदाहरति ॥ मुग्धा स्वाधीनपतिका
यथा ॥ मध्येन कृशिमा स्तनेन गरिमा दृष्टेन वा कोपि माधुर्येण पृथिमागतो न जडिमा
ने वेमावा वक्रिमा ॥ लास्येन द्रुढिमा नवो चिपटिमा हास्येन वा स्फीतिमा प्राणेशस्य त
थापि मज्जति मनो मध्ये व किंकारणं ॥ ७ ॥ कापि सखी वक्ति । हे सखि मध्येमेन कृशिमा ल
शलं दृढद्विद्दिताद्दर्शो दृढे दिप्याशतिम नि चूरकनोहलादेरुचोरितिरतावयः संधौ

गात्रेषु [illegible] यौवनोपचयाभावेन कृशत्वं स्फुटमित्यर्थः ॥ किंच स्तने कुचे न गरिमा गुरुत्वं पृथ्वा
दित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरेति गरादेशः ॥ किंच देहेंगके तनिमा वा लोपापात्के पौपचायोव
नलावण्यस्य विश्रान्तत्वादिति भावः ॥ श्रोणौ नितम्बे प्रथिमा वा न पृथ्वादित्वादिमनिच् ।
रऋतो हलादेर्लघोरिति रादेशः ॥ किंच गतौ गमनेन जडिमा वा जडत्वं न दृढादित्वादिमनिच् । [illegible]
[illegible] ॥ किंच नेत्रे न[illegible]यनेन वक्रिमा वक्रावलोकनत्वं च किंच
लास्येन्दत्तगीतवाद्यात्मके तौर्यत्रिके द्रढिमा दृढत्वेन वर्णदृढेतीमनिच् रऋतो रादेशो रमतः
ति ॥ लास्ये तौ[illegible]र्यत्रिके नाट्य इति विश्वः ॥ वाचि वाण्यां पाटिमा पटुत्वं न च पृथ्वादिमनि
च् ॥ यद्वा हास्ये हसिते स्फीतिमा प्रागल्भ्यं न सर्वत्र मुग्धात्वादिति भावः ॥ सखि वयःप्र
वेतयापि प्राणेश्वरस्य प्रियस्य मूर्च्छितं मध्ये व निलीनं भवति तत्र च कारणहेतुस्तन्वंगी
नेमाद्रेकेति मन्त्रमासीति मेन्यत्रेमनिच् प्रत्ययाभ्रंश्यत । तत्काणाप्रभवात ॥ अत्र
विभावनालंकारः ॥ ॥ मध्यां स्वाधीनपतिकामुदाहरति ॥ मध्या स्वाधीनपतिका यथा ॥
यद्यपि रतिमलेत्सवेन कार्ये यद्यपि करेण च नीविधारणानि प्रियसखि पतिरेवपा

रसमं
टी. ८.
80

ष्वदेशांतदपि न मुंचति चेत्किमाचरामि ॥७१॥ इति महोत्सवे संभोगक्रीडान्धकारो गाया
कारप्रत्ययनिबंधः इत्यर्थः । यद्यपि यद्यपीत्यर्थः । करेण हस्तेन नीवीधारणमिव स्वेदांत
चययत्नं भः । भो प्रियसखि निजवसनं तदपि तत्त्याप्ययपतिः प्रियः पार्श्वदेशान् गमनदेशं न
मुंचति न त्यजति चेत्किमाचरामि किं कर्तव्यमतः परं इत्यर्थः अत्र विभावनालंकारः ८.
७१॥ प्रौढां स्वाधीनपतिकामुदाहरति । प्रौढा स्वाधीनपतिका यथा ॥ वक्त्रस्याधरप
ल्लवस्य वचसो हासस्य लास्यस्य वा धन्यानामरविंदसुंदरदृशां कांतस्तनोति स्तु
तिं ॥ स्वप्नेनापि न गाहते स्तुतिपथं चेतः पथं हे कथं कान्यादयितस्य मे सखि
वपुः तस्यास्त्कमेव स्मरहः ॥७२॥ काचित्सखीं वक्ति हे सखि कांतः प्रियः कस्याश्चिद्
इत्यर्थः धन्यानां सखो भाग्यानां प्रियेण स्त्रीतेः करणं तथा धन्या त्वं काअरविंदसुंदरदृशां
कमलवत्सुंदरदृशां अन्यासां नायिकानां वक्रस्य मुखस्याधरपल्लवस्याधरोष्ठ
किसलयस्य वचसो वचनस्य हास्यस्य हसितस्य लास्यस्य नृत्यस्य वा ...कस्य स्तुतिं
तनोति तासां मे तामितानि वर्णयतीत्यर्थः । मे दयितस्य प्रियस्य गुणः स्वप्नेना

पिनिद्रायां कौतुभावः स्वप्नस्तेनापि स्मृतिपथं कर्णोपथं च नेतः । प्रौढं च नो विषयेह क्वापि
दृग्विषये रूक कथं तु ः यथा मितिभिः समासीतः कापि मदन्यानाधिकृता न गच्छतीति प्राप्ते
ति किंतु न साक्षादन्य नायिका प्राप्तिरित्यर्थः । सखि न स्वनाद्दृशास्य प्रियस्य भेदग्रहे
भिन्नतांगीकारः । कथमस्तु तेन सह केनापि निमित्तेन भिन्नता अस्त्वित्यर्थमत्र
कृतेन स्वप्राप्तिकथनेनाप्रकृतसाक्षात्प्राप्तिः कैमुत्यन्यायेनापादापतीति प्रकृ
तादृकृतापोपत्तिरलंकारः । सत्वयन्यापेक्षयात्मनो धन्यत्वमतस्थापनेन व्य
तिरेकरूपकानुप्राणितः । उक्तं च ॥ एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यदापयेत् ॥
कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलंक्रियेति ॥ ७२ ॥ परकीया स्वाधीनपतिका मुदा
हरति ॥ परकीया स्वाधीनपतिका यथा ॥ स्वीयासंनिधिरेहे सरोरुहदृशा यासां विलास
कैरात्कांचीकुंडलहमकेकरास्यत्कारो न विश्राम्यति ॥ को हेतुः सखि कानने पुरप
पसौधसखीसंनिधौ भ्राम्यंतीमपि वल्लभस्य परिहृत्यैर्मां मुंचति ॥ ७३ ॥ काचित्स
खीं वक्ति ॥ हे सखि यासां स्वीयानां विलासेन हस्ताद्यभिनयादिनाकृताः तारा

हूयमानानां कांचीरमानां कुंडलकर्णभूषणानां हेमकंकणानां सुवर्णाचकुलकटकेनैषां झण
त्कारः सिंजितविशेषो न विश्राम्यति विश्रांतिं न याति तावत्सो यावच्चेष्टितस्य विलासलता
दिति भावः ॥ तथाविधा अपि स्वीया आत्मीया गृहाद्दिनान्तसरोरुहदृशः पद्मदृशो ना
यिका गृहे सप्तनिःसंत्येव तिष्ठति हंत इति प्राकृतं सज्जायते हे सखि पुरपथे पुरमार्गे साधौ उत्त
गृहे सख्यो सन्निधौ सरवा निकटे मां परितः सर्वतः भ्रमित पारतः इति द्वितीयाश्चाप्य
तीश्रमं तीमनवल्लभस्य प्रियस्य हृदि न किंचन ति मामित्यर्थः ॥ न विना भवतीत्यर्थः ॥ तत्र
वि[illegible]नाभावे को हेतुः किं कारणं तन्नैव मीत्यर्थः ॥ अत्र स्वीयापद्रयाणां आत्माधिक्य
ख्यापनेन व्यतिरेकालंकारः ॥ तथा स्वीयानुगुणानां लेकायोकपनाद्विशेषोक्तिः ॥
आत्मनि च तद्गुणातिरिक्तगुणानां ज्ञानानिरूपणाकार्योत्पत्तेः स्फुटा विभावना संशयश्च
त्यलंकारसंसृष्टिः ॥ ७३ ॥ वेषपां स्वाधीनपतिकामुदाहरति ॥ सामान्यवनितास्वाधी
नपतिका यथा ॥ सं त्यवप्रति मंदिरं मृगदृशो यासां सुधासागरस्रोतस्सु तसेराजनं तु
दरचमत्कारा दृशो विभ्रमाः ॥ चित्रं किं तु विचित्रमन्यपकलावेषहेतोः पुनर्वित्तं ८१

रसमं टी ८१

वित्तहरं प्रयच्छति युवा मध्येव किंकारणं ॥७४॥ कापि सखी वक्ति हे सखि प्रतिमंदिरं
मंदिरे मंदिरे इति वीप्सायामव्ययीभावः । यासां सुदृशां सुधायाश्चामृतस्य सागरः समु
द्रस्तस्य स्रोतसि प्रवाहे स्यूतं संयुतं यत्सरोजं कमलं तद्वत्सुंदरो रमणीयश्चमत्का
रो वैचित्र्यं येषां तथाभूता दृशो नेत्राणां विभ्रमा विलासाः कटाक्षादयः तथाभूता
मृगदृशां नायिकाः संत्येव प्रकृतं प्रस्तौति किंत्विदमेकं चित्रं यद्भुतमाश्चर्यं ॥ अद्भु
तमाश्चर्यं चित्रमित्यमरः । यद्धि चित्रायामन्मथकलारतिकेलिकलास्तासां वै
दग्ध्यहेतोरुत्कर्षहेतोर्मध्ये च पुनश्चित्तहरं मनोहरं वित्तं द्रव्यं । इत्थं वित्तं स्वाप
तेयमित्यमरः । प्रयच्छति संदधाति तत्र कलावैदग्ध्ये किंकारणं हेतुः केवलवैदग्ध्य
स्यानुरसाधारस्यापि मद्विषयक एव कलावैदग्ध्ये वित्तदानहेतुमुत्कर्षं न वेद्मी
त्यर्थः । यद्वा युवा विचित्रमन्मथकलावैदग्ध्यहेतोर्महत्त्वमिति शेषः वित्तं प्रयच्छ
ति यदा तितत्र मध्ये च वैदग्ध्यहेतुना दानेन किंकारणमित्यर्थः । तात्पर्यार्थकपू

र्वंवर। अत्रालंकारः पूर्वश्लोकवद्ज्ञेयः ॥७७॥ अभिसारिकां लक्षयति ॥ स्वयम
भिसरति या अभिसारयति वा साभिसारिका ॥ अभिसारयतीति दूत्यादिना आत्मनः पत्यु
रुपपत्युः । उभयथापि लेपित्रा एक एव एवं ल्युप्रत्ययः । उक्तं च । कामार्त्ता निरस्यैकांतं
रसमं सारयेद्वाभिसारिकेति । सा किं किं क्रियावतीत्याह ॥ अस्याश्चेष्टा ॥ समयानुरूपभूष रसं रे
टी०२२ णशंकाप्रज्ञानैपुणापकपटसाहसादयः ॥ समयानुरूपेति नीलशुक्लादितनासू २२
82 त्रसांवस्त्रादि स्पष्टमन्यत् ॥ अभिसारचेष्टितेस्वीयापरकीययोः सकल्पेल इत्याह
इति परकीयायाः स्वकीयायाः प्रकृत एव क्रमः इत्युक्तप्रकारेण प्रकृत एवोद्दिष्ट
एव द्वयोः क्रमः अभिसारव्यापार इत्यर्थः तथादर्शनादिति भावः । तत्र मुग्धाभि
सारिकामुदाहरति । मुग्धाभिसारिका यथा ॥ दूतीविद्युदुपागता सहचरी रात्री
सहस्यापायिनी दैवज्ञो दिशति स्वनेन जलदं प्रस्थानवेलाशुभां ॥ वाचं मांगलिकीं
तनोति तिमिरस्तोमापि मञ्जीरवैर्गोतोयं दयिताभिसारसमयामुग्धे विमुंच
त्रपां ॥७८॥ कापि सखीं वक्ति । हे सखि वियत्तडिदेव दूती आकारिकेत्य

र्थः। उपगता प्राप्ता किं च सहचरी रात्रिः तपापसहस्थायिनी सहतिष्ठतीति तथा। अभूलाभव
दभिसाररसप्रतीक्षेमा रोत्यर्थः। तिष्ठते रसिकामावानोयुगितियुक्त किंचदेवज्ञः दैवं
भाग्यं जानातीति कालादिने तिदेवज्ञो ज्योतिर्विदित्यर्थः। सगावज्जलदो मेघः स्वकेन
शब्देन शुभो मंगलसूचको प्रस्थानकाले दिशतीति कथयतीति किंच तिमिरसामोप्य
धकारसमूहोपिस्तोमोघनिकरव्राताः इत्यमरः। झिल्लीरवैः प्राणिविशेषश
ब्दैः भृंगारी चीरिका चीरी झिल्लिकेत्यमरः। मांगलिको मंगलप्रयोजनो वाचं तनो
ति। प्रकटयति। प्रकृते निवेदयति हेतुगर्भेऽपयुक्तप्रकारेणादृष्टिता अभिसाररस
मयो जातोस्ति। अत्र पांसुलज्ञामनीषितप्रतिबंधकाभाव इति भावः। विमुंचत्यजल
ज्जात्यागेनात्र चिते काले प्रियमभिसरेत्यर्थः। यथा कस्याचित् लिंगाभिसार्वे
लायमादिक्रियते इति अत्र सहजप्रकृतीनां विघ्नदादीनां दूतीत्वादिसंभावन
याइवाद्यभावनलुप्तोत्प्रेक्षालंकारः। यद्वा विघ्नादादि घारोप्यमाणस्य दूतीत्वा
दभिसारप्रकृते योगितयापस्त्रिणामालंकार इति संकरः॥७५॥ मध्याभिसारि

रसमं
टी २३
83

कामुदाहरंति॥ मध्याभिसारिका यथा॥ भीतासि नैव भुजगात्प्रियमङ्गलस्य सं
गे पुनः किमपि कंपपुटीकरोषि॥ अंभोधरध्वनिभिरक्षुभितासि तन्वि मह्यं चि
सा विवदनासि किमाचरामि॥ ७६॥ कोपि नायिकां वक्ति हे कांते पथि मार्गे सर्पा
न्नैव भीतासि भयं प्राप्तासि मङ्गलस्य भीतिकारकस्येत्यर्थः। संगे संबंधे पुनः किम
पि किंचिदपि कंपं वेपथुं उरीकरोषि अंगीकरोषि सात्विकभावोदयादिति भावः।
उरीत्यूरीकारार्थमव्ययप्रयोगा गतानुगतिकतया उरीति दीर्घस्यैव पाठात्॥ त
थाच पाणिनिः। उर्यादिच्विडाचश्चेति उररी उरी चेत्यमरोपि। किंच भो तन्वि अंभोध
रध्वनिभिर्मेघशब्दैरतिभयंकरैरित्यर्थः। न क्षुभितासि साध्वसं गतासि तन्वि
मह्यं चिचाटुपरायामित्यर्थः। साचिवदना वक्रीकृतवदनासि लज्जयेति भावः।
किमाचरामि किमत्र विचित्रप्रतिसंधातव्यमित्यर्थः। अत्र सर्पादिभयहेतोरपि भ
यकंपनाद्विशेषोक्तिरलंकारः। भीतेरहेतावपि मङ्गुजादौ भयकंपनाद्धि भा
वेनोत्प्रेक्षया संसृष्टिः॥ ७७॥ प्रौढाभिसारिकामुदाहरंति॥ प्रगल्भाभिसारिका २३

यथा॥ स्फुरदुरसिजभारभंगुरांगी किसलयकोमलकांतिना पदेन ॥ अथ कथ
यमसहेत गंतुं यदि न निशासु मनोरथो रथः स्यात् ॥७७॥ अथेति अश्लेषांग
कानंतरं भूमध्यकार्ये त्वयोच्यते समरः । यदि मनोरथः स्वच्छंदाभिलाषो रथः
स्यंदनः गमनोपाय इत्यर्थः न स्यात् तत्रैव तत्संप्रश्ने लिङ् । ज्योति स्फुरंतो विलसंतो
याबुरसिजौ स्तनौ घटप्रख्याविन्यर्थः तयोर्भारेण भंगुरांगी नम्रांगी भंगमांसे
तिघुरच् । किसलयकोमलकांतिना पल्लवश्यामलावण्येन पदेन चरणेन निशा
सु रात्रिषु तामसीष्वित्यर्थः । कथं केनोपायेन गंतुमभिसर्तुं सहेत तां कुतिसहा
स्यादित्यर्थः नानाभिलाषवशात्तया न किमपि खेदं गणयतीति गच्छतीत्यर्थः ।
अत्र गत्या मनोरथावधारणात् अनुमानालंकारः ॥३ केचिदनुमानेन कार्यादेः का
रणस्यावधारणमिति ७७ ॥ परकीयामभिसारिकामुदाहरति ॥ परकीयाभि
सारिका यथा॥ रभसादभिसर्तुमुद्यतानां वनितानां सखि वासरो विवस्वान्॥
रजनी दिवसोंधकारराशिर्विपिने वेश्म विमार्ग एव मार्गः ॥७८॥ रभसोत्रि

रसमं. टी० ८४

84

८४

यत्र मोक्के द्वेनाभिसर्तुमिच्छेपं प्रतिगंतुं उद्यतानां कृतोद्योगानां वनितानामत्यनु
रागवतीनां नायिकावनितानां वनितानां सर्वोऽनुरागाणां च यो वितीमरः। मोसृ रवि
वासिद्धे मेघो विवस्वान् भास्वान् किं वर ज़नी रात्रिर्दिवसो वासरः किं च विमागए
वापयमेव मार्गः सरणापद्धतिः ॥ अतिवित्रमिमापुक्कविधत्तेतीवानंदिन्यो
रमसमत्प्येवसोकर्येण्ण अभिसरंती पतिपरम्पत्पर्थेः। अत्र गमनसौकर्यासमर्थस्पा
पि मेघादेस्तस्कुत्रैत्वकल्पना सैवोक्तिरलंकारः। उत्कंच। प्रौढोक्तिस्तदशक्त
तद्धेतुत्वकल्पनमिति ॥ अभिसरंती प्रतिसाधारणाकार्यदर्शनान्मेघादेः सूर्य
त्वादिसंभावनया इवाद्यभावे चतुप्रेक्षे इति संकरः ॥ ७२॥ अभिसरणस्यान्यत्रा
पि दर्शनात्तमिस्राभिसारिकामुदाहरन्त्यौ लोका भिसारिकामुदाहरति ॥ ज्योत्स्ना
भिसारिका यथा ॥ चंद्रोदये चंदनमंगकैर्विहस्य विन्यस्य विनिर्गतायाः ॥ मनोपि
हंतुं मदनोपि वाणान्करेणा कोदंडानिभ्रमंत्रं वभस्व ॥ ७४॥ चंद्रोदये शृंगकेषु प्रियविर
हतेनु ते नानुकंप्यान्यंगान्यंगकानि अनुकंपायोकरणात्रेषु चंदनैर्मलयक

श्रु

ति
दं मे विन्यस्य सख्यालिप्यचंद्रकिरणास्सरूपत्वेन कोपी ज्ञास्यतीति धियेति भावः । तनूना
मंगानां सहजमेवास्फुटत्वेन त्वापि चंदनानुलेपनं पुनरमेतत् विहस्य हसिताम
या जितमधुना पुनरेतावत्कालेव परां कोयं मदनो मां नीवानुदत्त इदानीं त्वनेन
रमेव प्रियसंगमेनात्मानं सुखयिष्यामीत्याकुलत्वेनेति भावः । अत एव तरपदा
नेगीकारे रागं चंद्र इति निर्गताया: प्रियं प्रत्यभिसृतिः सा ता या नायिका मदनोपि
तदुल्लसितकेलमसहमान इति भावः । मन स्वान्तः पनैवमेवामन्यत तस्मिन्नेव प्रधान
मूत्वे केरसोव्याप्तिते इत्न्त्सहजमेव व्याप्तितं प्रविषयतीति मन इति पदं हृरसेनि
हृत्तुपीडयितुं केरसा हस्तेनानीव पिपीड्यि वाह्य रसो तिभावः । कौंदानं कुंदमा
धंवा कुंदं तुमाध्यमितमरं : तस्यावयवाः पुष्पाणि कौंदानि पुष्पफलमूलेषु
वकुलवियिति वकुलत्वान्न लुप्तं अत एव बाणाः सा हन्वयानु लिंगता । बाणानां
चो राजिमनःवमवदधुः ॥ श्रीकुंजे कुंजा मितामार । कुंदपुष्पाणां उद्दीपन विभावति
मां गमनाविलंबेन संकेतेहं तामपि तत्प्राप्त्या वारति भावाधिक्यावसर एवा

रस मं
टी ८५
85

ह्मेतां पीडयिष्यामीति रंध्रान्वेषणतत्परेति भावः॥ अत्रोपजातिवृत्तं इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रा
लक्षणमिश्रितपादत्वात्॥ उक्तं च॥ अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुप
जातयस्ताः इति॥ इत्थमेवं केचिद्व्याख्यानिका निवदंति॥ ७९॥ ज्ञालोकस्याभय
नितेवेनदिवस्यापि संग्रहहरति॥ द्विवासिसारिकामुदाहरति॥ पल्लीनामधिपस्य ८५
पंकजदृशां सर्वोत्सवामंत्रणे जाते सज्जना मिथः क्रमहोत्साहपुरः प्रस्थिताः।
य्या सव्यातेस्थितयोर्विहस्यगतयोः शुद्धांतमंत्रांतरे दूनोः स्विन्नकपोलयोर्विजयते
कोप्येष वक्रग्रहः॥ ८०॥ पल्ली नामल्पग्रामस्तां पल्ली कुटीग्रामयोरिति विश्वः॥ अधि
पस्य स्वामिनः पंकजदृशां पद्मदृशां सर्वोत्सवामंत्रणे पर्वणा चैत्रादिपूर्णिमास्यादौ
उत्सवे दधनकादिना देवनादिपूजापूर्वकः समारंभविशेषः॥ तद्विषयकेति मंत्रे
ण जाते मित्रादिभिः संपादिते सति तत्पंकजदृश इत्यर्थः॥ सज्जनाः परिजनाः स
ज्जना इति पाठे सहजना इत्यर्थः॥ मिथः परस्परं क्रमहोत्साहं महानुत्साहे उ
त्सव उद्योगो यत्र क्रियायां तथा पुरः अग्रे सांतरमित्यर्थः॥ प्रस्थिताः चलिता

आमंत्रणकगृहमित्यर्थः अत्रांतरे सख्या जं किंचिदप्यदृष्टेत्यर्थः ऽस्थितयोरित्यर्थः मि
त्यर्थः विहस्य हसित्वा मनीषितसिद्धिसुचेत्यर्थः सुदांतमेतः पुरं सुहांतस्यावरोधस्ये
त्यमरः गतयोः जानयोः स्विन्नकपोलयोः परस्परांगसंपर्केण सात्विकत्वादयादि
तिभाव सूनोत्सरणयो स्त्रीपुंसोः सुमांस्विद्यत्यवशेषः कोप्यव हृदत्वात्सि स्विनतुमना
काः केठगे हत्वा सेषो विजयते विलसतीत्यर्थः विपरीभ्यांजइत्यात्मनेपदं कात्र
चम्पुस्फुते प्रत्यभिसारणेनाभिसारिकात्वमिति वाच्यं प्रियेणसाभिसारेणाप्यभिसा
रिकत्वाविघातात् नाभिसारिकाया भर्तृसान्निध्येन न भव्यामिति नियमः संकेत
प्रत्यभिसारणमात्रस्याविवक्षितत्वात् ऋवर्षणचेवविषयेऽभिसारिकात्व
मंगीकर्तव्यं अन्यथा भर्तृस्वाधीनत्वे सतितेन सह संकेतमभिसारयेत्याः किंतभाव
स्यात्वेन व्यपदेशः नास्वकासकसज्जाभर्तृसंनिधिवर्तित्वेवारनियमभावात्रना
प्यन्या प्रोषितभर्तृकारत्वः भर्तृसंनिधिवर्तित्वारुचिनासंतापनिश्वासखेदाभ्य

पातितानि दिवे शारदश्चेतस्मादभिसारिकात्वेनैचुम्बनहेतुत्वे तेपितदेवेति ज्ञेयं॥२८॥
वेश्यामभिसारिकामुदाहरन्ति॥ सामान्यवनिताभिसारिकायथा॥ लोलल्लोलचरन्
त्केतिप्रविलसत्काञ्चीलतारंकृतिंयचलंकञ्चुकबन्धबन्धुरचलद्वक्षोजकुम्भोन्नति
स्फूर्जद्भूषणविविधलस्तद्युतिरङ्गरागाकरालङ्कृतिकौङ्कुमे जगद्ग्रयातिकतिना
कस्याप्रियवाराङ्गना॥२९॥ लोलल्लगतिवशेन चञ्चलः। चोलस्यनिचोलस्यनिचो
लः प्रच्छदपटस्त्यमरः नाम्नैकदेशेनामग्रहणं यद्वा चोलश्चोलश्चमत्कृतीतिपाठः
चोलस्यांशुकस्यचेलं मंशुकेगर्हितेत्यवरितिविश्वः चमत्कारश्चचकारित्व
यस्यातथाकिंचप्रविलसन्तीमनोहराकाञ्चीलतायस्यांकृतिःसंजितविशेषोपपा
त्तथाकिंचन्यचनगाढोयः कञ्चुकबन्धः कूर्पासकबन्धः तेनबन्धुरानम्रा बन्धुरं बन्
धुरसौम्येचेतिविश्वः अतएवचलन्तीमण्डलितावक्षोजकुम्भोन्नतिस्तनकलशो
न्नतिर्यस्यातथाकिंचस्फूर्जन्तीविलसन्तीपिन्तिः कान्तिविशेषोयस्यातथाकिंच

एसमं टीदं ४६

२६

रामः

चलंतीव पत्ना चामीकरालंकृतिः कुंडलानि सुवर्णाकांतिर्यत्र तथैति सर्वाल
पि क्रिया विशेषणानि वारांगनावेश्या कस्यापि कृतिनो भाग्यवतः क्रीडाकुंज
गृहं केलिनिकुंजं प्रयात्यभिसरतिव लक्ष्यति चलंतेरनुदात्तेत्वान्निवेधस्यात्म
नेपदस्यानित्यत्वात् ॥ १२१ ॥ इदानीं प्राचीनपद्धत्यनुसारेण दर्शितं सर्वं
निरूपितं परिशोधयति ॥ मुग्धायाज्ञातप्राधान्येन मध्याया ज्ञातमदनप्राधा
न्येन ॥ प्रगल्भायाः धृष्टताप्राधान्येन ॥ धीरायाः धैर्यप्राधान्येन ॥ अधीरायाः अधै
र्यप्राधान्येन ॥ धीराधीरायाः धैर्याधैर्यप्राधान्येन ॥ ज्येष्ठायाः स्नेहाधिक्यप्राधा
न्येन ॥ कनिष्ठायाः स्नेहन्यूनत्वप्राधान्येन ॥ परोढायाः संगुप्तिप्राधान्येन ॥ अनू
ढायाः इव कन्यकायाः सामान्यावनितायाः धनप्राप्तिप्राधान्येन ॥ अष्टविध
नायिकावर्णनमिति शेषः ॥ विशेषांतेष्वपि ॥ प्राकाश्यप्रागल्भ्यं मुग्धा
यादिवेतन्नत्वप्राधान्येन साहचर्यमित्यर्थः कन्यायाः इत्यनूढायाः परकीयायाः

इत्यर्थः। अत एवेति प्रोषितभर्तृकायाः प्रकारत्वेनेत्यर्थः। नायिकेति नयति व
शीकरोतीति सा नायिकेति एवं तत्कृत्य पास्याः कादीति तं वर्णनं निरूपणमित्य
रसमं र्थः। केचित्तु परकीयायास्तु विरहोत्कंठितामभिसारिकां विप्रलब्धां चेत्यवस्था
त्रयमेवेत्याहुः। तथा च दशरूपके परस्त्रियौ तु कन्यान्योढे संकेतात्पूर्वं विरहोत्कं
टी २७ ठिते। पश्चाद्विदूषकादिनासहाभिसारं त्यौ कृताभिसारिके कुतोऽपि संकेतस्था
87 नप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इत्यवस्थात्रयमेवानयोरिति अत्र हेतुमग्रे पठितवा
(न्) स्वाधीनो प्रिययोरवस्थांतरायोगादिति इदमयुक्तं स्वाधीनप्रियत्वे २७
नावस्थांतरानंगीकारे स्वायायाकृपि खंडितायवस्थाभिर्न भवितव्यं कायाः
स्फुटमन्नापनत्वमस्वाधीनप्रियत्वमिति हेत्वभाविकोऽस्या तथापि नवतारता
दवं डिताद्यवस्था प्राप्ति दं उवगरिता। अवदितं प्रियवाल्लीकतादेः खंडितत्वा
दिप्रयोजकत्वस्फुटत्वस्यास्त्रयोजकत्वात् प्रतिप्राचीनपाठे दृष्टो

यित्वा तदनु स्मरणं दर्शयन् किंचिन्नवीनमभिभित्सुः तत्पर्यायन्यासपूर्व
वेकं वक्ति ॥ प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं धृत्या न क्षणमासि
तं व्यवसितं चित्तेन गंतुं पुरः ॥ यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वैः समं प्र
स्थितं गंतव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥२४॥ काचिदनं कि=
तरकं तमनक्षिप्रिय विरहविधुरान्तरायिकास्वजीवितं वक्ति । हे जीवित व
लयैः कंकणैः प्रस्थानं गमनं कृतं संपादितं विरहेण तनुत्वामेव तनादृशं तनु
त्वमागतं येन स्वतरुवलयं करादधो निर्गतमित्यर्थः । किं चाजस्रं नित्यं प्रि
यसखैर्नेकटबंधुभिः राजाहः सखिभ्यः ष्टजिति टच् ॥ अस्रैः शोणितैः लो
हितास्रैरित्यमरः ॥ गतं विगतं विरहदाहेन शोषितत्वादिति भावः । यद्वा अश्रु
भिर्नेत्रजैरस्रैर्गतमस्ररलं चलितं प्रियसखवद्विशेषणमास्य वलयैः सहहं

वेधः॥ किंच धृत्या धैर्येण हृदयम पिनह्यितं हृदयम्मापितं तस्मान्नह्यित मित्यर्थः
प्रसह्य धृतेयावत्कालं स्थितं मकालः हृदयत्वेनापि गच्छत्विति यावत् किंच
इसमं चित्तेन मनसा पुरस्तादग्रतः एव गंतुं व्यवसितं उद्युक्तं स्पतेरादेच इत्यात्वेच
दोदर ध्यातिस्यतीतीत्वं इति सर्वं ववल्यादयः प्रियतमं कोतेगं नु निश्चितं चेतसि प्रवृ
88 तानि स्वयं मनसि सत्तीत्यर्थः समं समं सम कालमेव प्रस्थितान्यचलिताः।
विवक्षितं वृत्तेहे जीवितं गतं वेपुप्रयात व्यसति प्रियमंतरा स्यात् नु मशकात्वा ८८
दित्यर्थः। प्रियेस्तु हृदानि जनमंत्राणि मस्कादीनां सार्थसंघातमात्रकरीति वि
वः। किमुत्तरं ज्यते। त्यज्यते यदि गंतव्यमेवास्ति तर्हि किं न्यापस्थात्तस्य
कि विन्यव नसाथे सम्पंतरि तिकरोषीत्यर्थः॥८८॥ विवक्षितं विवरिमुगहः॥
इत्यादि प्राचीनग्रंथकारैर्लिखितादग्रिम हृदयदेशांतर निश्चितगम

नेष्यसि प्रोषितपतिकां नवमी नायिका भवितुमर्हति । तथाहि ॥ तस्याः प्रोषितपति
काया विप्रलब्धोत्कासु नान्तर्भावः । भर्तुरसन्निधिवर्त्तित्वात् । न कलहान्तरितायामन्
तर्भावः । कलहाभावात् न वमानितपतित्वाच्च नापि खण्डितायामन्तर्भावः ।
प्रियस्यान्योपभोगचिह्नितस्यागमनाभावात् प्रियायाः कोपाभावदर्शनात् न काकुवच
नकातरस्वेद्यादिस्रवितान्तः पक्षपातदर्शनाच्च न वासकसज्जायामन्तर्भावः प्रियस्या
गमनियमाभावात् सज्जी[illegible]करणाभावान्निर्वेदादिदर्शनाच्चेति ॥ न स्वाधीनपति
कायामन्तर्भावः । आगमदाराप्यसंगविच्छेददर्शनात् न हि स्वाधीनपतिका
याः कदाचिदपि संगविच्छेदः इति संप्रदायः । वृजनात् पतिस्वाधीन[illegible] पतिक
या निरुध्यते अन्यथा भर्तरि स्वाधीनत्वमेव न स्यात् भज्येत नेत्तः तथा सर्वथा भ
र्तुर्विदेशागमनात् किं च निर्वेदाश्रुपातनिःश्वासवनविहारादिमदनमहो

सावातिरेकदर्शनात्। नापि अभिसारिकायामेतन्नोवः। अभिसारोत्सवाभावात्।
अंतरूपदर्शनाच्चेति पुलकमुत्परयामः॥ २५॥ अग्रिमेऽति अग्रगण्या विनीयस्य थैः
रसमं अंतरूपदर्शनाच्चेति ॥ सखिप्रिय हुमनिति डिमन्प्रत्ययः। निश्चितगमने प्रेयसि कांते सतीत्यर्थः। हुि २९
टी ८९ श्रमपक्षाद्धिमनिति डिमन्प्रत्ययः। प्रियस्य परेति प्रादेशाः इदं समेत सखुकं प्रस्था
४१ ववनविभज्यापपदहस्तीयसुन्। प्रियस्य परेति प्रादेशाः इदं समेत सखुकं प्रस्था
नमितिप्रयोप्रियगमनस्य तद्वचनापदायायोवकालिकतयेव प्रतीते नायिका
याः प्रोषितपतिकता संभावने विवक्षितप्रत्ययासाधकत्वात् तस्मादत्र विवक्षि
तसाधकं पद्यान्तरं दर्शयितुं यथा दृष्टः कातरनेत्रया चिरतरं बद्धांजलिं याचितः
पश्चादंशुकपल्लवेन विधृतो निर्व्याजमालिंगितः। इत्यालिष्य समस्तमप्यमघ
स्तागंतुं मैव तम्मन्दः पूर्वं प्रारण परिग्रहे दयितया मुक्तस्ततो वल्लभ इत्यादि। प्राप्य
त्पत्तिकत्वोल्लेखनं चेद्परंपरया हृष्टोढः। ल्वटि वसने रुष्यादित्वात् सिद्धः प्रयुक्त

श्चिंत्यः। किंतु प्रवेक्ष्यत्यतिके।तिवक्तव्यो। लृटः सद्वेति स्यात्रादेशः। नवमीनवानोपु
रतोर्थे तस्य पूरणार्थ इति उतिनोनादिति डागमः। टिलोपः उप्र विवक्षितत्वनाम्न्या
सिद्धत्वं इति दर्शनापत्तेर्नक्रमवस्यादिविवक्षातितथाहीति तदेवदर्शयन् तदर्थः
उत्पश्यामहे इत्यत्र तस्य दृष्टकालान्तरप्रेक्षणस्यासिद्धेन त्वेन विरहभयतरलमित्यादेः। यु
क्तेः समनन्तरदृश्यश्यामहे इत्यन्यथासिद्धत्वाभावाद्भेदकल्पनं युक्तमुत्प्रेक्षि
तमित्यर्थः। ऊरुद्वयं नूनः। अथ कस्येवाभिसारिकाशङ्कास्याभिसरणोत्प्रकारार्थ
द्वयमप्यभिधानं तु शक्तत्वादुभयमपि संग्रहणेन तदुत्प्रेक्षितशङ्कास्पदः प्रसव
तियस्य प्रवासं गतस्तु भयार्थप्रतिपादने शक्तत्वात् उभयस्यापि संगृहीता
दन्यथासिद्धत्वेन भेदकल्पने प्रयासापत्तेः कथमुभयार्थप्रतिपादकमिति चे
त् स्पष्टम्। वसतेर्यदा मंतैतु ह्रिषु जार्थे भाष्येति चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थे
वर्तमाने क्तप्रत्ययस्तदा सन् प्रवासस्य संग्रहः। यदा तु भूते तदागतप्रवासस्य

॰ वेयं नायिकेति ननु संकेतस्थलं प्रति भर्तुरनागमनकारणं चिंतयति सा त्के २९

रसमं
टीट ए.
90

तिसिद्धमिदं यथा ॥ भिसरतीति हृतो स्वयमभिसरणात तेव संकेतत्वं नाभिसा
रणे प्रियस्येति यद्युक्तौ तिल्लक्षिनत्वात्र कृते च संकेताभावात्के ग्यमुत्कात्व
मिति चेन्न ॥ तस्याप्युक्तसहत्वे नास्थिरत्वात् तथापि ह्ययमुत्कालदोपि संकेते
भर्तुरनागमने त्वे न संचिंतनत्वमंगीक्रियते तर्हि विप्रलब्धया सह को व्यापार
त्वे नाभेदः स्यात् तत्रापि चेद्यास्तु चिंताभावस्योत्कत्वात् चिंतातुरत्वमस्ति ॥
न च विप्रलब्धायां संकेते प्रियानवलोकमात्रेण चिंतासमाकुलत्व
द्यत्वं उत्काया च संकेते प्रियागमनकारणचिंतनमिति विषयभेद इति
वाच्यं उभयथा चिंतायाः प्रियागमनस्यैव विषयत्वात् तस्मात्संकेत
स्थलमिति तत्र [illegible] णा हेयं तथा च प्रोषितपतिकाया अतिव्याप्तिः ॥
तस्मादेव लक्षणे विधेयं क्वचित्प्रोषितस्य भर्तुर्या विरहोत्कंठिता पुनः
नाना चिंताविर्तकौत्कंठा गाढं तापादिभावयुगिति यत्तु चिरायत्व

दा

ख्यलीकेनु विरहोत्कंठितामतेति दशरूपके उक्तितत्त्वोविनप्रियायामतिव्या
पकत्वादुपदर्शेनचैवमपिविप्रलब्धायाएकव्यापारत्वं एकस्यासंकेतेमर्तुरप्रा
प्त्याचिंतात्रासमान्यव्याकुलत्वमपरस्याः संकेतमंतरापिचिंतानकविवित
र्कव्याकुलत्वमितिभेदात् एतेनचलस्यापिनमान्तत्वादेतत्कालमेवेतिम
तेसंवध्यतेत्र अन्यथासंकेतस्थले प्रतीतिवदतो ग्रंथकारस्यमतेनता
वदुत्कातवशंकाभावात्तन्नापि प्रोषितप्रियात्वंप्रेयसिदेशांतरंकेन
चित्कारेणेनगतस्थितेसतिप्रोषितप्रेयसीत्वंहितत्वेप्रेत्यते चतद
भावात् ॥ [illegible] ॥ कुतश्चित्कारणाद्यस्याः पतिर्देशांतरं गतः
दत्वावधिं भर्त्ता सो प्रोषितप्रेयसी भवेतिति न्यायाच्च ग्रंथकारस्म
तेमालत्याश्चित्तविषयकेमेदांतरमंगीकर्तव्यं अपदेशांतरंवर्तमा

रसमं
टीः ९१
91

नत्वात्प्रोषितभर्तृकैवेयमिति चेत् तदपि न भूयो भूयः सविध नगरी
रथ्यापर्यटं तं दृष्ट्वा भवनवलभीतुंगवातायनस्थायाः गतासा ज्ञातकाम
नवमि वृ रंति मोलती माधवं यत्नाद्धोत्कंठानुगलितलज्जितै रंगकै
साम्यतीत्यादौ माधवस्य दृष्टिगोचरत्वेन प्रवासस्यासिद्धेः तथाप्यावि भे
दांतरत्वेन ग्रहणमंगीकर्तव्यं एवं च कविना नवमी नाधिकेत्यलमु
च्यते किं तर्हि यथान्या सामन्येषामपि भेदानामन्यथासिद्धत्वेन द्वै ९१
नारंतर्याहि न तावदुत्कादिषु समस्वंतर्भावः गतासो हेतुव्यापारद
शानामनागतप्रोषितपतिकायामंतर्भावः भर्तुर्देशांतरं प्रयातत्वा
भावात् संदृष्टे रपि पतेर्मालत्यादेः किमवस्यात्वेन भेदनियम
इति प्रत्यये वयंतु सर्वत्रो मालदूषणेनोत्का तेनैव संग्रह इति वदामः राम:

ढा२

न चोक्तलक्षणे प्रोषितस्य त्वत्कृते माधवस्याप्रोषितत्वेन लक्षणाप्रवृत्तौ
कथमुत्कंठितत्वमिति चेत न वेंच्छ प्रोषितस्य तस्य देशांतरमप्रयातस्येत्य
र्थः माधवस्य चावधिं कृत्वाप्रयातत्वाभावात् प्रोषितत्वं वर्तते एवेत्य
लमतिविस्तरेण तस्मात् प्रवत्स्यत्पतिकाऽप्यपूर्वोत्कालक्षण
स्यैव लक्षणत्वान्नवमी नायिकेति भेदकल्पनं प्रयासायैवेति स्थिते
वयं तु स्वाधीनभर्तृका विरहोत्कंठिता खंडिताऽभिसारिका चेति स्त्र एव
नायिकाः इति ब्रूमः तथा हि प्रोषितपतिकाया विरहोत्कंठितायामं
तर्भावः तल्लक्षणे च अत्यलौकस्य भर्तुर्या विरहोत्कंठया पुनः ना
नाचिंताऽवितर्कोत्कागाढं तापादिमारपुणिता इदं च प्रोषितपति

रसमं कायामपि संभवतीति न्याय्यं। विप्रलब्धा कलहान्तरितयोः खंडितायामं
टी० ८२ तर्भावः। तल्लक्षणं च। सव्यलीके तु मत्स्वेभरवेड यत्प्रागतेपि वा॥ कांते
९२ तापादिकिंकला खंडितेर्ष्यावलीस्मृ नेतिवर्ततरं वेदं विप्रलब्धा कल
हान्तरितयो वासकसज्जायामभिसारिकायामन्तर्भावः। तल्लक्षणं च ८२
कामार्त्ताभिसरेत्कांतं सारयेद्वा मुदान्विता॥ सज्जमाना यथायोग्यकार्ये सा भ
वेदभिसारिकेति। प्रियाभिसारेणा च न्याय्यं वासकसज्जातो। यत्तु स्वाधी
नपतिका कर्ष्यातिमाता वासकसज्जिका॥ खंडिता विप्रलब्धा च तथा प्रोषि
तभर्त्तृका॥ तथाभिसारिका चैव वहत्यष्टौ नायिकाः स्मृता इति मता कादि
प्रत्याल्लिकानुस्फुटसंभवाभिप्राये रोतिज्ञेया॥ अष्टाविनिंन्यूनाधिक

व्यवच्छेद इति दशारूपकारो केचित्त्वमित्यरूपियता॥ प्रकृते तु॥ विवक्षि
तो नव्यमौ नायिकां साधयि लालक्षेयन्नाह॥ लक्षेसां तु। तस्यालक्षेसां
प्रदश्यपतइ नार्थेः। तस्याः पतिरग्रिमेदत्तसादेशांतरंगयायौ एव सा प्रोष्यत्प
तिका॥ स्पष्टं॥ सा प्रोष्यत्पतिकेति सर्वत्राप्युपशब्दपाठः। किंतु प्रवत्स्यत्प
तिकेति सर्वत्र ज्ञेयं॥ किंसा क्रियावतीत्याह॥ अस्याश्चेष्टा॥ काकुवच
नकालरप्रेदासागमनविघ्नोपदर्शननिर्वेदसंतापसंमोहनिःश्वास
बाष्पादयः। स्पष्टं॥ तत्र मुग्धा प्रवत्स्यत्पतिकामुदाहरति। मुग्धा
प्रवत्स्यत्पतिका यथा॥ प्राणेश्वरे किमपि जल्पति निर्गमाय क्षामो
दरी वदनमानमयां चकार॥ आली पुनर्निगतमेत्य पलताति कुंतमु
मत्तकोकिलकलध्वनिमाततान॥ ८२॥ प्राणेश्वरे कौतनिर्गमाय

प्रयाणाय किमपि विरहकातरतया निकेतेन प्रयाणविघ्नकं किंचिदपि जल्पति
पत्कृतिसतीत्यर्थः। क्षामोदरी प्राणानां कंठस्थितता तेन न तत्प्रयाणराहित्यायसी
रसमं मतोक्तिः। कृशोदरी नायिका वदनं मुखमानमयांचकार नम्रीचकार। लज्ज
टी० ८३ याकिमपि न कुमशक्यत्वादिति भावः। तस्यास्तूष्णींभावेपि सखी किमपि ८३
93 चकार तत्राह आलीसखी पुनर्निजनतमिदं सिस्वभालमित्यर्थः। लतानिकुंज
लतागृहमेत्य तीव लतावृन्तलायल्लतोक्तिः। प्राप्य उन्मत्तकोकिलकल
ध्वनिं मत्तपिककलरवं आततान चकार कोकिलनिनादकरणेनायं
वसंतागमं ज्ञातात त्र विरहासहिष्णुर्न प्रयास्यतीति धियेति भावः॥२२॥
मध्यमावचनस्य न्यतिकामुदाहरति॥ मध्याप्रोषत्पतिका यथा॥ गंतुं प्रियेव
दतिनिःश्वसितं न दीर्घमासीन्नवानयनयोर्जलमाविरासीत्॥ आपुलि

नयोः

पिंपठि नुमेसीदृशः परं नुभालस्थलीकिमु कचः समुपाजगाम ॥ २४ ॥ प्रियेकांतेगं
तुंप्रयाते वदति पृच्छति सति सुदृशा दीर्घमायतं निःश्वसितं निश्वासो नासीत् ना
भवत् किं च नयनयोर्नेत्रयोर्जलमंबु अस्र जलमित्यर्थः ॥ नाविरासीत् प्रग
टीबभूव विरहदुःखासहया तेमोहितेनेति भावः किं तर्हि तदा वृत्तमित्यत्राह
परं त्विदमेकं वृत्तमित्यर्थः कचः जातावेकवचनं केशिकं प्रसाद्दृशा मृगदृशः
विरहकातरयेति भावः स्मायुर्लिपिमापुरस्ताल्लिपिषष्ठं नु किमु भालस्थलीं भालप्र
देशं समुपाजगाम ॥ अभसत्सारवाक्यानुर्लिपेस्तत्रवर्तमानत्वादित्यर्थः वस्तुतस्तु
प्रियविरहचिंतयातन्मुखं तया स्म्लानीभूतं यथा गं तु संस्मिप्रिया पि केश पाहि कामि
त्रिभायली भवंती भालपट्टमवतीर्णेति तत्र च लिपिपठनसंभावनेनोत्प्रेक्षिता
नेः ॥ किमु कचः समुपाजगामेति पाठे सचिंतस्याये स्वभावोपतकरं कपालं नयति
तेवंधमुत्प्रेक्षितेति योजनीयं परमयमर्थस्याहृत्वा न समीचीनः पाठः अत्रोत्प्रेक्षा

स्त

स्तमं लेकारः ॥ ८४ ॥ श्रीकृष्णं प्रवत्स्यंतिकामुदाहरति ॥ गोष्ठात्प्रोष्यत्पतिकाया यथा ॥ नाये
मुंचतिस्तु भुवामपि तनुत्यागो वियोगज्वरस्ते नाहं विहतांजलिर्यदुपते प्रार्थयामि
टी०८४ सत्वरं ॥ तांबूलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्यद्बुभिर्दीयते स्यादेतैरेव परत्वतस्त्वि
९५ मुं विषज्वालावली दुःसहे ॥ ८५ ॥ कांचिद्विप्रियं वक्ति । भो यदुपते कृष्ण त्वत्तनुत्या
गोपि देहत्यागोपमः वियोगज्वरः विरहसंतापः सुभ्रुवां स्त्रीणां न मुंचतीत्यज
तियत्नतो न हेतुना विगृहीतांजलिः कृतांजलिरहं प्रार्थयामि स त्वं यथा येवं वद्दू
र्हि ॥ किं तदित्याह तांबूलं कुसुमं पुष्पं पटीरं चंदनं पदीयेवातिवे केतोरंगे
श्लेष चंदनैरिति विश्वः ॥ उदकं यद्यद्बुभिः सुहृद्भिर्दीयते ऽतो हृशे ८६
नैतव्यः तत्सर्वमत्रैवात्र स्यादिहत्वयैः परत्र किमु परलोके पि किं स्वालावे
लोक्याग्नि ज्वालासमूहेनेव [illegible] दुःसहे स्यात विरहेण जनस्यात्र यथा दाह राम:
कं परत्रापि तथैवैकं दोहकं भवतीत्यर्थः स्याद्वैवेति पाठे तदेवैव ज्वालावली

सि हं

दुःसहं किंतु परजा विरहाग्निर्योजनाकृत इति वक्तव्येन वस्तुना तद्वियोगाव
श्यंमन्मारणसाधकः इति ज्ञात्वा यथायोग्यं विधीयतामिति वस्तुध्वनिः ॥८५॥
परकीयाप्रवत्स्यत्पतिका यथा ॥ न्यस्तं पन्नगमूर्ध्नि पादयुगलं भर्त्तुर्विमु
खात्गुरोस्त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतो हेतोर्मया दुःकृतं ॥ अंगारानाश्रितया त या० ८
कानयनयोः कोपि क्रमो रोरवं कुंभीपाकपराभवश्च मनसा युक्तं त्वयि
प्रस्थिते ॥८६॥ कांचित्कांतं वक्ति ॥ हे कांत पन्नगस्य सर्पस्य मार्गे लध्वसो
त्वर्थे: मूर्ध्नि शिरसि पादयुगलं चरणद्वंद्वं न्यस्तं स्थापितं भर्त्तुश्च काल
स्यापि मूर्ध्नि वा द्वो दत्तः त्वदर्थे समया जीवितमर्प्यते या न कोपि गणि
न इति समासोक्तः ॥ किं च गुरोः श्वशुरादेर्भक्ति रितरा पद्वया सामान्येन वि न्पर
भागः भक्ति विभाग सेवायामिति विश्वः ॥ सा पि मुक्तात्पक्का यद्वा भ

रुतम
टीरवप
95
रौरवौ

क्रिः सेवा तदाज्ञाकरत्वं तदर्थे गुरु रौद्रिल्लघूल्लनरत्यर्थः नीतिः कुलमर्या
दा त्यक्ता यया सा कांतद्रुतिम् भुवतः तवहेतोः षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी मया न किं
दुःकृतं दुरितमकारि कातऽहो दुरितदुःकृतमित्यमरः अपितु सर्वम
पि कृतमित्यर्थः हे कांत त्वयि प्रस्थिते प्रयाते सति अंगानां गात्राणां यात
यातनाऽसंरवावेद[illegible]नां यातनातीप्रवेदनेत्यमरः नयनयोर्नेत्रयोः को
पि रोरवस्य नरकविशेषस्यापि रौरवः तस्सेवं धीत्यर्थः तद्भेदास्तपनावी
चिमहारौरवा इत्यमरः क्रमोऽविन्यासः मनस चेतसः कुंभीपाके नरक
विशेषे पराभवः पीडा चेति युक्तं समंजसं पयोचितं इति यावत् तगशी
घ्रं ल्प्सयतेः गतदोषः सुहृद्दुःकृतिनो नरकप्राप्तिः अंगादीनां यात
नादिप्राप्तिः प्रत्येकमपराधिनां दंडत्वादिति भावः अयचेह कांतत्व रौरव एनः

विरहे रागाग्नौ ज्वलतया तनोति तीव्रवेदना नयनयोर्नेत्रयोः कोपि रोरवः फूत्कारश्च
गस्त्वायं रोरवः तस्येदमिति तत् । रुरुस्मसारोहरुन्यंकुरित्यमरः । क्रमः यानः । तदागम
नसंभावनया परितो विलोकनेन मृगस्येव चपलेपस्पर्शस्मामम जीवितं न क्षयो म
विष्यतीत्यर्थः मनसः कुंभ्यां कल्कस्पाप्ताको चिकृत्दशान्यरामवो भवितेति यथाग्नि
नाकुंभे पच्यते तथा विरहाग्निना तप्तायाम तनौ स्थितस्य मनसो पाको भविष्य
तीत्यर्थः । अत्र समासोक्तिरलंकारः ॥२६॥ वसंतं प्रवत्स्यत्पतिकामुदाहरति ।
सामान्यवनिताप्रोष्यत्पतिका यथा ॥ मुद्रां प्रदेहि वलयाय भवद्वियोगमासाद्य
यास्यति वहिः सहसा यदेतत् ॥ इत्यंगनि गंधविगलेन्नयनांबुधारा वारांगनाप्रि
यतमं करयोर्वभार ॥२७॥ काचित्कोतवकितो हे कांत वलयाय कंकणाय तद्र
क्षणाय इत्यर्थः । मुद्रां अंगुलीयकं प्रदेहि वितरयेतो हेतो अयं वद्वियोगं त्वद्विरह
मासाद्य प्राप्य सहसा अकस्मात् एतत् कंकणं बहिः करादित्यर्थः यास्य
ति पतिष्यतीति तदावरस्याभूतत्वेन रक्षोरणार्थं मुद्रा वितरेत्यर्थः । यद्वा यदेतद्

दुर्वल्लयेत त्वत्सहसा पतिष्यतीति वल्लयीकरणार्थं सुदूरप्रदेहीत्यर्थः । इत्येनिगद्यो
क्ते विगलन्नयनांबुधाराभिः पतदश्रुपूराकुलिमत्वेनेति भावः । वाराङ्गना वेश्या
रसमं प्रियतमं कांतं करस्थो विभारदक्षे । भीहीभ्रुकुवामित्यामाविकल्पिततान्नदमावेरूपं ।
टी० ९६ ८७ ॥ एवमनुरूप्यात्तमत्वादि भेदो लक्षयति ॥ अहितकारिण्यपि प्रियहितकारिण्यु ९६
96 त्तमा । अस्या उत्तमेव चेष्टा ॥ तद्यथा ॥ स्पष्टं ॥ उत्तमामुदाहरति ॥ तद्यथा ॥ पतिः
शयनमागतः कुचविचित्रितोरस्थलः प्रसन्नवचनाम्रतेरयमतर्पि वामभ्रुवा ।
अर्चर्चि सुभगस्मितद्युतिपटीरपंकद्रवैरपूजि विलसद्विलोचनचमत्कृतैरंबु
जैः ॥ ८८ ॥ कुचाभ्यां विचित्रमालेखितउरस्थलं वक्षस्थलं यस्य सः सपत्न्या आ
लिंगनेनेति भावः शयनं स्वतल्पमागतः प्राप्तो यः एवंसापराधोपि पतिः कांतः
वामभ्रुवा सुंदरभ्रुवा वामेस्वभ्रमतीपचद्रविराचातिसुंदरइति विभ्रमः । प्रसन्ना
निप्रसादपराणि वचनानि वाक्यान्येवामृतानि तैरर्पितप्रराणीतः किंच । सुभगा
याः स्मितद्युतिः सैव पाटीरपंकद्रवाश्चंदनद्रवास्तैरचर्चि चर्चितः किंच विलस

तीक्ष्णादपरे विलोचने च तत एव चमत्कृतानि मनोहराणींदीवराणि कमलानि
नेत्रपूर्तिः। अञ्चितः अत्र सागसि प्राप्तोऽस्वरे ति तिः कपटव्यापारेणास्या उत्तमत्वं
देहि कंदर्पौरे वधूजायाः प्रकृतत्वरूपे यथे समंजसत्वाच्चमत्कृतेति रत्यसमीची
नः पाठः ॥८८॥ मध्यमां लक्षयति ॥ हिताहितकारिणि प्रियतमे हिताहितचे
ष्टावती मध्यमा ॥ अस्यास्तु व्यवहारानुसारिणी चेष्टा ॥ मध्यमायाः व्यवहारे
हिताहितरूपं अनुसरति तच्छीलेति। सुप्यजातावितिणिनिः। न च सुपि स्थइ
त्यतः सुपीत्यनुवर्त्तमाने सुप्ग्रहणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन णिनिना कथं भाव्य
मिति वाच्यं सुप्ग्रहणस्य केवलोपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वात् अन्यथा वा मनोजीता
विति प्रस्नेव्रालरणानां पंत्र्यपि तेति प्रत्युदाहरेत्। अग्रादुपसर्गत्वात् प्रयुक्ते च
महीकाव्ये ॥ सकर्मकः कर्मस्तुतानुबंधीति र च वेशापि भ्रमरैः कुसुमानुसारि
णि रिति। यद्यपि सुपि स्थ इत्यतो अनुवर्त्तमाने सुप्ग्रहणं सन्तु हिषेति सूत्रस्योप

सर्गग्रहणेनानापसर्गोर्थमितिज्ञापितंस्तुप्यतज्ञानाविति नुस्तुप्रग्रहणंस्तुभ्यमात्रावि ष
यमिति उक्तं च भाष्यकृता स्तुपीतिवर्त्तमाने पुनः स्तुप्रग्रहणं किमर्थं अनुपसर्गा इ
रसमं त्येवं तदनुक्तं न इदं स्तुभ्यमात्रे यथा स्यात् उदस्तासीत्सापइति ॥ मध्यमास्तु दाहरति ॥ ८७
दो ८७ यथा ॥ कांते सागसि कंचुकस्पर्शितया साचीकृतग्रीवया मुक्ताः कोपकषायमन्म
97 थशरक्रूराः कटाक्षांकुराः ॥ सा कूजितदरहासकेसर वचोमाध्वीधारालसा प्रीतिः क २५
ल्पलतीव का च न मया ह्लादाविकृता तु सुवा ॥ ८९ ॥ सागसि सापराधे प्रियकांते प्रि
यकंचुकस्पर्शि चोलस्पर्शाजिसां त्वन मकृते वेत्यर्थः । साचीकृतग्रीवया वक्री
कृतकंधरया तया नायिकया कोपेन कषायारक्ता अतएव मन्मथशरक्रूराः
उद्धतकंदर्पबाणकठिनाः कटाक्षांकुराः अपांगविलोकनकूटास्तु मुक्ताः प्रेरि
ताः किंच साकूतेसाभिप्राये चाटुकारिणीत्यर्थः दरई षद्धासो हसितंप्रसादेने
ति भावः । स एव केसरं किंजल्कोयस्मिन्नेवं विधं यद्वचोवचनं तदेव माध्वीकं

मधु मधुमाद्वीकमद्ययोरित्यमरः। तस्य धारा प्रसृतिस्तया लसा निर्भराकाव
नापूर्वा कल्पलतानानामनोरथसंपादकत्वात्कल्पलतेव कल्पलता प्रीता रति
स्तत्पुष्कवारस्य चुंबामहादानीकृता वितरितेत्यर्थः। प्रीतेराधिक्येन दानस्य
महत्ता। कल्पलतापि सखे...रमधुप्रसृतिनिर्भरा भवति। दरहासकेसरवचो
माद्वीकधारालसति पाठे दरहासके इति प्रियविपोवर्तां दरंहासायस्य तस्मि
न्नसौ माधुर्येन च वचःचंद्र इति परं लितयं प्रियहासस्यानुपयुक्तमानत्वादसमी
चीनः पाठः॥२९॥ अधन्यांतो यति। हितकारिण्यपि प्रिये हितकारिण्यप
धन्या॥ एवैव च निर्निमित्तकोपना चंडीत्यभिधीयते॥ अस्याः निकारं कोप ए॰
त्वादधन्यैव चेष्टा॥ निर्निमित्तमपराधादिकं मंतरापीत्यर्थः। कोपनाकोपव
तीत्यर्थः। चंडी। चंडीकोपन स्त्री पुंसमनोनिति विश्वः। स्पष्टमन्यत्। अधन्यामुदा
हरति तद्यथा॥ प्रस्थाने न वयः करोति कमलच्छायामुखांभोरुहे श्रीखंडद्र
वधारयासिशिरयामार्गं पुरः सिंचति॥ तस्मिन्प्रयासि विद्रुमद्रुवनदीरिंग

रसमं
टी ९८
98

तरंगमभीयांतलक्रांतसरोजपत्रसुदृशा भूयो दृशाकुध्वासि ॥९०॥ प्रस्थाने पुष्पावच
याद्दिनिमित्ते प्रयाणे तत्र कुत्रांभोरुहमुखकमलेयः कमलच्छायां कमलेनातपवा
रणं करोति तन्मुखस्यातपवारणं जातमित्येतिभावः ॥ किंच शिशिरया शीतलया श्री ९८
खंडद्रवधारया चंदनद्रवधारया पुरोग्रमागे सिंचति हे सखि तस्मिंस्तादृशे प्रेय
सि प्रिये विद्रुमाणां प्रवालानां संबंधी यः विद्रुमो वल्लकी दंडे प्रवाले बालपल्लवे
इति विश्वः द्रवो निर्झरस्तस्य यानदीतस्यां रिंगंतः स्खलंतः पतंगाः ये ऊर्मयस्तेता
भिर्भ्रमग्नावर्त इतियावत् । स्यादावर्तोंभसां भ्रम इत्यमरः ॥ भ्रमइतिपाठः ॥
तत्रचंद्रोतभ्रमरागतत्तत्रतएवक्रांतंग्लानंयत्सरोजपत्रंकमलपत्रंतत्सदृशाम
मातपादृशादृष्ट्याकुध्वासि कोपं प्रकटयसीत्यर्थः अत्राधमत्वं स्फुटमेव अत्रो
पमालंकारः ॥९०॥ विस्तारमियायाप्रत्येकमेतासामुत्तममध्यमाधमभेदानोदाह
ताइति ॥ ग्रंथविस्तरभियेत्यर्थः प्रत्येकमेतासां यावतीनां भेदप्राप्तिस्तावती
नां सर्वासामित्यर्थः ॥ इतिरसमंजरीविकासे गोपालाचार्यविरचितेमुग्धित्रे

दासखं कुसुममिदं विकसितमास्वादयंतु रसं रसिकाः॥ ७॥ एवं नायकान्निरूप्य तत्स
ख्यादिसहायिनीरपि निरूपयन्सखीं लक्षयति॥ विश्वासविश्रामकारिणीपार्श्व
वर्तिनी सखी॥ विश्वासो विश्रंभणं॥ विश्रामः खेदनिवारणं विश्राम इति वृद्धि
श्लिष्टत्वात्॥ सा किं क्रियावतीत्याह॥ तस्या मंडनोपालंभसिक्षापरिहासप्रभृती
नि॥ मंडनं प्रसाधनं॥ उपालंभनं सनिंदोवक्रव्यविशेषः॥ शिक्षा उपदेशः॥ परिहा
स उपहासः॥ तत्र मंडनमुदाहरति मंडनं यथा॥ स्नानकनकमहीधरोपकं
ठे प्रियकरपल्लवमुल्लसत्प्रमोदं॥ रहसि मकरिकामिषाल्लिखंती कमलमुखी
कमले स्तने जघान॥ ९१॥ स्नानरूपकनकमहीधरः सुवर्णगिरिशृं
गं तदुपकंठे तन्निकटे मकरिकामिषाद् दूतीकरचनाविशेषव्याजात् हस्तमुल्लस
त्प्रमोदं सकंटकं प्रियकरपल्लवं कांतपाणिं लिखंती चित्रयंती सखी कमल
मुखी कमलेः क्रीडाकमले जघान ताडयति स्म कौतुकेनेति भावः॥ ९१॥ उपा

रसमं
टी९९
११

लेसमुदाहरति ॥ उपालंभो यथा ॥ सौंदर्ध्यानैर्मुखरितदिशः श्रेणयस्तोयदानां धारासारैर्धर
लर णीवैये सर्वतः प्लावयंति ॥ तेन स्नेहं वहति विपुलं मत्सखी युक्तमेव त्वं निःस्नेहो यदसि तद
दं नाथ मे विस्मयाय ॥ ९२ ॥ सौंदर्ध्यमनारतं ध्यानैः स्वनैः ॥ ध्वनिध्यानरवस्वनाः इत्यमरः ॥ मु
खरिता वाचालिता दिशः ककुभो यैस्तैः तोयदानां मेघानां श्रेणयः समूहाः धारासारै ९९
र्धारापातैर्धरणीवलयं भूमंडलं सर्वतः परितः प्लावयंत्यार्द्रीकुर्वंति ॥ हे नाथ पते नांत
हेतुना मत्सखी युक्तमबाधितमेव विपुलं सातिशयं स्नेहं प्रेम प्रेमा स्नेहो हार्दमि
त्यमरः ॥ वहत्यंगीकरोति तादृशमेघागमदर्शनेन मद्दूरस्थः प्राक्कुवन्नपि लवेनैव कांतः
समागमिष्यतीति धियेति भावः ॥ मेघागमे कोपि प्रियामपहाय तिष्ठतीति युक्तं ॥ हे नाथ न४
स्वामिन्नत्र काले प्रिय त्वं निःस्नेहः प्रेमरहितस्तदिदं मे विस्मयाय आश्चर्याय एतादृशस्या
नुरागेपि जने भवानेव निरनुराग इति कथं तव प्रिय त्वं इति विस्मयः ॥ शिक्षा यथोदाह
रति ॥ शिक्षा यथा ॥ सानंदमालि वनमालि विलोकनाय निर्गच्छ कुंजमिति किंनु

विचारयेथाः ॥ जोकारि रोमन धुलिहो दिवसे भ्रमेति रात्रौ पुनश्च पलचंचुपुटाश्चको
राः ॥ ९३ ॥ कांचित्सखीं वक्ति ॥ हे सख्यालि सखि इति सानंदं वनमालि विलोकनायकमद
श्रीनायकं तं निर्गच्छ प्रयाहि । किं तु विचारयेथाः विवेचय । किं विषयस्तत्र विचार इत्या
ह ॥ तत्र जंकारि रोमापि राप्रिसौ मधुलिहो भ्रमराः दिवसे दिने भ्रमंति चरंति रात्रौ पु
नश्च पलचंचुपुटाः चपलानि चंद्रिकामृतास्वादनलालसानि चंचुपुटानि येषां ते
चंचुस्त्रोटि रूमेसमइत्यमरः ॥ चकोरास्त्यांत्नां प्रियाः पक्षिविशेषा भ्रमंतीत्यर्थः अत्र
चकोरमधुलिट् शब्दाभ्यां गानाद्धारयान् चुंबनादिव्यापारतरूराप्रतीतिर्ध्वनिः ।
तथा विभ्रमस्था गमिष्यसि चेत्सुखेन गच्छेत्यर्थः ॥ ९३ ॥ परिहासमुदाहरति ॥ परिहा
सो यथा ॥ आगारभित्तिलिखितासु निवेदयस्व कः संप्रमोदरासु मूर्त्तिषु लोकयन्तुः ।
इत्थं सखीजनवचः प्रतिपद्य सद्यः सीतास्मितं च कृतिमिरुत्तरयांचकार ॥ ९४ ॥ आगा
रभित्तिलिखितासु भवनकुड्यालिखितासु । भवनागारमंदिरमित्यमरः ॥ लोकय
न्तुः लोकनाथस्य विष्णोर्दशासु मूर्त्तिषु मत्स्यावतारेषु सप्रमः कः इति किं सेऽकः इति
निवेदयस्व कथयेत्थं सखीजनवचो वचनं प्रतिपद्यावगम्य सीता जानकी स्मित

प

रससमं टी १०.. 100

धूर्ताभिहास्यकौतिभिरुत्तरयांचकार ४३ तस्माचरव्यो हासेन लज्जायुक्तेन मह्यैवमुत्तरितं।
९४ ॥ परिहासप्रसंगेन प्रियकृतपरिहासमप्युदाहरति ॥ सरव्याः परीहासवत्प्रियस्या
पि परिहासो यथा ॥ अकृतसंज्ञया दिशामितन्निविसरवी नेवाश्रमितिरिलंविहस्य सुरवैरत्ति
भावमारो ॥ राधा विराघदत्ता नवैताद्दूयमाना विवाद्य सावदनमानैर्यांचकार ॥ ९५
हेतन्निवसरिवसरवी वयस्यांचूसंज्ञया चूसंकेतेन दिशासिन परंवाग्निवेचोभिदिश १००
सो) त्यर्थः विहस्य हसित्वाकुरवैरि(ए)मुरारे भावमारो वदति सति राधा नायिका
चितायातिशायेनेरदन व्रतांदूयमाना विबाधवांदंतदातक्लिश्यमाना विबाध
रावचनं सुरवमानमयांचकारस्तश्री चकार अत्रेदं तद्धतप्रकाशतेन परिहास
इति ॥ ९५ ॥ प्रियपरिहासप्रसंगेन प्रियापरिहासमप्युदाहरति ॥ प्रियपरिहासव
त्प्रियाया अपि परिहासो यथा ॥ दिव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौलौ कथं पावक
कोदिव्यं तद्धि विलोचने कथमहिर्दिव्यं सचांगे तव ॥ तस्माद्द्यूतविधौ त्वयाद्य मु
षितो हारः परित्यज्यतामित्थं शैलभुवा विहस्य लपितः प्रातुः शिवायास्तु वः ॥
९६ ॥ गौरी दिव्यरूपशपथवादेन हारग्रहणमनुनयंतं शिवं वक्ति ॥ हरशमो वापि ज

त्यै

लं दिव्यं शपराविशेषः कथं यस्मागुदकपूर्णो नीचो याति यत्प्रपः यतः कारणान्सुर
धुनी मौलौ किरीटे यस्य मंदाकिनी शिरसि वहति तस्य कपर्दं तल्लं दिव्यमित्यर्थः ॥
पावको वह्निरपि कपर्दि दिव्यं यतस्तादृग्लोचनं नेत्रं यस्य नेत्रे वह्निं बिभर्ति तस्य कथ
मग्निर्दिव्य इत्यर्थः । अहिरपि सर्पोऽपि कपर्दि दिव्यं सत्सर्पोऽङ्गे देहे यः सर्पभूषणास्त
स्य कपर्दं सर्पदिव्यमिति एवं निरूप्य पारयति । भो किं न वतस्माद्भूतोरयभूतवि
धौ भूतसंसर्गात्सकलं त्वेषु चितश्चारित्रेतो हारेषु कालं रूढवराः पवित्रमत्यंतो उसंप्रकारे
ण शैलसुतापार्वत्या विहस्योपहस्य लंघितउक्तः कोऽसुरीश्वरः नोस्माकं वक्तुवचन
स्य पात्रीवित्युस्मद्दोन स्पादेशः शिवाय कल्याणाय पास्तु स्वः अयं संज्ञि वंभदूमित्यमरः
॥ ८६ ॥ सखीनिरूप्य दूतीलक्षयति ॥ दूतव्यापारपारंगमा दूती ॥ दूतकर्मभावो वा
दूत्यं दूतस्य भाव कर्मणी विप्रत्ययः इयतैर्व्यापारं वगेते व्यापारपदप्रयोगा
न्यथैः । यद्वा दूतवरिणाम्या चेति भावेयत्र ॥ पारंगमा पारंगच्छतीति पारंगमेत्तिगमे
रोपसंख्यानिकः स्वचक्षेरूढिहिघदजेत स्वेतिमुम् । सा किं क्रिया वतीत्याह ॥ तस्याः
संघटनविरहनिवेदनादीनि कर्माणि ॥ संघटनं मेलनं । तत्र संघटनमुदाह

रसमं
टी० १०१
101

रति ॥ संघट्टनं यथा ॥ अंचति रजनिरुदंचति तिमिरमिदं दूति चंचति मनो
भूः ॥ ३ ॥ केन त्यजतु युक्तिं विरचय रके मनस्तस्मिन् ॥ ९७ ॥ काचित्प्रिया
नयनकृतप्रतिज्ञां दूतीं वक्ति हे दूति रजनिः रात्रिरंचति गच्छतीति किं १०१
चति तिमिरं तमिस्रं २ दं ३ दंचति ३ उकृष्टं तिताव ता किं फलितमित्याह मनोभूः
कंदर्पश्चंचति नृत्यति गीवासा घनसिद्धिमुदेति भावः तावता किं कथ
यसीत्याह हे दूति न दृशीक रस्ता समये मदुक्तेमदग्रे त्वया प्रतिज्ञातेन
न त्यजामि स्मिन्ध्यतः किंचिदपि मानं चेतयथः ॥ स्मृ तेन त्यक्तोसि सत्यं परंतु
विस्मरिष्यसीत्याह तस्मिन्मुकेमनस्त्वतोरकमासके विरचयमन्यथोपेक्ष
याविस्मरिष्यसीति गुरुतानिकां कुर्वतीगकूत्यर्थः ॥ ९८ ॥ विरहनिवेदनमुदा
हरति ॥ विरहनिवेदनं यथा ॥ नवकेदंडमुखोज्वलदीपकलिकाधात्राधरामेउ

तिर

केनस्यां दैववशाद्दशापि चरस्या प्राप्य समुन्मीलति॥ तद्भ्रमः क्षीरसानतेन
सहसा श्रीहस्तनिक्षिप्यतां स्नेहस्तत्रयपातपानं भवति त्रैलोक्यमे
धेनमः॥१९८॥ काचिद्धस्तं वक्ति। भोहस्त चंद्रमुखी राधा गोपिकाधरामं
डलेरसामंडले प्रदीपकलिकादीपज्योतिः कलिका च कैकैता। स्वल्परोति
रोधः च कइतिकर्षे शिरासिद्धू किंतावतेत्याह दैववशाद्दैवयोगात्रस्यां राधा
यां चरमांतिमापि दशा ग्रेनावस्था तस्यैः। इयत्कालमिदं स्कृत मेवयद्द
शामावस्थाति सापीदानीं तत्रानुभूयत इत्यपि शब्दार्थः॥
प्रायो वाहुल्येन समुन्मीलति समुदेति प्रकृतं किमित्याह॥
ततो हेतो न तेनननत्रेरसा क्षीरसोपलक्षिता इत्यर्थः। प्रकृतं व

क्ति ॥ श्रीकृष्णसहस्रांशुरहस्यशिविकास्मिकमित्यर्थः तत्र राधादी
रसमं पिकायां स्नेहः प्रेम तथा निक्षिप्यतामासज्यतां यथाऽदः एतत्त्रैलोक्यं
टी १०२ चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् त्रैलोक्यं लावण्यापरूपपदार्थादर्शकेन भवति १०२
102 संपद्यते राधारूपदीपकलिका निर्वाणता सति न कोऽपि सौंदर्यं क्वापि
पश्येदिति स्नेहदानं न त्रभवति विधेयं त्वयेत्यर्थः यथा भाजनादौ दी
पकलिका चरमदशायां वस्थिता स्नेहाभावेन निर्वाणं याति स्नेहदानेन
पुनः सज्जिता प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९८ ॥ इति रसमंजरीविकासे गो
पालाचार्यविरचिते मुग्धिकास्वरव्यादिवर्णिकुसुमं विकसितमास्वादयंतु
रसं रसिकाः ॥ ८ ॥

एवं नायिका निरूप्य नायकं निरूपयितुमवतारयन्नाह ॥ शृंगारस्योभयनिरूपणी
यत्वान्नायको निरूप्यते। उभयनिरूपणीयत्वमुद्दीपनस्य तत्साधारणत्वे
पि अन्योन्यानुरक्तत्वात् तं तामभावावेद्यमान उभयप्रकाशनीयताभावादी
श्वरस्यापि पूर्वं महाकविकृतगोप्यविप्रलंभवर्णनमनुचितमिति वाच्यं
परस्परापेक्षाभावस्य सत्त्वात् प्रकृते ईश्वरापेक्षायां प्रागभावस्यैव सत्त्वात्
तथा च शाठ्य प्रिय निष्ठापकोक्त्या विरहवर्णनमनुचितं भवतीत्यलमिति वि
स्तरेण। नायकमपि विभजते ॥ स च त्रिविधः। प्रकारमेवाह ॥ पतिरुपपति
र्वैशिकश्चेति ॥ उपपतिर्जारः जारस्तूपपतिः समावित्यमरः। वेशभवावे
श्यादिगादिन्यायत् वेश्यानिरतो वैशिकः तत्र निपुण इति ठक्प्रत्ययः। तत्र
पतिं लक्षयति। विधिवत्पाणिग्राहकः पतिः॥ अग्न्यादिसाक्षित्वेन तत्पर्यः।
पतिमुदाहरति ॥ त्वं पीयूषमयूखसुंदवच्छिरारस्निग्धोन्तुधासौ करात्तं
मोगींद्रविलंबसे किमु फणानौगेः शानैवीजयतस्त्व वाहिनि किं सिंचसलि

रसमे टी १.२ 103

लो रंगे: शिरीषोपमे: सयं शैलसुताकठोरमहस: कांत्याप पिस्सन्निति॥९९॥शि

वोव ह्नि हेपी यूषसमयूखाम्रतकिरणाच्च इपीयूषममतेसुधेतमरः। किर

णोस्रमयूखांशुरित्यमरः। शिशिरा: शीतलाः स्निग्धाः सांद्रास्निग्धेतुमसृणो १.२

तिसांद्रः इत्तिरान्द्वाशीवे॥सुधासीकरान्नमतलवान्मुंचविसृजकिंच भो भो

गौ इन्दु: पर रा जकिमुवितंवसेविलंवंकुतःषौकित त्कणांमोगेः करगिवि

स्तारैः श्मेमें दंवीजयवायुमुत्सृज। किंच भोसर्वरीश निस्वंरंगेस्त्ली

लैः पयोभिः सिंचपतिकुतः किमर्थमेवमुपदिश्यतइत्याहसयंशैल

सुता पार्वती कठोरमहसउग्रतेजस: कांत्यादीप्त्या०प्पियव्लाङ्निति

शिरीषोपमैः शिरीषपुष्पसदृशैः रंगैर्गात्रैः लोव्याति ग्लां प्राप्नोति गो २

यी:सर्वेष्ववयवास्तिमतेजसःकांत्याग्लानिंतां किमहं प्रापिष्यमिति:

तथैवस्पीयतेकिंतुपालिहृत्त्वरयापतिविघ्नेयंस्त्यर्थः यद्वा हेशिरी

योपमल्लिकेतासयं शैलसुतेति जोऽयं ॥ ॥ परमार्थिविभजतो ॥ ह्यनुकूलदाक्षिण्य
ष्टशाठभेदात्त्यतिस्त्रनुत्स्थानन्नानुकूलं दयति ॥ सर्वकालिकं परांगनापराङ्मु
खत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः ॥ सर्वकालेभवं सार्वकालिकं स्त्रध्या
त्मादित्वाठ्ठं सर्वकालमनुरक्तः कदाप्यविकृतस्त्यर्थः सर्वकालमनुरक्तस्त्व
वोक्तोदक्षिणेतिव्याप्तिरतोन्यद्विशेषणं ॥ अनुकूलमुदाहरति यथा ॥ हे प्रियत्वं
भवयोमल्लाद्दिनमणौत्वं शैलसमंगनोवुत्त्वंव मेनलघुताप्रयाहि पवनत्वं
स्वेदमुत्सा यगमान्निधाय पदं उकावननिगरेभिनरोछमागोद्धहि सीतासो
ष्णापूनंनयासहयतोनिंगी तुत्वंकेठते ॥ १० ॥ स मोवृत्तिः हे प्रियेमे दिनि
त्वंकोमलापेलवाभवकिंच दिनमणौ उस्मरूपमेप्रद्योतने दिनमणिरि
त्यमरः ॥ त्वं शैत्यं शीतलत्वमंगनोकुरु हे वत्से मार्गे त्वं लघुतामल्पतांप्र

याहि प्राप्नुहि हे पवन यायो तं त्वं खेदं परिश्रमं उत्सारय निवारय हे देडका वनु गिरे
देडवा यारा द्वास्याऽधिष्ठितेय नंदुकारण्य मिमल्यर्थः तत्र संवेधि न्विरे पर्वे सैर्वाग्नि
रसमं टी १०४ धान्नै कदाग्रयागीत्कुरां वे चमार्गा द्वहि निरोध मार्गं परित्यज्य दूरं ति इत्यर्थः॥ १०४
किमित्येवमुपदिशय तद् इत्याह यतो हे तोरसो सीता जानकी मयोवने जिगमि
104 षुरित्यर्थः॥१०४॥ दाक्षिण्यं लक्षयति ॥ सकलनायिका विषयक समस्नेह
ज्ञानुरागो दाक्षिण्यं सकलनायिकाः समस्नेह तोनुरागो यस्येति इत्यर्थः॥
सर्वत्र समानुराग इत्यर्थः यथेतस्य संप्रदाय विरुद्धत्वं युक्ति वाधितत्वं च तथा
च दक्षिणरूपकं दक्षिणो यः स्यादसौ हृदयं परतीत राघवेन्द्र योन्यस्या सुहृदयवर्तते मा
नाङ्गीकारेणानुरागस्य समत्वामङ्गीकारे रा किं च एकस्यानेकासुरतीत रामः
रती रसाभास इति राज्ञीते स्थिते रनेकास्वेकानुरागानङ्गीकारेण चेति

कथाविषयप

तथास्य समर्थेन व्रतपाख्यानरूपविचारविषयोऽस्ति विस्तरभिया नोल्लिख्यते ग्र
न्थेणमुदाहरति ॥ स तत्तु स्फुरतीति पद्यद्वयं ॥ सहस्रमक्षिद्वयं कथयन्तु विनि
वेशयामि इत्याकल्यानयनांबुरुहेनमीलयरोमांचितेन वपुषास्थितमच्यु
तेन ॥१-१॥ कृतः सखायेवर्त्ति हि स एव पद्यद्वयमेतस्मिन्नेव ग्रन्थे स्फुर
तिविलसतीत्यत्र अक्षिद्वयं कुत्र निवेशयामीति कथयनेत्रयोस्तावदिदंद्वंद्वं समु
दितासु सहस्रसंख्यासु समानरागासु कामिनीषु कंपंकारं युगपन्नैवेष्य
मितिविप्रतिपत्तौ प्रश्न इत्यर्थः इत्याकल्यैवेतिवैप्रतिपत्तिकमर्थे
सर्वार्थपरिहार्यविचार्येनयनांबुरुहेनिमील्यमीलयित्वावपुषादेह
नकरणेनरोमांचितेन संजातरोमोद्गमेनाच्युतेनास्थै पद्यद्वारोमांचितेत

ने१ न१ ना२

नवपुषोपहलिङ्गितैर्नाच्छतैः कृतेन स्थितं ॥ भावे प्रत्ययः एतेरेकत्वानवस्थाया

स्य काव्यस्य नीरसत्वं चिंत्यं ॥ एवमेव प्रियस्पृश्यति कामपि चुंबति कामपीत्यस्या

रसस्य नीरसत्व पि नीरसत्वं मन्यंते ॥ स्नाता तिष्ठति कुंतलैराधिपस्तु वारो [illegible] ज्ञस्व स्तुपूतेरा १०५

105 श्रीरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्यापि च ॥ इत्यत्र तं पुरसुंदरी प्रति मया वञ्चायित्ता

पितेदेवेन प्रवृत्तिस्मृत्य मनसादृत्वा स्थितेनाद्भिः कादंत्यादौ तु कमलायामेवा

नुरागः इति तेरेकत्वावस्थितत्वेन नीरसत्वमिति केचिन्मन्यंते ॥१०२॥ [illegible]

भूयो [illegible]यातैर्निःशंकः कृतदोषोपि भूयो निवारितोपि प्रश्रयपरां [illegible] भूयः इति ५८

भूयो बहुवारं बहोर्लोपो भूच बहोः निःशंकं निर्भयं कृतदोषोपि कृतापरा

धोपि भूयो निवारितोपि निवारितोपि भूयः प्रश्रये विनये परायणा [illegible] चि

तो [illegible] हारे [illegible] कमलयोर्द्वारतो वारितोपि

स्वापेक्षां त्वा पुनरुपगतो दूरतो दत्तदृष्टिः ॥ तल्पोपान्ते कनकवलयं मुक्तमन्वेषयं
त्या दृष्टोऽध्वगः पुनरपि मया पार्श्व एव प्रसुप्तः ॥१२॥ हारे मुक्ताकलनतामिंकरक
मलयो वेड्डोपिलब्धोपि किंच द्वारतो द्वारान्तवारितोपि न्यवृततोपि स्वापनिद्रां
ज्ञात्वा संभाव्य पुनरुपगतः ततश्च दूरतो व्यवहितत्वेन दत्तदृष्टिः प्रेरितदृष्टिः स्व
द्रावजिज्ञासयेति भावः ततोपि तल्पोपान्ते शयनीयप्रान्ते मुक्तं आवेष्टितं रा
ल° त्रौ नालंकृतास्मि त्यादित्यागमो लब्धादिति भावः ग्रहो मुक्तं तावत्तापि तत्स्पर्शनीय
यस्योविरहात्तनुत्वोत्पत्तेकराग्रलितमित्यर्थः कनकवलयं स्वर्णकटकं
क्रान्वेषयन्त्या गवेषयन्त्या मया पुनरपि पार्श्वे प्रसुप्त एव वानेीकृत एव धृष्टो निः
शंकः स नायको दृष्टः इति कापि सखीमुक्तवती ॥१२॥ द्राक्षेलन्द्रयाति ॥ का

मिनीविषयकाष्टपदुः॥ शठः॥ प्रौढमुदाहरति॥ यथा॥ मौलौदामविधायभा
लफलकेव्यालिख्यपत्रावलिंकेयूरंभुजयोर्निधायकुचयोर्विन्यस्यमुक्तास्रजं०
रसमं टी१०६ विश्वासंसमुपार्जयन्मृगदृशः कांचीनिवेशच्छलान्नीविग्रंथिमपाकरोति १०६
मृदुनाहस्तेनवामभ्रुवः॥१०३॥ मौलौशिरसिदाममालांविधायकृत्वाभा
106 लफलकेपत्रावलिंव्यालिख्यविरचय्यभुजयोःकेयूरंभूषणंनिधायास
ज्ञकुचयोःस्तनयोर्मुक्तास्रजंमुक्तालतांविन्यस्यमृगदृशोहरिणीदृशः
मायंवेचयोदितितत्र्कियद्यधानत्वादिभावः।विश्वासंविश्रंभंसमुपार्जयन्नुत्पा राम:
दयन्कांचीनिवेशच्छलाद्रसनायाःस्थापनव्याजेनमृदुनानिभृतेनहस्ते
नवामभ्रुवःकुटिलभ्रुवःनीवीग्रंथिमपाकरोतिपरिहरतीतिरिरंसयेतिभावः॥

ति३ ति१

सागसानीवीमोचनस्यतदपिप्रियस्यकर्तृत्वात्धृष्टविप्रियकारित्वंनायकउत्तम
मध्यमाधमत्वेनदक्षिणशठधृष्टइतिनिरूपणीयत्वव्युत्क्रमस्यधृष्टःशठ
इत्यसम्यक् ॥१०३॥ उपपतिंलक्षयति ॥ आचारहानिहेतुःपतिरुपपतिः ॥ आचा
रस्यशास्त्रोपदर्शितमार्गस्यहानिहेतुर्नाशहेतुरित्यर्थः ॥ तमुदाहरति ॥ यथा ॥
शंकाशृंखलितेनयत्रनयनप्रान्तेननप्रेक्ष्यतेकेयूरध्वनिभूरिभीतिचकितंनो
यत्रवाश्लिष्यते ॥ नोवायत्रशनैरलंमदशनैर्बिंबाधरःपीयतेनायत्रापिपि
धीयतेचमणितंतत्किंरतंकामिनोः ॥१०४॥ यत्ररतेशंकाशृंखलितेननिबद्धेन
नयनप्रांतेननेत्रप्रांतेनप्रेक्ष्यतेविलोक्यतेयत्रवाकेयूरध्वनिनाभूरिभीतिबहुभी
तिः अतएवचकितंभयचपलंनश्लिष्यते ॥ किंचयत्रवाअलंलग्नदशनैरत्यर्थंकरदं
अतएवशनैर्मंदंबिंबाधरोनपीयते किंचयत्रवामणितंरतिकूजितंनपिधीय
ते ॥ नाच्छाद्यते ॥ सर्वमिदंप्रच्छन्नकामितादित्यर्थः ॥ कामिनोःस्त्रीपुंसोः ॥ तत्किंर

तेसार्द्धं संयोगः यत्रैतादृशो चेष्टितं तन्न भवतीत्यर्थः ॥१०६॥ उपपतिरप्युक्तभेदैरनेकविधं
इत्याह ॥ उपपतिरपि चतुर्धा ॥ अनुकूलादिभेदेन चतुःप्रकार इत्यर्थः । त्रिधेति वक्तुं
अनेकनायकस्यानुकूलत्वायोगात् ॥ अयं च त्रिविध इत्याह ॥ परंतु सं... तत्र नियतम
रसमं टी १०७ 107 नियताः परे ॥ ... तं वा कुलत्वेन तत्पाटित्दर्शनादित्यर्थः ॥ वैशिकं लक्षयति ॥ बकुल १०७
वेश्योपभोगरसिको वैशिकः ॥ बाकुलत्वेन वेश्यापास्यपरतं इत्यर्थः । अद चन्द्रं बकुल
बकुलित्यमरः । तमुदाहरति यथा ॥ कोचित्कल्लक्वणितकोमलनाभिकोतिपारव
तध्वनितचित्रितकंठपालि । उद्भ्रांतलोचनचकोरमनंगरंगमाराः समोहकमपि चार
विलासवत्याः ॥१०५॥ कोपि सखायं वक्ति हे सखे कोप्यासरशनायाः कलमधुरास्फु
टध्वनौनुमधुरास्फुटकलः इत्यमरः । क्वणितं सिंजितं यस्मिन्सा चासौ कोमलश्च पूर्वा
नाभिकोतिलोचरणं यस्मिंस्तथा पारावतानां कलकंठानां ध्वनितं कूजितं तेन तद्वच्चित्रिता ना
नाप्रकारिता कंठपाली यत्र तथा नानाविधमणितं चानुयदिति भावः । उद्भ्रांतो मनसु
खचंद्रिकानुभवार्थमुत्तरलितो लोचनचकोरो नेत्रचकोरको यत्र तथा तं चारविलास

वत्याः वाराङ्गनायाः। कमप्यनिरूप्य त्वादित्यर्थः। अनङ्गरङ्गं मदनक्रीडाप्रसङ्गे आशा
स्महे इह एवास्माकमस्ति इति संभावयाम इत्यर्थः। आङ्पूर्वकः शास्तु इच्छायां धातुः॥
१-५॥ प्रसङ्गादन्यदप्याचष्टे॥ वैशिकस्तूत्तममध्यमाधमभेदात्त्रिधा॥ अत्राप्युत्तमा
दिभेदसंभवे विस्तरभिया बाहुल्याभिप्रायेण च वैशिक एवोपन्यासः। वस्तुतस्त्वेकैकस्य
मान्यमानेऽष्टाचत्वारिंशत्प्रकारो नायकः। तथाहि ललितशान्तोद्धतानामन्यैकमनु
कूलादित्वेन षोडशत्वेषूत्तममध्यमाधमप्रभेदैरष्टाचत्वारिंशत्। अन्ये भेदास्तु
ग्रन्थेनोपयोगित्वान्नोपन्यस्ताः। तत्रोत्तममुल्लेखयति॥ दयिताश्रयः प्रकोपेऽप्युपचारप
रायण उत्तमः। तमुदाहरति॥ यथा॥ वक्तुः प्रान्तमुदीक्ष्य पक्ष्मलदृशः शोणारविन्दश्रि
ग२ येनोच्चैर्जल्पति नास्मितं वितनुते क्रोधाविष्टां न वा। तल्पान्तमुपेत्य किंतु पुलकभ्राजत्क
पोलद्युतिः कान्तः केवलमानतेन शिरसा मुक्तास्रजं गुम्फति॥१-६॥ पक्ष्मला इति प
क्ष्माणि यस्या तादृशी दृग्यस्याः तस्या नायिकाया वक्तुः प्रान्ते नेत्रकोणे शोणारविन्द
श्रियं रक्तोत्पलसच्छायं कोपोदयेनेति भावः। उद्वीक्ष्य वल्लभो व्याहरतीत्याह न जल्पति व
दति किंच स्मितं हसितं न वितनुते पद्मावीटीं ताम्बूलपर्णकवल्लीं न गृह्णाति किंतु त
ल्पान्तं शयनीयप्रान्तमुपेत्य प्राप्य पुलकैः रोमाञ्चैः भ्राजन्ती विकसन्ती कपोलद्युतिर्ग

रसमं टी १०८ उल्लावण्यं यस्य सः कान्तः केवलमेकमाननं तेन नम्रेणाङ्किरसालक्षित इत्यर्थः ॥ मुक्तास्रजं
गुम्फति संदर्शयति नत्रीतयइति भावः ॥ १०६ ॥ मध्यमं लक्षयति ॥ प्रियायाः कोपेन प्र
कोपमनुरागं वा प्रकटयति चेष्टया मनोजवेष्टितं मध्यमः ॥ स्पष्टं ॥ तमुदाहरति ॥
यथा ॥ आस्यं यद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्येन वीतं वचो नेत्रे शोणसरोजकान्तिद १०८
यिते क्वापि स्वसा स्थीयतां ॥ मालायाः करणोद्यमो मकरिकारम्भः कुचाभोगयोर्धूपः
108 कुन्तलधोरणीषु सुदृशः सायन्तनो दृश्यते ॥ १०७ ॥ यद्यपीदमास्यं मुखं हास्यवर्जितं
स्मितरहितं तथा वचोपीदं लास्येन गीतादिना वीतं रहितं तदपि तथा सत्यपि नेत्रे शो
णसरोजकान्ति कोकनदद्युतिवद्रूपा कोपावेशेनेति भावः क्वापि प्रदेशे स्वसा स्थीयतां वि
श्राम्यतां कोपात्तरलत्वं परित्यज्यानेन त्रमेकं तु माहृशा मदं शोस्थिरीक्रियतामित्यर्थः ॥
व्यतिरेके किं च स्यादित्याह ॥ यत्नो हेतोर्मालायाः स्रजः करणोद्यम कृत्युत्साह किं च कुचा
भोगयोः कुचोत्कर्षयोर्मकरिकारम्भो रचनाविशेषः किं च कुन्तलधोरणीषु केशसंघाते
षु सायन्तनः सायमेवः सायन्तनः सायंचिरमिति द्युट्टालौ ॥ धूपो मन्त्रयसारादि नाधि
वासो दृश्यते लक्ष्यते सुदृशः सायन्तन इति च सर्वत्र संबध्यते सायं मालारचनादिप्र
तिकर्माकरणं तावत्संजिगंसयामत्प्राप्तौ तेव मुदासितायास्तदेवं सर्वेप्यर्थमेवलक्ष्य

तद्दत्यर्थः ॥ यद्वा मालारचनादिसर्वेसा यंतनमेव रात्रावनुपहतं यथास्थितं सायंकालीन
मेव दृश्यत इत्यर्थः ॥१०२॥ अथ धर्मेत्कर्षयति ॥ नयहेपालज्जाम्ळन्यः कामक्रीडाया
सक्तं तत्कृत्याकृत्यविरोधो धर्मः ॥ स्पष्टं ॥ तमुदाहरन्ति यथा ॥ उदयति हृदि यस्य
नैव लज्जा न च करुणा न च कोपि त्रीतिर्लेशः ॥ बकुलमुकुलकोशकोमलो मा पुनर
र्पित स्य करे न पातयेथाः ॥१०८॥ कापि सखी वक्ति ॥ हे सखि यस्य हृदि मनागपि
लज्जा करुणा च सा हृसंविधेयमिति क्रीडानादयति नोऽह्वच्छति आत्मनेपदस्यानि
त्यत्वादयतेः परस्मैपदं यद्वा इंगलावित्यस्य रूपं किं च करुणाद यापि त्रिद्वप केत
र्थः कोपि प्रीतिर्योलेशोपि किं तनोमाकुर्यादिति भयलेशोपि न हे सखि बकुलानां मुकु
लास्त एव कोशाः सर्वस्वनिधानं तद्वत्कोमलोपश्यलो मा पुनरर्पितः अतः परं तस्य करे ह
स्ते न पातयेथाः तत्क्रीडात्याहतस्य किंचिदप्यसहत्वादित्यर्थः ॥१०८॥ प्रसंगादु
न्मादप्याचष्टे ॥ मानी चु तुष्ट्व स०एवं तन्नेवति ॥ एवकारस्तु नान्ययोगव्यवच्छेदा
र्थं अवमानितश्चनाश्यो विरज्यते स तु भवेज्जीव इत्यादिभरतवाक्यान्मानितस्य
चातुर्यस्यापि दर्शितो संभवात् किं तयोगव्यवच्छेदार्थः क्रियया संवध्यते अन्तर्मवले

वनदक्षिणा एवैवं किंतु शठोपीत्यर्थः। तत्र मानिनमुदाहरति॥ मानीयथा॥ वाच्याकृत
परायणां तव वचो वज्रोपमे येऽमानिनः॥ कूलाया वाचमिमामपास्य विनये व्यांजो हु
रसमं हिः प्रस्थिते॥ प्रातर्वीत विलोकने परिहृतं लापे विरुद्धानने मा रोषे निभृतं निहं
टी १०९ तृष्णपराणा वाममिवाहृदयः॥१०९॥ हे कांत तव वचो वचनं बाह्यं बहिर्नेवं॥ बहि १०९
109 ब्रूहि लोपायशाद्वेति यस्य॥ यदाकूतमाशयस्तत्परायणां तत्प्रधानं तथाकायादे
र्शनादितिभावः॥ यतस्तव मनो मानेसं वज्रोपमेयं वज्रतुल्यं तथात्मनि क्रियानु
मवादितिभावः॥ अतो वज्रमनसस्तव वचनं सर्वमलीकमित्यर्थः। तथा वचस्यन्य
न्मनस्यन्यत् कुशात्मनस्तवेत्यर्थः। इमामुक्तां वाचं श्रुत्वा लोकस्यापि विनयमपास्य त्य
क्त्वा प्रातर्व्याजात् किंचिन्मिषेण बहिर्गृहादित्यर्थः। प्रस्थिते चलिते वीतं परित्यक्तं
मालोकनं मालोको येन तत्र परिहृतः परित्यक्तः आलापो भाषणं येन तत्र विरु
ताननं परिवर्तितास्यं मा रोषेण यके वाममश्रुवारस्य तु वंहत् तृष्णपराणा दीनां दृष्ट्यो
दृक्पातानि पतंति विश्राम्यंति॥१०९॥ चतुर्विभज्यते॥ वाक् चेष्टा व्यंग समागमैश्च
तुरः॥ तत्र वाग्व्यंग्य समागममुदाहरति॥ वचनव्यंग्य समागमो यथा॥ तमोऽन्यटा

ले हरिदंतराले काले निशायां तु विनिर्गतायाः॥ तटे नदीनां निकटे वनानां घटेत स्ना
तो दरिकः सहायः॥१०९॥ कोपि नायिकां वक्ति॥ ओष्ठानोदरि कृशोदरि निशायाः
काले समये तमोजटाले तमोजटालस्य मः प्रदेशे हा यस्मिन् पातिस्यात् तालजन्यातर
स्यामिति लक्षप्रत्ययः॥ हरितां दिशां॥ आशा हरित् इत्यमरः॥ अंतराले मध्यंतरप्रदेशे
अभ्यंतरं लेतराले इत्यमरः॥ निर्गतायां स्खलितायाः वनानां निकटे सविधे नदीनां त
टे तीरे कः सहायः संचरो घटे तवेष्टेत अत्र वक्तव्ये न वक्तानाः हमेव तव संकेतमाप
तोसमये इति वक्रध्वनिः॥११०॥ चेष्टाव्यंग्यसमागममुदाहरति॥ चेष्टाव्यंग्यस
मागमो यथा॥ कांते कनकजंबीरं करे किमपि कुर्वति॥ आगारलिखितं भानोर्वि
दुमिंदुमुखी ददौ॥१११॥ कांते प्रियेकरे हस्ते कनकजंबीरं सुवर्णप्रतिमफल
विशेषं किमपि प्रकारवैचित्र्यं राकुर्वति सतीत्यर्थः॥ क्रीडासंकेतार्थमित्यर्थः इंदु
मुखी चंद्रमुखी आगारलिखिते गृहभित्तिनिर्मिते भानोः सूर्यस्य बिंदुमदर्शकमि
त्यर्थः॥ ददौ दत्तवती अत्र च सूर्यस्य गच्छ बिंदुदानेः सूर्यास्तसमये तव मया सह र

रसमं

टी० १०

110

तिसंकेता इति व्यपदिश्यते ॥ १११ ॥ प्रसंगादन्यदप्याचष्टे ॥ प्रोषितः पतिरुपपति वैशिकश्च भवति
क्रमेणोदाहरणानि ॥ पतिः स्वामी उपपतिर्वैशिकश्च प्रत्येकं प्रोषितो भवति ॥ तत्र प्रोषितं
पतिमुदाहरति ॥ ऊरू रंभा दृगपि कमले शैवलं केशपाशो वक्त्रं चंद्रो ललितममृतं म
ध्यदेशो मृणाले ॥ नाभिः कूपा वलिरपि सरित्पल्लवः किंच पाणिर्यस्याः सा चेदुरसि
न कथं हंत तापस्य शांतिः ॥ ११२ ॥ कोपि विरही वक्ति ॥ यस्या नायिकाया ऊरू रंभा ११
हेमकदल्यौ दृगपि नयनमपि कमले नीरजमेव केशपाशोपि शैवलमेव वक्त्रं
चंद्र एव ललितं वचनममृतमेव मध्यदेशोपि मृणालमेव नाभिरपि कूप एव वलि
रपि सरिदेव किंच पाणिरेव पल्लवो यस्यास्तदेवमवयवसामग्री सा चेदुरसि हृदये
ममेत्यर्थः । हंत इति खेदे कथं तापस्य तद्विरहोद्भूतस्येत्यर्थः । शांतिर्न भवतीत्यर्थः
प्रत्येकं रंभादीनि तापहरणक्षमाणि परं मयि तादृशावयववतद्धारितापि तापशां
तिर्न भवतीत्यहो महद्भाग्यविपर्यय इत्यर्थः ॥ ११२ ॥ उपपतिं प्रोषितमुदाहरति ॥ या
त्याः सरः सलिलकेलिकुतूहलाय यातादुपेत्य मयि वर्त्मनि वर्तमाने ॥ अंतःस्मि
तच्छकृति चमत्कृतदत्तरंगैरंगीकृतं किमपि वामदृशः स्मरामि ॥ ११३ ॥ सलिलके

लिकुतूहलाय जलक्रीडाकुतुकाय सरस्सरोवरं यांत्यागकृत्वा वामदृशः सुंदरदृष्टेर्व्या
नाकिंचिद्व्यपदिश्येत्यर्थः उपेत्य निकटमागत्य वर्त्मनि पथि वर्तमाने चेष्टमाने स
यितेन गूढस्मितद्युतिर्यत्र क्रियायां तथा चमत्कृता मनोहारिसंगायेदन्तरंगादाश्रु
श्नमास्ते: किमपवर्गीकृतं केन चित्रकारेण सा संकेतचेष्टितं स्मरामि चिंतयामि ॥११३॥
वैशिकं प्रोषितमुदाहरति ॥ अघनतपरिपतन्निचोलबंधं स्मुषितनकारमवक्रदृ
ष्टिपातं प्रकटहसितमुन्नतास्य बिंबं सुरसुहृदस्तचेष्टितं स्मरामि ॥११४॥ सुरसुहृ स्मरदृ ✓
शो वारांगनायाः अघनतो नवलेवितान एव परिपततो विस्रंसतो निचोलस्य वस्त्र
स्य बंधो ग्रंथिर्यत्र स्मुषितः परिहृतो नकारो यत्र अवक्रो कुटिलः प्रसन्नत्वादि
त्यर्थः दृष्टिपातो न यत्र प्रकटं स्फुटं धृष्टत्वादित्यर्थः हसितं यत्र उन्नतं वैज्ञात्यादि
ति भावः आस्यकमलं मुखबिंबं यत्र तादृशं स्मरचेष्टितं स्मरामि कंदर्पविलसित
माध्यायामि ॥११४॥ प्रसंगादन्यदप्याचष्टे ॥ अनभिज्ञानो नायकाभास एव ॥ संके
तचेष्टितमजानन्नायकवदाचरन् सन्नायकाभासः तमुदाहरति ॥ तथा ॥

मून्येस्स्यानियोजितावकुविधाभंगिर्वनेनिर्जनेपुष्पव्याजमुपेतानिर्गतसप[illegible]कारीकृता

दृष्टय: ॥ तांबूलाहरस्यच्छलेनविहितोव्यक्तोरवल्लोरुहः नेनापिनवेत्तिदूतिकियता

यत्नेनसंज्ञास्यति ॥ ११५ ॥ कापिसखीवक्ति ॥ मून्येनिर्जनेसयानिगेहे वकुविधावकु

रसमं री १११ प्रकारांभंगीविभ्रमारचनायोजिता: किंचपुष्पव्याजंपुष्पावचयच्छलमुपेत्यमाप्यपु १११

ष्पावचयव्याजेननिर्जनेजनरहितंवनंनिर्गतंचलितंस्वत्तोप्यनंतरं दृष्टयोपिस्का

॥ रीकृताविभ्रमिता: । किंचतांबूलाहरराच्छलेन तांबूलदानव्याजेन वल्लोरुहे स्तनो

व्यक्तोविहितो । हेदूति एतेनाप्यमुनापिस्वाभिप्रायप्रकाशनेनापीत्यर्थ: । कोनायाद

नवेत्ति नजानाति तर्हि कियतायत्नेनज्ञास्यति कास्यपतदाति प्रकोपेन यत्नेनसद

भिलाषंसंज्ञास्यतीत्यर्थ: ॥ ११५ ॥ प्रसंगादन्यदपिसंगृह्णाति ॥ नचनायिकायाइवे

तेनेभेदासंभवितिवाच्यं ॥ तेनेभेदा उक्तादयइत्यर्थ: ॥ हेतुंपठति अस्याश्चवस्थाभे

देनभेदा: ॥ एतिविशदार । नायिकायाइत्यर्थ: । कालकृताविधावस्थाविशेष: का

लतोवस्थेत्यमर: । उक्तादिसाइदेनेत्यर्थ: । तस्यनायकस्यान्येपि स्वभावइतिप्र

तस्याचस्वभावभेदेनभेदा: ॥ १२

कृतिरित्यर्थः विशेषादुभयोर्भेदकादित्यर्थः के ते स्वभावा इत्याह ॥ अनुकूलत्वेन घ
टितेशठमिति चेत्कार एवं नायकस्वभावा इति ॥ उक्तव्यतिरेके किंच स्यादित्यत्रोपपत्तिं
वक्ति ॥ अन्यच्चावस्थाभेदेन यदि नायकस्य भेदः स्यात्तर्हि तदा कोविप्रलब्धखंडि
तादयः स्वीकर्तव्याः ॥ इदमप्यनुचितमसतीत्यर्थः स्पष्टं ॥ एवं तु नोचितमित्याह
तथा च संकेतव्यवस्थायां स्त्रीगमनागमने संप्रदायात् ॥ असंप्रदायात्प्राचीन
संप्रदायाभावादित्यर्थः कुत एतदित्याह ॥ अन्यसमागमशंकाधूर्तत्वं वान्यसं
भोगचिह्नितत्वं वा नायकानां न तु नायिकानां ॥ अस्या अपरस्याः समागमः तत्स ९१
शंकावितर्कस्तेन धूर्तत्वं शठत्वं अन्यसमागमशंकाभूमित्वाद्धूर्तत्वमिति या
वत् अन्यसंभोगचिह्नितत्वेन दूनत्वं नायकानामित्यर्थः किंच स्यादित्याह ॥
३४ प्रस्तुततापप्रतिबंधो वने रसाभासापत्तेरिति ॥ संप्रदायमनादृत्येदानीमित्य
र्थः तत्तद्बंधो वने तेषां नायकानां तासामुत्काद्यवस्थानानुबंधो वने उद्घाटने रसा
भासापत्तिः शंकाया हानिः शान्तिरनौचित्यादित्यर्थः उक्तं चानौचित्यादृते नान्यद्रसभं
गस्य कारणमिति ॥ रसाभासापत्तेरिति पाठे पूर्वप्रतिहेतुपरं व्याख्येयं ॥ शासति

ममन्यदप्याचक्षे ॥ तेषां नर्मसचिवः पीठमर्दविटश्चेटकः विदूषकभेदाच्चतुर्धा ॥ तेषां
नायकानामित्यर्थः । नर्मणानुकूलव्यापारेसासचतिसमवैतीति नर्मसचिवः सहा
य इत्यर्थः पीठमर्दनादिभेदैश्चतुःप्रकार इत्यर्थः । केचित्तु पीठमर्दो विटश्चैव
रसमं टी० ११२ 112 विदूषक इति त्रिविधेति त्रीनेवपेठुः । तेतु चेटस्य विटएवांतर्भावं मेनिरे ॥ तंलक्ष ११२
यति ॥ कुपितस्त्रीप्रसाधकः पीठमर्दः ॥ प्रसाधकः प्रसादयिता ॥ तमुदाहरति
यथा ॥ कोपे कोपविधिस्त्रयक्तकरुणागर्भे वचो जायतांपीयूषद्रवदीर्घिकापरि
मल्लेरामोदिनीमेदिनी ॥ आस्तांवास्पृहयालुलोचनमिदंव्यावर्तयंतीभ्रुकुर्यास्मै
कुप्यसि नस्पसुंदरितपोवृंदानिवंदामहे ॥ ११६ ॥ हेमानिनि त्युपमेतादृशःकः
कोपविधिः कोधांगीकारः अतः आत्मनः प्रातिकूल्यात्कुपितोयेपरित्याज्य इत्य
र्थः । किंतु करुणादया । प्रिय इत्यर्थः सागर्भमध्येयस्यकोपत्यागेन करुणापरमि
त्यर्थः वचो वचनं प्रयुक्तप्रागट्यजायताएवपीयूषद्रवदीर्घिकापरिमले रमतश्रीजि
वापीगंधविशेषैर्मेदिनीपृथ्वी आमोदिनी जायतांभवतु । तद्वचसस्तस्मतनु
त्पत्तेनयुक्तमेवनस्पामोदकतंत्रनव्यापिवर्तते हेसुंदरि यास्तांवापदुक्तंकिंतु

स्वहस्तप्तीलेस्वहस्यालुस्य हिमगृहीत्वा तुचूप्रियालोकनलालसमिदं नेत्रमुकुल्योव
र्तयंतीपरस्य र्तयंती तदालोकनलालस नेत्रं वृथा तदपराधगणानयारज्वा क्रूरमिव
बलात्तनःपरावर्तयंतीत्यर्थः। यस्मै प्रेयसे कुधक्रुहेति चतुर्थी॥ कुप्यसि कुध्यसि
तस्य तव प्रेयसस्तपोवृंदानि तपःस्तोमानि वदामहे स्तवीमहि॥ अनवद्यतपःसाम
ग्रीमंतरा तावता दृशप्रसादकोपभाजनलाभत्वादिति भावः॥११६॥ विटंलक्षय
ति॥ कामतंत्रकलाकोविदो विटः। कामतंत्रा मन्मथप्रधानाः॥ तंत्रं प्रधाने सिद्धांते
इति विश्वः। कलासु कोविदः पंडितः॥ तमुदाहरति॥ यथा॥ आयातः कुमुदेश्व
रो विजयते सर्वेश्वरो मारुतोऽभंगः स्फूर्जति भैरवो न निकटं प्रातःस्मरोऽनुचरति॥ एते
सिंदूररसाः प्रसरंति विपिने खौ वैद्यो नवद्योऽस्त्वेमान व्याधिरसौ कृशोदरि कपटवचैतसि
स्यास्यति॥११७॥ हे कृशोदरि कुमुदेश्वरश्चंद्र आयातः प्राप्तः सोऽभ्युदित इत्यर्थः॥
किंच सर्वेश्वरः सर्वेषामीश्वरो नियामकः। शीतमंदसुरभितया वशीकर्तृत्वादिति भावः।
मारुतो वायुर्विजयते उत्सहते विपरीभ्यांजेः इत्यात्मनेपदं। किंच भैरवो दारुणावि
रहपीडकत्वादिति भावः। अभंगोऽभ्रमरः स्फूर्जति विलसति किंच प्रातःस्मरः कांतो

निकटं सविधं न मुंचति त्यजति । नावतां किं ब्रूषे इत्याह । हे सखि कृशोदरि विवेकशाहि इत्यादि
ति भावः । एते पूर्वोक्ताश्च वेद्यादयः सिद्धरसाः सिद्धो निष्पन्नो रसः शृंगारो येस्ते उद्दीपना
लंबनविभावा इत्यर्थः । किंचानवद्यो निंद्यः अपराहत इति यावत् । उत्सवः कार्यसमा
रसमं टी ११३ रंभो यस्य तादृशः प्रसूनविशिखः पुष्पबाणो वैद्यः अगदंकारो भिषग्वैद्य इत्यमरः ॥ ११३
न यास्यत्सोमान एव व्याधिर्गदस्तापकत्वादिति भावः । तच्चेतसि तन्मनसि कथं केनो
113 पायेन स्थास्यति अथ च कुमुदेश्वर सर्वेषां रसेन रसप्रारांश्चर रसानां सिद्धत्वे प्रति
हतोपक्रमे पुष्पहस्ते वैद्ये चिकित्सति व्याधिरपि न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ११७ ॥ चेटकं ल
क्षयति ॥ संधानचतुरश्चेटकः ॥ संधाने संयोजने चतुरः तमुदाहरति यथा ॥ सा च
इसुंदरमुखी सा च नंदसूनुर्देवान्निकुंजभवने समुपाजगाम ॥ अत्रांतरे सहचरस्तरसौ
कठोरे पानीयपानकपटेन सरः प्रतस्थे ॥ ११८ ॥ सा प्रसिद्धा चंद्रसुंदरमुखी नायिका
सू नंदस्य गोपस्य सूनुः पुत्रः सूनुः पुत्रे नुजे रवावित्यमरः । देवाद् [illegible] ष्टत्वेनेत्यर्थः ।
निकुंजभवनं कुंजगृहं समुपाजगाम अत्रांतरे तयोरेकत्र मिलनेकालेऽस्य सह
चरो वयस्यः तरसो रूक्षे कठोरे तीव्रे सति पानीयपानकपटेन उपानापदेशेन सरः

स्तदङ्गे ग्रन्तस्यैव चाल्ल आत्मना तत्संभोगं सात्तरायं मन्यमानस्तुषितो स्मीति सरस्वचा
ल्लत्पर्णः ॥११८॥ विदूषकं लक्षयति ॥ अङ्गादिवैकृत्येन हास्यकारी विदूषकः ॥ तमुदाहर
ति यथा ॥ आनीय नीरजमुखीं शयनोपकंठं मुक्तं कंठितो ऽपि कुचकंचुकमोचनाय ॥ अत्रां
मुकुट यू. तरैं कारि विदूषकेण प्रातस्तानस्तरुणाकुक्कुटकंठनादः ॥११९॥ को ऽपि सख्यं वक्ति ॥
३५ नीरजमुखीं कमलमुखीं शयनोपकंठं तल्पनिकटं मानीय प्राप्य कुचकंचुकमोचना
य यावदुत्कंठितो ऽभ्युद्यतो ऽस्मि अत्रांतरे विदूषकारब्धेन सरस्वा प्रातस्तनः प्रातःका
लीनस्तरुणस्तरुणावयस्यं कुक्कुटः कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुट इत्यमरः ॥ तस्य
कंठनादः कंठध्वनिः कुकुवे कृवाकंश्चकारि विकृतः तथा चेष्टितस्य विशेषेण प्रातन्त्रमेत्स्ता
द्धास्यकारित्वात् ॥११९॥ इति रसमंजरीविकासे गोपालाचार्यविरचिते मुग्धानन्नेत्रा
ख्यं कुसुममिदं विकसितमास्वादयंतु रसेरसिकाः ॥९॥ साधननिरूपणानंतरं साध्य
निरूपणास्यायुक्तत्वात् शृंगारं व्याजिहीर्षुर्विभावानुभावान् दर्शयित्वा सात्विकानपि
स्मरति ॥ स्वेदस्तंभो ऽथ रोमांचः स्वरभंगो ऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्वि
काः स्मृताः । विस्तरभिया तल्लक्षणं प्रत्येकोदाहरणान्यदर्शयित्वा सर्वान्पीकेनैवप

+३ निजामधरणीपालैमालोकितः ॥ पाठः ॥

स्कं मे प ११४ 114

ध्येनादाहरन्नाह ॥ यथा भेदो वाचि दृशोर्जलं कुचतटे स्वेदः प्रकंपोधरे पाण्डु गण्डतटी वपुः
पुलकितं लीनं मनस्तिष्ठति ॥ आलस्यं नयनश्रियः पदयोस्तंभः समुज्जृंभते
तत्किं राजपथे कृशोदरि दृशोर्जातोऽतिथिः केशवः ॥ १२० ॥ कापि सखीं वक्ति ॥ हे स ११४
खि वाचि भेदः स्वरभंगः दृशोर्नेत्रयोर्जलमश्रु कुचतटे स्वेदः अतिकठिनमपि कुच
तटं स्विन्नमिति विरोधपरागहः अधरे ओष्ठे प्रकंपो वेपथुः चुंबनलालसत्वेन मुक्ते
म धैर्येतोधरस्य चलनमिति भावः । पाण्डुः पाण्डुरा गण्डतटी विरहतापादिति भावः ।
वैवर्ण्यमित्यर्थः । वपुः पुलकितं रोमांकितं मनश्च लीनं प्रलीनं तिष्ठति नयनश्रियो
नेत्रलक्ष्म्या आलस्यं नेत्रमप्यालसितं किं पुनरंगानीति विशेषः चरणयोः पाद
योस्तंभः क्रियाविरोधः समुज्जृंभते विलसतीत्यर्थः किं तर्हि राजपथे राजमा
र्गे येन निजामधरणीपालः निजामाख्यो धरणीपालो महीपाल आलोकितोऽवलोकि
तः यद्वा निजामात्मीयानमतिप्रादेतीति निजामः सचासौ धरणीपालयतीति भार
दिदुःखेभ्यो रक्षतीति धरणीपालः श्रीकृष्णः अवलोकि । गुणाधिपेस्तत्स्वदर्शनमंतरे
णतवैवं ताद्दृश्यवस्यानुदयादित्यर्थः अत्रानुमानालंकारः ॥ १२१ ॥ शृंगारे विरु

पयन्नुदयति ॥ रतिस्थायीभावः शृंगारः रतिः प्रीतिः स्थायीभावो यस्य स शृंगार इत्य
र्थः रतिर्हासश्च त्सादिर्नरतो जत्सादितिभावः तमपि विभजते स च द्विविधः ॥ संयो
गो विप्रलंभश्च ॥ संयोग संयुक्तयोः स्त्रीपुंसोरन्योन्यालिंगनादिरूपः विप्रलंभ
स्तु वियुक्तयोरभीष्टाप्राप्त्या उत्कर्षरूपः तथा चामरः अनुकूलो निवेश
ते यत्रान्योन्यं विलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि सः संयोग इतिस्मृत इति भावो य
त्र रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलंभस्तदोच्यत इ
ति ॥ तत्र संयोगमुदाहरति ॥ संयोगो यथा ॥ विचपति विल्कोलति जलदः स्खलति
विधुः स्खलति कूजति कपोतः निपतति तारका [illegible]ति संदोलति वीचिरमरवा
हिन्याः ॥१२९॥ जलदा मेघा वियत्यंतरिक्षे विलोलति च चलति प्राचाराद्धि वं
तारचानुलवे विधुश्चंद्रः स्खलति क्रियासु संकुचति चलति चेष्टते वा कपो
तः कलरवं कूजति शब्दायते तारकाः तति नक्षत्राणि निपतति अमरवा
हिन्या मंदाकिन्या वीचिरूर्मिः संदोलति चेष्टते वा पुरादेरनित्यरोपनलाभिज

भावः। अत्र तल्पादिशब्दानां प्रकृतानुपयोगित्वात् केशपाशमुखकंठहारलता
त्रिवल्याद्यर्थान्तरसंक्रमणाद्ध्वनितान्यपरवाच्याध्वनिः विपरीतरते हि स्वे
दबिंदुमुचः केशपाशस्यान्तरिक्षे विलोकनं संभवति। मुखस्याप्यानंदविशेष
रसमं ग्रासखलनं चुंबनादिरभसेन च पलता च कंठस्य कूजनमपि तस्यो [illegible] हारत्रो ११५
टी ११५ टनं मुक्तापातः तेनैव विमुक्तकेशपाशगतपुष्पपातो वा स्वेदपूर्णा यावलीपद्ध
115 न सौ सुखातिशयेनांदोलनं उपरिवर्त्तमानत्वाद्धर्त्यैर्मरवाहिनान्तिविश्रावलो। बा६
१२१॥ विप्रलंभमुदाहरति॥ विप्रलंभो यथा॥ प्रादुर्भूते नवजलधरे त्वत्प
दृष्टुकामाः प्राणाः पंकेरुहदलदृशः कंठदेशं प्रयांति॥ अन्या किं वा तव मुख
विधुं द्रष्टुमुड्डीय गंतुं वक्षःपक्षे सृजति बिसिनीपल्लवस्य च्छलेन॥१२२॥ नायिका
प्रोषिता सखी प्रोषितं कांतं वदति। हे सखे नवजलधरे अभिनवमेघे प्रादुर्भूते प्र
कटीभूते सति त्वत्पथं त्वदागमनमार्गं द्रष्टुकामा दिदृक्षवः पंकेरुहदलदृशः
कमलपत्रनेत्रायाः प्राणाः असवः कंठदेशं प्रयांति। प्रतिष्ठंते। हे सखे अन्यद्वि

न्यदपीत्यर्थः ॥ तवमुखविधुं तन्मुखचंद्रं द्रष्टुं अत एवोड्डीय गंतुं वांछः बिसिनीपल्लवस्यन
लिनीपल्लवस्य तापनोदायेमानो तस्येति भावः नलिन्यां तु बिसिनी पद्मिनीमुखवाइत्यमरः।
कूल्लेनव्याजेनपसेरु जगति किं जडस्य वत्सो सोन्यथा ज्ञानासंभवादित्यर्थः अत्र विरहदुः
खासहत्वे सूनोर्वहिः प्रयासो तत्प्रदर्शनसंभावनयाइवाद्यनेन चलुप्रेम्णे सालंका
रः ॥१२२॥ विप्रलंभोगतयाभिलाषाद्यवस्था अपि निरूपयन्नाह ॥ विप्रलंभे चाभिलाष
चिंतास्मृतिगुणकीर्तनोद्वेगप्रलापोन्मादव्याधिजडता निधना निदशावस्थाभवं
ति। तत्राभिलाषं लक्षयति ॥ तत्र संगे ऽभिलाषः तमुदाहरति ॥ तस्यास्तु तनुस
रस्यां चेतो नयनं च निःपतितं ॥ चेतो गुरुर्विमलं पुनर्नयनं संवेतो भ्रमति ॥१२३॥
कोपि पूर्वानुरागीवक्ति। तस्यास्तु तनुरेवसरसी स्वच्छजलपूर्णतादितिभावः उड्डुतइ
तिमनुव्यजाते विवक्षया स्तु तनु शब्दे उ उ भावेन ह्रस्वांतत्वात् तथा च प्रयोगः वरतनुरप २५
वासो नैव दृष्टा तपाम इति वरतनुरसौ नो पक्षयेत्यादि। अत्र च वामनेन ॥ मनुष्य
जाते विवक्षा विवक्षेति उड्डुतइत्यपठं तो मनुष्यजातेरित्यादौ चेतो मानसं नयनं नेत्रं

मदीयेहृदयेत्यर्थः । निःपतितं हे सरव्ये वत गुरु ससारं त्रून तस्तन्निमग्नं व्रीडितं नयनं नेत्रंन
लुब्धमोहीनमतः सर्वतोभ्रमति मच्चेतस्तस्यामेव विलीनं नेत्रं दर्शनलालसं तदुप
र्येव भ्रमतीत्यर्थः ॥११३॥ चिंतां लक्षयति ॥ दर्शनसंतोषयोः प्रकारजिज्ञासा चिंता ॥
रसमं दर्शनस्य संतोषस्य च इष्टानिष्टस्येत्यर्थः । प्रकारस्य प्रतिक्रिया जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छेत्य ११६
टी ११६ र्थः । तमुदाहरति ॥ मयाविधेयामुकुरस्य तास्मिन्कुंजोपकंठे कलकंठनादः ॥ राधामधो
116 र्विभ्रमभावहंती कुर्वीतनेत्रोत्पलतोरणानि ॥११४॥ तस्मिन् कुंजोपकंठे निकुंजांति
के मया कलहंसानां वसंते रम्य विरावि रणम् इत्यर्थः कादंबः कलहंसस्यादित्यमरः ॥
नादः शब्दो विधेयः कर्तव्यः यतो राधा गोपिका मधो वसंतस्य विभ्रमं भ्रांतिं त्रां वहंती
कलहंसनादेनेत्यर्थः नेत्रोत्पलतोरणानि नयननलिनमालिकाः कुर्वीत विदधीत म
यि पि तया च इष्यमाने सति तया सा अद्भुता पश्यत् दृष्ट्येदपि च त्रिलोल्यनेत्यर्थः । उत्कंचतोद
ष्टुं विविक्ते तां निंद्रं जालकलादिभिः । प्रयोगे लेलितः स्वैरं विस्मयं परमं नयो दृति ॥
११५॥ स्मृतिं लक्षयति ॥ प्राप्याश्रितचेष्टाया उद्बुधितसंस्कारजन्य ज्ञानं स्मृतिः ॥ प्रियेद

ष्टेन दाक्षिण्यात्याचेष्टाङ्गमोटनादयस्ताभिरुद्दीपितो यः संस्कारो वासनातज्जन्यं तदुन्मा
दं यस्मिन्ने सा स्मृतिरित्यर्थः तामुदाहरति ॥ रामो लक्ष्मणादीर्घदुःखचकितो नाविष्क
रोति व्यथां स्वासं चोष्णतरं जहाति सलिले धत्ते न वा चक्षुषी ॥ वातावर्त्तविवर्त्तमानद
हनक्रूरैरनंगज्वरैः क्षामः किन्तु विदेहराजतनयां हृद्यः स्मरन्वर्त्तते ॥ ११ ॥ लक्ष्म
णास्य दीर्घमायातं यद्दुःखं तत्रासन्नयाघातपातेनेति भावः । तेन चकितो व्याकुलितोपि
व्यथां क्लेशं नाविष्करोति प्रकटयति त्रासिताशयेनोष्णं श्वासमपि न जहाति न वा चक्षु
षी नेत्रे सलिलमश्रुजलं धत्ते वातावर्त्तेन वातभ्रमेण या वात्या विशेषस्तोयपि विवर्त्त
मानो यो दहनो वह्निस्तद्वत्क्रूरैर्घातुकैरनंगज्वरैः क्षामः कृशो विदेहराजतनयां
वैदेहीं हृद्यो नवरतं स्मरन्ध्यायन्वर्त्तते तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ गुणकीर्त्तनं लक्ष
यति । विरहकालीनकान्ताविषयकगुणकीर्त्तनप्रतिपादनेन गुणकीर्त्तने संयोगेपि गुण
कीर्त्तनावस्थापरिहाराय विरहकालीनेति विशेषणमुदाहरति ॥ स्पर्शेस्तनतट
स्पर्शो वीक्षणं वक्त्रवीक्षणं ॥ तस्याः केलिकथालापसमयः समयः सखे ॥ १३

रसमं
टी ११७
117

कोपि विरही वक्ति हे सखे मे स्पर्शः स्पर्शनेंद्रियव्यापारोस्त्वित्यर्थः। किंच वीक्षणं चेंद्रि
लोकनव्यापारश्च तव नेत्रवीक्षणं तन्मुखावलोकनं तन्मुखवीक्षणव्यापारोस्त्वित्यर्थः।
किंच हे सखे समयः कालपरिकलनं चेत्तस्याः केलिकथालापरूपमयः क्रीडागोष्ठीकप
नकालः कालपरिकलनं चेद्दुःखविधये वास्त्वित्यर्थः॥१२६॥ उद्वेगं लक्षयति॥ काम
क्लेशजनितसकलविषयकहेयताज्ञानमुद्वेगः॥ मुमुक्षोस्तथा ज्ञानस्योद्वेगताका
रणाय कामक्लेशजनितत्वविशेषणं। तमुदाहरति यथा॥ गरलद्रुमकंदमिंदुबिं
बं करुणा वारिजवारणो वसंतः॥ रजनी स्मरभूपतेः कृपाणी करणीयं किमतः परं
विधातः॥१२७॥ कोपि विरही वक्ति। इंदुबिंबं चंद्रमंडलं गरलं विषं क्ष्वेडस्तु गरलं वि
षमित्यमरः॥ तद्द्रुमकंदं तद्वृक्षमूलं तदनंतरोत्पन्नलात्प तावत्कालं तथात्वेन कृत
मेवेदानीं तु तथात्वेनानुभूयत इत्यर्थः। किंच करुणादयासैवं वारिजं कमलं ग्राईभूमि
हेतुकत्वादिति भावः। तस्य वारणो गज इव वारणः अपनोदकत्वादन्वर्थक इत्यर्थः।
वसंतो मधुः वसंते हि कमलानामभावो भवति वसंतस्य वारिजवारणत्वमेतावक्का

११७

लेऽक्षतमेवेदानीमनुभूयत इत्यर्थः ॥ निःकरुणत्वादन्वर्थोयंगजइववारणा इत्यर्थः ॥
किंच रजनीरात्रिः स्मरस्य पतेः कामपर्थीप स्वहृपाणीशस्त्री तत्तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ सापि
तथापि तेनाक्षतेवेदानीं त्वनुभूयत इत्यर्थः ॥ प्रकृतं वक्ति ॥ हा विधातर्देवान्नतः परं किं
करणीयं एषामसहत्वादितिभावः ॥ दीनस्य महत्सु प्रतिक्रियात्वाभावात् तयाचाकाम
त्वं वरचितं तथा मंत्रगांधर्वेंदुविवादीनुपमेयानि सर्वसमलान्युक्त्वा गरलद्रुमकंदा
देरुपमानस्य स्वमतेन साधनान्मतं ॥ नाम्नालंकारः ॥ उक्तं च तत्र मतिमजियत्रोक्ताव
क्तान्यतमेन सिद्धमुपमेयं ॥ ब्रूयादथोपमानं तथा विशिष्टं स्वमतसिद्धमिति ॥ सचेदु
नाथात्मन उपमेयत्वसिद्धये विषस्य द्रुमत्वोपादानाद् उपादानेन निदर्शनेन चानु
प्राणित उद्दिग्न त्वेऽस्पष्टं ॥ १२० ॥ प्रलापं लक्षयति ॥ प्रियाश्लिष्टकामिकव्यवहारः ल्प ५
प्रलापः कल्पनायाः कारणमतः करणविक्षेपः नैश्चित्यादानमुक्तं ॥ कल्पनाविभुक्तः
कल्पनिकः ॥ तत्र निद्युक्त इतिठक् ॥ अतः करणविक्षेपः मनो व्यापारः ॥ उक्तं ठाठो न्तु
क्ता ॥ प्रलापमुदाहरति ॥ यथा ॥ अहिसंवीदृशां च तु रद्दिसमीक्षेनमनः ॥ अहिसंप
र्शनः पाणिरद्यमकिं करिष्यति ॥ १२२ ॥ कापि सखी वक्ति ॥ हे लदृयाः संवीक्षणीयस्य

रसमं टी ११२ त

तयाँ दत्तिरिक्तान वल्लोकीत्यर्थः। किंच मम मनः अद्धि संमीलजं तदतिरिक्तं प्रापीत्य

र्थः। मे पाणिः हस्तो ह्रियं स्पर्शनः तदन्यास्यशीत्यर्थः। अघ्राहेव दिन इत्यर्थः सद्यः

परुदितिव त्तैमानकाले घेतितिपातः किं करिष्यति करणीयत्वाभावादित्यर्थः। याव

कोरत्वा व्यापारस्य तदन्यानिकृत्वेन तद्विरहे च कथं कारस्थेयमित्यर्थः॥१२८॥ उन्मादं लक्ष ११२

यति॥ श्रीतन्तु कंपसंपातादिकारितमनोविपर्याससमुत्थ प्रियाश्रितवृथाव्यापार उन्मा

118 दः॥ श्रीतन्तुकंपकाल्लासहित्वुतापनो विपर्यासो मनोव्याकुलता वृथा निरपेक्षो व्यापारः।

व्यापारं विभजते व्यापारः कायिको वाचिकश्च॥ कायिको देहिकः वाचिकश्चेति ध्यानादिति हत्त्व।

त्त्वकायिकमुदाहरति॥ कायिको यथा॥ प्रतिफलमम्लतरोः प्रेक्ष्य कांतास्म गाद्यामुखमिति

परिहासं कर्तुमस्तुद्यतोऽभूत्॥ अथ शिथिलितवाचो मानमाशंक्यतस्याः स्पर्शात्पुलक

भाजा पाणिपंकेरुहेण॥१२९॥ कांतो नायिकाया अम्लतरोः अंबुस्य प्रतिफलं प्रति

बिंबं मणिमयकुट्यादावित्यर्थः प्रेक्ष्य विलोक्य मृगाक्ष्या हरिणाक्ष्याः मुखमिति किमिदं मु

खं परिहासमुपहासं कर्तुं विधातुमस्तुद्यतोऽभूत्॥ अथानंतरं शिथिलितवाचस्त्य

क्तवाचस्तस्याः प्रियायाः मानमभिमानमाशंक्य पुलकभाजा रोमांचवता सात्त्विकोदयादि

तिभावः। पाणिपंकेरुहे स्वपाणिकमलेन स्पृशति। अनुनयार्थमिति भावः। अत्र संज्ञायाल्लेका
रः उपमेयानुप्राणितः॥१२९॥ वाचिकमुदाहरति॥ वाचिको यथा॥ किं रे विधे मृगदृशोमु
खमद्वितीयं कंदर्पदर्पसदृगंबुजमन्यदेव। झांकारमावहसि भृंग तनुर्न तादृक्कर्मा
णि धिक् न पुनरीदृशमीक्षणीयम्॥१३०॥ कोपि विरही वक्ति। रे विधे चंद्र किं दृप्यसि ग
र्वमावहसि मृगदृशो नायिकाया मुखमास्यमद्वितीयं निरुपमानं। किं च रे कंदर्पपुष्प
बाण किं दृप्यसि अरविंदादिपुष्पाणां बाणत्वेनात्या किं गर्वमावहसीत्यर्थः यतो दृगंबुजं
तन्नेत्रकमलं अन्यदेव कुटाक्षाभंग्यान्यादृशमेवासाधारणं गुणाइत्यर्थः। तत्त्वया
बाणत्वेन वृथैव गर्वइत्यर्थः किं च रे भृंग भ्रमर झांकारं शब्दविशेषं उन्मत्तत्वेन त्यक्तम
र्पीद इत्यर्थः आवहसि अंगीकरोषि यतस्तनुः कृशांगी तादृगन्यादृशी नलतादयः एवोन्म
त्तस्य तव याहक्षिकव्यापारस्यासाधारणसौकुमार्येयं कृशांगी न सहेत्यर्थः। किंच कर्मा
णि व्यापारान् धिग्निंद्यानीत्यर्थः। यत ईदृशं तत्सदृशमीक्षणीयं विलोकनीयं वस्त्वित्यर्थः।
पुनस्तादर्शनइत्यर्थः। ह्वाकत्यमित्यर्थः। तत्तुक्षतएव तेषां योग्यता तदभावे तेषां नैरर्थ
क्यं ह्लिक्कमित्यर्थः। अत्र पदानां संबधाभावेन रथालापनिबंधत्वाद्रूपा वाचिकव्यापा

रत्नंकविवल्लितं ॥१३०॥ व्याधिं लक्षयति ॥ मदनवेदनासमुत्थसंतापकार्श्यादिदोषो व्या
धिः ॥ रोगापनुत्तये मदनेत्यादिविशेषणं । तमुदाहरति ॥ यथा ॥ कोदंडं विशिखा मनोनि
रसमं ...वसतिः कामस्य तस्या अपि भ्रूवल्लीनयनांचलं मनसि ते वासः समुन्मीलति ॥ इत्थं
टी॰११९ साम्यविधौ तयोः प्रभवति स्वामिंस्तथा स्निह्यतां तन्वाना तनुतां क्रमाद् तनुतां नैषाय ११९
119 यागच्छति ॥१३१॥ कापि दूती नायकं वक्ति ॥ भो स्वामिंस्तस्याः कांतायाः भ्रूवल्लीनयनांच
लेनेत्रपातकटाक्षमनस्वेनः कामस्यापि यथाक्रमं कोदंडं धनुर्विशिखा बाणा वसतिर्नि
वासश्चेति कामे वसत्यर्थमपि शब्दः संबोधे । अपिशब्दोऽयमन्यदपि वक्ति ॥ तस्या म
नसि ते तव वासो निवासः समुन्मीलति संगच्छते । भ्रूवल्लीनयनांचलयोः कामस्य कोदं
डविशिखत्वयोपयोगित्वेनोपपादनीयत्वेऽपि मनसो नोपपादनीयमित्याह तयोर्वासयोः
त्रिषु साम्यविधौ एकत्राधिष्ठानरूपेऽप्यत्यर्थः । प्रभवति प्रयोजकं भवति तथा स्निह्यतां
प्रेम विधीयतां यथैषा मन्त्रस्त्री क्रमाद् वस्याभेदेनेत्यर्थः । तनुतां कृशत्वं तन्वाना दर्श
यंती चंद्रलेखेव कृष्णात्र तनुतां अतिकृशत्वं नैषाय न तु कृशतां न गच्छति प्राप्नोति सा हि नवमी
मवस्थामनुभवंत्यप्यद्य विधिवशाद्गमा आशया जीवितं रक्षंती नीचगते चंद्रलेखेव कृ

शाम्भवंती संदिष्टा करेणा न च लन्नस्नेहं पश्यंती॥ चरमावस्था चिंता ततोप्यंतशायेन पार्वे
णाखंड्लेखेव कृशतरा यथा दृश्या न भवती सर्वेन था चान्यदप्पि मत्तसखात्मदर्शनाविधा
नेनिर्भेगकया भ्रूवल्लीनयनांचलयोः स्तज्जिता॥ कोदंडविशिखलाम्रा परोपि केवलं दू
रादपि समागनेनाप्युपसंन्नाविजीविका यांतस्यामृतस्तु संरक्षणीयमित्यर्थः॥ यद्वा
अर्थांतरं हे सखे कामस्य कोदंड धनुर्विशिखो मनो वसति वसतिः चेतस्त्रिवासश्चेति
त्रितये वर्तते किंतु तस्या अपि भ्रूवल्लीनयनांचले तेतवमनस्सि तदीयचेतसीत्यर्थः।
च१ वासश्चेति त्रितये वर्तते प्रकृतं वक्ति॥ हे नाथ तयोः काममत्ससखारिसं पूर्वरीत्यासा
म्यविधौ कोदंडादिभ्रूवल्लादिसत्वेन समानत्वेन ग्न भवति सति तथास्निग्धतां प्रेम
दीयतां कस्मादवस्थाभेदेनेत्यर्थः तनुतां कृशत्वं तन्वाना विस्तारयंतीय थे यानतनुतां
तनुराहित्यं अनंगत्वमिति पाव तू नगच्छति प्राप्नोति इतरस्य साधारस्यापि यथा
नंगतां न याति तथा कुरुष्वेत्यर्थः॥१३१॥ जडतालक्षयति॥ विरहव्यथा विकार
मात्रेवैद्यजीवनावस्थानेजडता॥ तन्मात्रेणा वै द्यजैयंयजीवनावस्थानं

रसम
टी १२०
120

तदित्यर्थः॥ तमुदाहरति॥ पाणौ नीरवकंकणं स्तनतटी निष्कंपमानांशुका दृष्टिर्नि
श्चलतारका समभवन्निस्तांडवं कुंडलं॥ कान्ते चित्रार्पितया समं कृशतनोर्भेदो न
वेद्मो यदि तन्नामस्मरसो न कोपि पुलकारंभः समुज्जृंभते॥१३२॥ पाणौ हस्ते नीर
वकंकणः निःसिंजितकटकः व्यापाराभावादित्यर्थः कुचतटी निष्कंपमानांशुका प्रा १२०
णानां कंठवास्थितत्वादिति भावः। दृष्टिः निश्चलतारका निश्चेष्टकनीनिका कुंडलं
कर्णभूषणं निस्तांडवं नृत्यरहितं विलसनाभावादिति भावः। हे कान्त यदि तन्नामस्म
रसो न स्यात्त्वदाद्वते नेत्यर्थः कोप्यतिशायितपुलकारंभो रोमांचोद्गतिर्न समुज्जृंभ
ते। प्रकाशते तर्हि कृशतनोस्तन्वंग्याः चित्रार्पितया प्रतिमया समं सहेत्यर्थः को भेदो
भवेन्न कोपीत्यर्थः। भेदकाभावादिति भावः॥१३२॥ प्रियदर्शनं चाप्राप्तौ चावस्था इमा
उत्पद्यंते तत्र दर्शनमनेकविधमित्याह॥ स्वप्नचित्रसाक्षात्भेदेन दर्शनं त्रिधा॥ तत्र
स्वप्नदर्शनमुदाहरति॥ स्वप्नदर्शनं यथा॥ मुक्ताहारं नवकुचगिरेः कंकणानीह ह
स्तात्किणीत्तरणीभरसामपि वा नीतवान्नैव तावत्॥ अथ स्वप्ने बकुलमुकुलं भूषणं

संदधानकोयंचौरोहृदयमहस्तन्वितन्नप्रतीमः ॥१३३॥ कुचगिरेर्मुक्ताहारंमुक्ताल
तांशुद्धाभिप्रायेणामुक्ता प्रयोगः हारइत्युक्तेपिमुक्ता लोपन्छवेः नचहस्तात्कंकरामपि
नैवत्रथवाकरणोहुमुतेः कर्णामेरामपितावन्नेचनीतवानिति सर्वत्रानुषंगः।
अयस्वनेनिद्रानुमेवेनकुलमुकुलेनकुलकुक्षलेमूपरामलंकारंसंदधानोवि
भ्रारान्कोयंचोरोदस्युर्हृदयमानसमहलतन्नप्रतीमोजानीमः ॥१३३॥ चित्रदर्शनमुदा
हरति ॥ चित्रदर्शनंयथा ॥ नीवीहरेदुरसिजेविलिखन्नखेनदंतक्षदंचदशनेनद
शेदकस्मात् ॥ इत्थंपटेविलिखितंदयितंविलोक्यवालापुरेवनजहारविहारशंकां ॥
१३४॥ बालामुग्धापटेविलिखितंचित्रितंदयितंकांतंविलोक्यपुरेवपूर्ववत् किमयं
नीवीहरेन्मोचयेत् ॥ नखेनोरसिजंकुचेतत्पुरूषेत्तिक्रुल्लामितिसमन्यात्रानु
कः विलिखवुल्लेखयेत् । दशनेनरदनेनचदंतक्षदमधरोष्ठमकस्मादतर्कितंदश
दितीत्थंविहारशंकांकेलिभयमवितर्कनजहारनतत्याज ॥१३४॥ साक्षाद्दर्शनमुदा
हरति ॥ साक्षाद्दर्शनंयथा ॥ चेतश्चेचलतांत्यजप्रियसखीव्रीडेनमांपीडयभ्रातर्मुंचदृ

यो निमेषत्र्यागवन्कामसरोजसम्पतां ॥ वा ॥ हं मूर्ध्नि करीरीयोः कुवलयं वंशं दधानः करे
सोयं लोचनगोचरो भवति मे दामोदरः सुंदरः ॥१३५॥ हे चेतो मनस्त्वं चलतो व्याकुलतां
त्यज हे प्रियसखि निजवयस्ये व्रीडे मां प्रियदर्शनोत्कण्ठासित्यर्थः न पीडय मनीषितं अग्रा
रसमं टी१२१ 121 दिति भावः । हे ग्लानि त्वं धो निमेषपक्ष्मपात दृशौ नेत्रे मुंच तावतेवांतरायादिति भावः । काम १२१
मन्मथशरा स्तम्यतां मनसावधानार्पणमिति भावः । मूर्ध्नि शिरसि बर्हं करीरीयो कुवलयं
करे वंशं दधानः सोयं सुंदरो मनोहरो दामोदरः कृष्णो मे लोचनगोचरो क्षिविषयीभ
वति ॥१३५॥ इति रसमंजरीविकासे गोपालाचार्यविरचिते मुग्धान्यांगाराख्यकुसुममि
दं विकसितमास्वादयंतु रसे रसिकाः ॥९॥ इति ग्रंथं विधाय तदंगीकारं प्रार्थयन् कवी
न्वक्ति ॥ माध्वीकस्पंदसंदोहसुंदरीं रसमंजरीम् ॥ कुर्वंतु कवयः कंठे भवरोकृप
या मम ॥१३६॥ माध्वीकस्य मधुनः स्पंदः प्रस्रावस्तस्य संदोहो निःसारसंग्रहस्तेन
सुंदरी मनोरमा यद्वा माध्वीकस्पंदसंदोहश्चासौ सुंदरी चेति विग्रहः इयं रसमंजरी
रसवती मंजरी मंजरी यथा माध्वीकादिसुंदरी तथादित्यर्थः । अतो हेतोः भो कवयः

कर्तारः मम कृपया करोम्भूषणमात्मवर्त्तं सं कुर्वंतु । न केवलं मत्कृपैवापि तु रसवत्पपीतिप्र
योजनोपन्यासः ॥१२६॥ पित्रादिप्रख्यापयन्नाह पसमाप्तिं निगमयति ॥ तातो यस्य गणे
श्वरः कविकुलालंकारचूडामणिर्देशो यस्य विदर्भभूः सुरसरित्कल्लोलकिर्मीरिता ॥
पद्येन स्वकृतेन तेन कविना श्रीभानुना योजिता वाग्देवी श्रुतिपारिजातकुसुमस्पर्द्धा
करी मंजरी ॥१२७॥ यस्य कवेर्गणेश्वराख्यः कविकुलं कविवर्गस्तस्यालंकारभूतचू
र॰६ डामणिः । शिरस्थानीकांता तातो जनकः । तातस्तु जनकः पितेत्यमरः ॥ सुरसरितो भागीरथ्याः
कल्लोला वीचयस्तैः किर्मीरिता विचित्रिता । चित्रं किर्मीरकल्माष इत्यमरः । तेन कविना
भानुना ग्रन्थस्य कृतेनात्मनिर्मितेन पद्येन श्लोकेन पद्यं न यच श्लोकतो पद्येति विश्वः ।
वाग्देवी श्रुतिपारिजातकुसुमस्पर्द्धाकरी तत्तु दृशार्थः मंजरी मंजरीनामको ग्रंथः
योजिता संधिता जयति तितिरोषः ॥१२७॥ इति रसमंजरीविकासो गोपालाचार्येवि
रचितः सोयं ॥ प्राप्तः समाप्तिमीड्यः कुसुमैरेकादशाभियुतोरम्यैः ॥११॥ स्फुट
रम्यरसेन भावभाजः सुरभितेन तथैव तर्पितं । भुवनीगणानाच कासयर्केतमो

122

नां च तिमंजरीविकासं ॥१॥ अद्यस्य त्वाद्बुद्धिवैकल्यहेतोरत्रोक्तं स्याद्यन्मया
वाप्यवद्यं ॥ तत्साधयांसोसद्भुचो यो गतो यां हेमत्वं यात्येव निध्यकानयोगात् ॥२॥
यद्वामुत्र गुणागुणो व्यपि बुधा क्षीरं विहाय ध्रुवं हंसाः क्षीरमिहोद्यपातु गुणपरा १२२
निंद्यास्य च्छाः केवलं तत्त्वं हर्यरसं विहाय सततं रक्तो पिराीरक्तपातद्वयूयमसत्त्रि
याः सद्गुदेभासामवर्धं च ष्या ॥३॥ अवद्यमनवद्यं वा चापल्याद्यन्मयोदितं ॥ क्षम्य
येतदनुग्राह्यमंजलिर्वो निबध्यते ॥४॥ प्रतिपदमपि मानोरत्रवाणीविलासे यदपि
हृदयहारि ध्वन्यमाभासतेन्यत् ॥ प्रकटितमलसेनग्रंथवाकुल्यभीत्या नहि तदपि म
येतद्भृत्साहित्यभाजां ॥५॥ आचार्यापरनामकसुमतिमान्कौंडिन्यगोत्रोद्भवो गोपा
लस्त्विति वोपदेवइतिवाग्यत्ख्यातिनामद्वयं ॥ तेनायं पुरगंध्रवेदधरसांगराणेपगि
रेवत्सरमंजर्यास्तु विकास एव रचितो भूयात्सतां प्रीतये ॥६॥ इतिमवृत्तिपितृतः

कविश्वरशिरोरत्नाद्गोपीनाथेरुत्पन्नपिकपर्वतगतापुथानागराज्जाकृये ॥ तेने
दं रसमंजरीविकसनं स्वार्थपरार्थेत पाशाले खिखकरे रास सन्मतिमं तामस्तु प्रमोदा
यतत ॥१॥ वेदज्येष्ठुक्षोणिमिः संमिते हूमाघामायां मंगलेवासरे च ॥ कुर्वेल्लं
पुस्तं मंजरीकाविकासनामश्रीमद्बोरातीर्थे विलिख्यत ॥२॥ रसमं...मसत्रि
कारीविकासतीर्थवारोस्वरे च सोल्लासं ॥ अलिखद्विरिवर आसन्नलात...तं ॥ छप
जेनावासं ॥३॥ इति श्रीमन्नसिंहाचार्यसुत श्रीगोपालाचार्यकर्तृकमंजयदीपि
कासाभिधानरसमंजरीटीकासमाप्ता ॥ शुभमस्तु सर्वजगताम् ॥ लिदपिम
तमिदं पाठके श्रीतारामेरा ॥ भाद्रपदमासिक कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां तिथौ सोऽङ्गवोगोमा
लिखितमिदम् ॥ श्रीमारममराचरखारविंदसेवकस्यगीतारामस्य दोरापगि
...तः

...मया
...न्द्र॥२ —
...यपरा १२२
...सत्रि
...॥ल्प
...यद्पि
...दपिम
...वागेगा